

RICHARD E. NISBETT

**Doğulular ile Batılılar nasıl
-ve neden-
birbirinden farklı düşünürler?**

DÜŞÜNCENİN COĞRAFYASI

VARLIK

Yale ve Michigan Üniversitelerinde psikoloji eğitimi vermiş olan Richard Nisbett, Michigan Üniversitesi Theodore M. Newcomb Kürsüsü'nün saygın profesörüdür. Amerikan Psikoloji Birliği'nin Seçkin Bilimsel Katkı Ödülü'ne, Amerikan Psikoloji Derneği'nin William James Fellow Ödülü'ne layık görülmüş ve bir Guggenheim bilimsel araştırma bursu almıştır. 2002'de, Ulusal Bilimler Akademisi'ne seçimle getirilen bir kuşağın ilk sosyal psikologu olmuştur.

Makalelerinin yanı sıra, *Culture of Honor* ve daha pek çok kitabın eşyazarı olan Nisbett, Michigan'ın Ann Arbor kasabasında yaşamını sürdürmektedir.

Varlık Yayınları A.Ş., Sayı: 1356
Sertifika No: 10644
İstanbul, Ekim 2015

THE GEOGRAPHY OF THOUGHT
How Asians and Westerners Think Differently - and why
© 2003, Richard Nisbett

ISBN 978-975-434-280-2

Kapak Düzeni: Nazlı Ongan
Dizgi ve Ofset Hazırlık: Varlık Yayınları A.Ş.
Baskı: Özal Matbaası Cenk Özveren
Emintaş Kazım Dinçol San. Sit. No. 81/39, Topkapı, İstanbul
Tel: 212-565 25 99 – Matbaa Sertifika No: 26699

VARLIK YAYINLARI A.Ş.
Perpa Ticaret Merkezi, B Blok, Kat 5, No. 484 Şişli 34384 İstanbul
Tel: (0212) 221 31 71 – Direkt Tel-Faks: (0212) 320 06 46
E-posta: varlik@varlik.com.tr
www.varlik.com.tr

RICHARD E. NISBETT

DÜŞÜNCENİN COĞRAFYASI

*Doğulular ile Batılılar
nasıl ve –neden–
birbirinden farklı düşünürler?*

Türkçesi:
Gül Çağalı Güven

VARLIK

İÇİNDEKİLER

Teşekkür / 9

Giriş / 11

1 Tasım ve Tao / 19

2 Aklın Toplumsal Kökenleri / 38

3 Birlikte Yaşamaya Karşı Başına Buyruk Olma / 50

4 “Arkana Bak” mı, “Gözünü Toptan Ayırma” mı? / 72

5 “Kötü Tohum” mu, “Onu Kötü Yola Sokan Başkaları” mı? 94

6 Dünya İsimlerden mi Oluşur, Fiillerden mi / 111

7 “Ce n’est pas logique” mi, “İyi Bir Noktaya Değindin” mi? / 130

8 Ya Düşüncenin Doğası Her Yerde Aynı Değilse? / 147

Sonsöz: Psikolojinin Sonu mu, Zihniyetler Çatışması mı? / 166

Notlar / 175

Kaynakça / 185

*Doğu'ya giden delikanlı
Matthew'a*

TEŞEKKÜR

Başka yazarların kitaplarındaki teşekkür yazılarını okurken, adı geçen tüm kişilerin ortaya çıkan esere gerçekten önemli bir katkıda bulunup bulunmadığını çoğu kez merak ederim. Lütfen, aşağıda adı geçen herkesin bu kitap üzerinde önemli bir etkisi, bazıınının da muazzam katkıları olduğundan kuşku duymayın.

Son yıllarda tüm meslek hayatım boyunca karşılaştığım en dikkate değer öğrencilerden bazılarıyla tanışma fırsatı bulamasaydım, bu kitap hiç yazılamazdı. Fikirlerden birçoğu –özellikle de deneysel çalışmalarla ilgili olanlar– onlara ait. Bu öğrenciler arasında Incheol Choi, Marion Davis, Trey Hedden, Li-jun, Jan Leu, Takahiko Masuda, Michael Morris, Ara Norenzayan, Kaiping Peng ve Jeffrey Sanchez-Burks yer alıyor.

Kitaptaki birçok fikir de, felsefeden fiziğe kadar uzanan alanlardan meslektaşlarla yaptığım tartışmalarda biçimlendi. Bu meslektaşlar arasında Susan Andersen, Scott Atran, Patricia Cheng, Lawrence Hirschfeld, Philip Ivanhoe, Qicheng Jing, Gordon Kane, Shinobu Kitayama, Hazel Markus, Donald Munro, Denise Park, Lee Ross, Edward E. Smith, Stephen Stich ve Frank Yates bulunuyor. Benim Doğu anlayışımı ve bu kitaptaki fikirlerin çerçevesini onlar genişletip derinleştirdi.

Öğrenciler, katkıda bulunanlar ve meslektaşlardan birçoğu daha da ileri gidip, müsveddelerin ilk versiyonlarını okudular: Richard Cassidy, Oona Cha, Dov Chone, Joe Henrich, Peter Katzenstein, Joel Kupperman, Darrin Lehman, David Liu, Avashai Margalit, Yuri Miyomoto, Randolph Nesse, Yu Niiya ve Paolo Sousa da onlar arasında bulunuyor.

Free Press'den Philip Rappaport'a, kitabı çok daha açık ve okunur hale getiren editoryal değişiklikleri yaptığı ve hatalardan uzak durmama yar-

dım ettiği, Philip Metcalf'a da redaksiyon için teŖekkür ederim. Yapıtımı temsil ettikleri ve bilimi daha geniş bir kamuoyunun dikkatine sundukları için temsilcilerim John Brockman ve Katina Matson'a minnettarım.

Kitabımı yazarken mali destek bulmak konusunda çok talihliydim. Araştırma arka planları veren ve kitabımı finansmanına değerli katkılarda bulunan kurumlar arasında John Simon Guggenheim Foundation, National Institute of Aging, National Science Foundation, Russell Sage Foundation ve özellikle Michigan Üniversitesi ile Kültür ve Biliş Programı'nı cömertçe destekleyen Institute for Social Research yer alıyor. ISR Grup Dinamikleri Araştırma Merkezi'nden Mary Cullen ve Nancy Exelby ile Russell Sage Foundation'dan Eric Lomazoff, araştırma ve yazma etkinliklerinde olağanüstü bir destek sağladılar. Yükü benim üzerimden alıp, sıkıntılı işleri zevkli hale getirmeyi başardılar. ISR'den Laura Reynolds, varlığından bile haberdar olmadığım sorunları çözdü; kendisi son derece becerikli ve neşeli bir Ŗekilde her dönemeçte yardıma hazır ve nazırdı.

Son olarak karım Susan paha biçilmez tavsiyeler ve editoryal öneriler de bulundu; daha da önemlisi, çocuklarımız Sarah ve Matthew ile birlikte, işime anlam kazandıran bir hayat sürdürmemi sağladı. Bu kitabı, Doğu'ya olan ilgisi benimki kadar eski olan ve gençliği, benim yapmayı umut edebileceğimden çok daha fazlasını öğrenmesini sağlayan oğlum Matthew'a adıyorum.

GİRİŞ

Birkaç yıl önce, Çin'den gelen parlak bir öğrenci, sosyal psikoloji ve akıl yürütme meseleleri üzerine benimle birlikte çalışmaya başladı. Tanışmamızın başlarında bir gün bana şunları söyledi: "Biliyor musunuz, aramızdaki fark, benim dünyayı bir çember, sizinse bir çizgi olarak görmemiz." Yüzümde belirniş olacak o şaşkın ifadeden hiç etkilenmeden sözlerini biraz daha açtı. "Çinliler sürekli değişime inanırlar; ama her şeyin daha önceki bir duruma doğru hareket ettiğini düşünürler. Dikkatlerini çok geniş bir olaylar yelpazesine yöneltirler; şeyler arasındaki ilişkileri araştırırlar; ve bütünü anlamadan parçanın anlaşılamayacağını düşünürler. Batılılar ise daha basit, daha determinist bir dünyada yaşarlar; daha büyük resme bakmak yerine, dikkat çekici nesnelere veya insanlara odaklanırlar; ve nesnelere davranışına hükmeden kuralları bildikleri için olayları denetleyebileceklerini düşünürler."

Bu sözlere biraz kuşkulu yaklaşmama karşın, merak duymaya başlamıştım. İnsan düşüncesinin doğasına bakışım, hayatım boyunca evrenselci olmuştu. Hume, Locke ve Mill gibi İngiliz deneyselci (*ampirist*) düşünürlerden günümüz bilişsel bilimcilerine kadar adım adım ilerlemiş biri olarak, tüm insan gruplarının hep aynı şekilde algılayıp akıl yürüttüklerine inanıyordum. Bu geleneğin ortak varsayımları birkaç ilkede özetlenebilir:

- Herkes aynı temel bilişsel süreçlere sahiptir. Maori çobanlarını, Kung avcı-toplayıcıların ve noktacom girişimcilerin tümünün algılama, bellek, nedensel çözümlenme, kategorileştirme ve sonuç çıkarma konusunda kullandığı gereçler aynıdır.

- Bir kültüre mensup insanların inançları bir başka kültürde yetişmiş insanlarınkinden farklı olduğunda, bunun nedeni farklı bilişsel süreçlere sahip olmaları değil, dünyanın farklı yanlarına maruz kalmaları veya farklı şeyler öğrenmeleridir.
- Akıl yürütmenin “üst düzey” süreçleri mantığın formel kurallarına dayanır: Örneğin çelişki yasağı, yani bir önerme aynı anda hem doğru hem yanlış olamaz anlayışı vardır.
- Akıl yürütme, hakkında akıl yürütülen şeyden ayrılır. Tümüyle farklı şeyler hakkında düşünmek için aynı süreç kullanılabilir ve belirli bir şey hakkında bir dizi farklı yöntem kullanılarak akıl yürütülebilir.

Öğrencimle tanışmamdan on iki yıl kadar önce, Lee Ross’la birlikte, başlığıyla bu yaklaşımı açıkça ortaya koyan bir kitap yazmıştık: *Human Inference*. Batılıların çıkarımı değil (hele Amerikalı üniversite öğrencinin ki hiç değil!), *insanın* çıkarımı. Kitap, kusurlu olduğuna inandığım ve hatalı yargılara varmaya yol açabilecek bazı kurallar da dahil olmak üzere, yeryüzünün her yerindeki insanların dünyayı anlamakta kullandıkları çıkarım kurallarının özelliklerini ortaya koyuyordu.

Öte yandan, yeni Çinli öğrencimle tanışmamdan hemen önce, insanlara düşünmenin yeni kurallarını öğretmek yoluyla akıl yürütme süreçlerinin geliştirilip geliştirilemeyeceğini inceleyen bir dizi araştırmayı tamamlamıştım. Fizyolojik veya nörolojik mekanizmalar ve evrensellik konusundaki varsayımlarım göz önüne alındığında, başlangıçta bu araştırmanın –istatistik ve ekonomi gibi alanlarda uzun bir öğrenim görülse bile– üzerinde çalışmakta olduğum akıl yürütme kalıplarını değiştirmenin imkânsız ya da çok zor olduğunu ortaya koyacağımı düşünüyordum. Fakat benim için hayret verici bir sonuca ulaşarak, eğitimin çok önemli etkiler yarattığını bulguladım. Sözgelimi, birkaç istatistik dersi alan insanlar, gündelik yaşamda bir dolu yanlıştan uzak durabiliyordu: Beysbolda bir yıl önce şampiyon olan takımın “ertesini yıl düşüşü”nün gizemli bir lanetten çok, istatistiksel orta değere doğru regresyon sonucu olabileceğini daha kolay anlayabiliyorlardı; bir mülakata kişinin davranışının küçük bir örneği olarak bakıp, işe alma kararında başvuru dosyasındaki daha geniş bilgi örneğine dayanmak gerektiğini kavrama olasılıkları daha yüksek oluyordu. İktisatçıların her konuda –sıkıcı bir filmi izlemeye devam etme kararından tutun da, dış politika hakkında akıl yürütmeye varıncaya de-

ğın– bizlerden farklı düşündüğü ortaya çıkıyor. Dahası, insanları laboratuvar dışında gizlice sıradığımız sırada, kısa ders saatlerinde eğitilen kişilerin sadece kendi düşünme alışkanlıklarını değil, fiili davranışlarını da değiştirebileceğini gördüm.

Böylelikle sözünü ettiğim –ismi Kaiping Peng olan ve şu anda Berkeley’deki California Üniversitesi’nde ders veren– öğrencimi dikkatle dinlemeye karar verdim. Yetişkinlerin düşünme tarzında dikkate değer değişiklikler yapılabiliyorsa, insanlara doğuştan itibaren farklı düşünce alışkanlıklarını öğretilmesinin, düşünme kalıplarında çok büyük kültürel farklılıklar yaratması da mümkün görünüyordu.

Düşüncenin doğası hakkında –gerek Doğulu gerek Batılı– düşünürler, tarihçiler ve antropologlar tarafından kaleme alınmış karşılaştırmalı literatürü okumaya başladım ve Peng’in kaynakları doğru aktardığını anladım. Psikologlar evrenselliği veri kabul ederken, başka alanlardaki birçok bilim insanı Batılıları (birincil olarak Avrupalılar, Amerikalılar ve Britanya Uluslar Topluluğu üyeleri) ve Doğu Asyalıların (binicil olarak Çin, Kore ve Japonya halkları) binlerce yıldır çok farklı düşünce sistemlerini sürdürdüğüne inanıyor. Dahası, bu bilim insanları söz konusu farklılıklarını doğası hakkında önemli ölçüde görüş birliği içinde. Örneğin, bu meseleyi ele alanların çoğu, Avrupa düşüncesinin –cansız, hayvan ve insan– nesnelere davranışının apaçık kurallarla anlaşılacağı varsayımına dayandığını kabul ediyor. Batılılar hangi nesneye hangi kuralı uygulamaları gerektiğini ve sorun çözmede formel mantığın bir rolü olduğunu öğrenmelerine yardım eden kategorileştirmeye büyük önem veriyorlar. Bunun tersine, Doğu Asyalılar nesnelere, içinde yer aldıkları geniş bağlam açısından bakıyorlar. Dünya Asyalılara, Batılılara görüldüğünden daha karmaşık görünüyor ve olayların anlaşılması daima, birbirleriyle hiç de basit, determinist olmayan bir ilişki içinde işleyen bir sürü etkeni göz önüne almayı gerektiriyor. Formel mantık sorunu çözümünde çok az rol oynuyor. Aslına bakılırsa, mantıkla çok fazla ilgilenen kişiye olgunlaşmamış gözüyle bakıldığı bile oluyor.

Bir psikolog olarak, bu iddiaları, sonuçları bakımından devrimci olarak değerlendiriyorum. Eğer beşeri bilimciler ve diğer sosyal bilimciler haklıysa, o zaman bilişsel bilimciler yanlıydı: İnsan bilışı her yerde aynı değildir. Beşeri ve sosyal bilimciler, düşüncenin doğasına ilişkin son derece önemli iddialar ortaya koyuyorlardı: Birincisi, farklı kültürlerin

üyeleri “metafizik”lerinde veya dünyanın doğasına ilişkin temel inançlarında farklılık gösterirler. İkincisi, farklı grupların kendilerine özgü düşünce süreçleri birbirinden büyük ölçüde farklıdır: Üçüncüsü, düşünce süreçleri, dünyanın doğasına ilişkin inançların bir parçasıdır: İnsanlar –dünyadan çıkardıkları anlam doğrultusunda– kendilerine anlamlı gelen bilişsel gereçleri kullanırlar.

En az bunlar kadar çarpıcı olan, Doğululara ve Batılılara özgü toplumsal yapılar ve benlik anlayışlarının, her birinin kendi inanç sistemlerine ve bilişsel süreçlerine eldiven gibi uyuyor olmasıdır. Asya toplumunun kolektif veya karşılıklı bağımlı doğası, Asyalıların geniş, bağlamsal dünya görüşleri ve olayların son derece karmaşık olduğuna ve pek çok etken tarafından belirlendiğine ilişkin inançlarıyla tutarlıdır. Batı toplumunun bireyci veya bağımsız doğası da, Batılıların belirli nesnelere bağlamlarından soyutlayarak odaklanmaları ve nesnelere hükmeden kuralları bilebileceklerine, dolayısıyla da nesnelere davranışını denetleyebileceklerine ilişkin inançlarıyla tutarlı görünmektedir.

İnsanlar eğer gerçekten düşünce sistemleri –dünya görüşleri ve bilişsel süreçleri– açısından birbirinden derinlemesine farklıysa, o zaman tutum ve inançlarında, hatta değer ve tercihlerindeki farklılıklar, sadece farklı girdiler ve öğretimlerin değil, dünyayı anlamak için farklı gereçler kullanmanın da kaçınılmaz bir sonucu olarak görülebilir. Ve eğer bu doğruysa, uluslararası anlayışı geliştirme çabaları da, umulandan daha az verimli olabilir.

Öğrencimin tesadüfen yaptığı yorum, benim kültürel psikolojiye duyduğum ilgi ve onun teşvik ettiği okuma programıyla birlikte, yeni bir araştırmaya sürecine girdim. Michigan Üniversitesi öğrencileriyle, daha sonra Pekin Üniversitesi, Kyoto Üniversitesi, Seul Ulusal Üniversitesi ve Çin Psikoloji Enstitüsü’ndeki meslektaşlarımla birlikte çalışarak, bir dizi karşılaştırmalı araştırmaya giriştim. Bu araştırmalar, Asya ve Avrupa düşünce süreçlerinin doğasında gerçekten de belirgin farklar olduğunu gösterdi. Deliller, psikologlar dışındaki bilim insanlarının savlarını destekledi ve bu savları, pek çok şaşırtıcı ve yeni zihinsel görüngülere (fenomenlere) kadar genişletti. Üstelik, anketler ve gözleme dayalı araştırmaların belgellediği toplumsal uygulamalardaki farklılıklar, düşünce alışkanlıklarındaki farklılıklarla tıpatıp uyuyor. Yeni araştırmalar, daha önceki delillerin yapmadığını yaptı ve bu farklılıkların nasıl doğmuş olabileceği, günde-

lik yaşamda algılama ve akıl yürütme açısından sonuçları ve farklı kültürlerden insanlar arasındaki ilişkileri nasıl etkiledikleri dahil olmak üzere, farkların doğası hakkında bir kuram inşa edebilmemize yetecek bilgiyi önümüze serdi.

Bu araştırmalar, çok uzun bir zamandır eğitimcilerin, tarihçilerin, psikologların ve bilim felsefecilerinin aklını kurcalayan toplumsal ilişkiler ve düşünceyle ilgili pek çok soruyu yanıtlamamızı sağlıyor. Ne Doğu-Batı farklılıklarına ilişkin yaygın basmakalıp görüşler, ne de bilim insanlarının daha incelikli görüşleri bu sorulara cevap verebilir veya yeni bulguların üstesinden gelebilir. Bilmeceler ve yeni gözlemler pek çok farklı alana yayılıyor. Örneğin:

Bilim ve Matematik – Kadim Çinliler neden Yunanlıların güçlü yanı olan geometride değil de, cebirde ve aritmetikte üstündü? Modern Asyalılar matematik ve bilimde üstünken, devrim yaratan bilimsel çalışmalarda neden Batılılardan daha az üretken?

Dikkat ve Algı – Doğu Asyalılar, olaylar arasındaki ilişkileri görmekte neden Batılılardan daha başarılı? Bir nesneyi çevresinden çözüp çıkarmak neden Doğu Asyalılara görece zor geliyor?

Nedensel Çıkarım – Batılılar nesnelere, hatta insanların davranışı konusunda bağlamın etkisini göz ardı etmeye neden bu kadar eğilimli? Doğuluların “baştan beri bildiklerine” inanmalarını sağlayan “geriye bakma eğilimine” olan zaafının nedeni ne?

Bilginin Örgütlenmesi – Batılı çocuklar isimleri fiillerden çok daha hızlı öğrenirken, neden Doğulu çocuklar fiilleri isimlerden daha hızlı öğreniyor? Doğu Asyalılar nesnelere ve olayları birbirleriyle ilişkilerine göre gruplandırırken, Batılılar neden kategorileri yeğliyor?

Akl Yürütme – Batılılar gündelik olaylar hakkında akıl yürütürken neden formel mantığı uygulama eğiliminde ve mantık konusundaki bu ısrarları neden zaman zaman hata yapmalarına yol açıyor? Doğulular görünüşte çelişkili önermeleri kullanmaya neden bu kadar meraklı ve bu merak kimi zaman gerçeğe ulaşmalarına nasıl yardımcı olabiliyor?

Birbirinden bu kadar farklı düşünce sistemlerinin sebepleri için nereye bakmak gerekiyor? Bu farklılıklar biyolojiden mi kaynaklanıyor? Dil-

den mi? Ekonomiden mi? Toplumsal sistemlerden mi? Günümüzde bunların sürüp gitmesini sağlayan ne? Toplumsal uygulamalar mı? Eğitim mi? Atalet mi? Ve bu farklılıklar nereye kadar sürecek? Elli ya da beş yüz yıl sonra hâlâ var olacaklar mı?

Araştırmalarım, dünyaya karşı iki bambaşka yaklaşımın binlerce yıldır varlığını sürdürdüğüne ikna etti beni. Bu yaklaşımlar, son derece farklı toplumsal ilişkileri, dünyanın doğası hakkındaki görüşleri ve karakteristik düşünce süreçlerini içeriyor. Her iki yönseme de –Batılı ve Doğulu– kendi kendini pekiştiren, homeostatik (iç dengesini koruyacak şekilde uyarlanan) bir sistemdir. Toplumsal uygulamalar dünya görüşlerini destekler; dünya görüşleri kendine uygun düşünce süreçlerini dayatır; düşünce süreçleri ise hem dünya görüşlerini doğrular, hem de toplumsal uygulamaları destekler. Bu homeostatik sistemlerin anlaşılması, zihnin temel doğasını, ideal olarak nasıl akıl yürütmemiz gerektiğine ilişkin inançları ve farklı insanlar için uygun eğitsel stratejilerin ne olduğunu kavramakta önemlidir.

Belki de hepsinden önemlisi, bu kitap, zihinsel farklılıkların karşılıklı anlaşılması sayesinde Doğu ile Batı'nın nasıl daha iyi geçinebilecekleri konusunda ipuçları veriyor. Doğu ülkelerindeki pek çok kişi, belirli bir haklılık payıyla, son beş yüzyıllık askeri, siyasal ve ekonomik hakiyetinin Batı'yı entelektüel ve ahlaki bakımdan küstahlaştırdığına inanıyor. Bu kitap Batılıların, dünya hakkında bir başka geçerli yaklaşımla düşünmenin mümkün olduğunu ve bunun, kendi inançlarını ve zihinsel alışkanlıklarının inceleyip eleştirmelerini sağlayacak bir ayna olarak kullanılabileceğini göz önüne almalarına yol açarsa, Batılı okur açısından amacına ulaşmış olacak. Öte yandan, Asyalıları tamamlayıcı olasılığı göz önüne almaya teşvik ederse (gerçi çoğu Doğulu entelektüel, Batı'nın düşünme yöntemlerine hatırı sayılır bir aşinalığa zaten sahip olduğu için, bu o kadar da acil bir ihtiyaç olmayabilir) Doğulu okur açısından da amacına ulaşmış olacak.

Çok farklı algı ve düşünce sistemlerinin var olduğu –ve bu durumun binlerce yıldır sürdüğü– savımı ileri sürmek için, tarihsel ve felsefi delillerin yanı sıra, etnografik çalışmalar, anketler ve laboratuvar araştırmaları dahil olmak üzere, modern toplumbilimsel araştırmalardan yararlanacağım. Birinci bölümde, iki farklı düşünce sisteminin örnekleri olarak Aristoteles ve Konfüçyüs'ü ele alacağım. Hiç kuşkusuz bu filozoflar, top-

lumlarının zaten belirgin özelliği olan düşünce alışkanlıklarını daha da pekiştirmeye hizmet etmişlerdir. 2. ve 3. Bölümler modern toplumlarda rastlanan toplumsal uygulama farklılıklarının, bu farklı kalıpları kalıcılaştırma, hatta antik çağlarda mevcut değilse, icat etme eğiliminde olduğunu göstermeyi amaçlıyor. Kitabın en önemli kısmı olan 4'ten 7'ye kadar bölümler, dünyanın doğasına dair temel inançların yanı sıra, dünyayı algılama ve hakkında akıl yürütme yöntemlerinin modern halklar arasında dikkat çekecek ölçüde farklılaştığına ilişkin deliller sunuyor. Delillerin büyük bölümü, insanların nasıl algıladıkları, hatırladıkları ve düşündüklerini inceleme amacıyla hazırlanan bir dizi test kullanarak, öğrencilerim ve meslektaşlarımla birlikte yürüttüğüm laboratuvar araştırmalarına dayanıyor. 8. bölüm, düşünce sistemlerinde keşfettiğimiz derin farkların bazı psikolojik, felsefi ve toplumsal sonuçlarını ortaya koyuyor. Sonsöz ise, nereye –birleşmeye doğru mu, yoksa sürüp giden hatta şiddetlenen ayrılığa doğru mu– gittiğimize ilişkin spekülasyonları içeriyor:

Sahneyi okuyacağınız araştırmaya biraz hazırlamak için birkaç söz daha: Doğu Asya derken, Çin'i ve Çin kültüründen önemli ölçüde etkilenmiş ülkeleri, en başta da Japonya ve Kore'yi kastediyorum. ("Doğu Asyalı" yı bazen "Doğulu", bazen de "Asyalı" olarak kısaltacağım.) Batılılardan söz ederken, Avrupa kültürüne mensup insanları kastediyorum. Avrupalı Amerikalılar deyimiyle siyahları, beyazları ve İspanyol asıllıları –yani, Asya kökenli olanlar dışında kalan herkesi– kastediyorum. Amerika'da doğup büyüyen herkesin, kesinlikle aynı şekilde düşünmese de, benzer kültürel etkilere maruz kalması, bu tuhaf kullanımı haklı çıkarabilir. Bu, kuşkusuz Asyalı Amerikalılar için de geçerli, ama araştırmanın bir bölümünde, onların Asyalılara öteki Amerikalılardan daha benzer olmalarını beklediğimiz için –ki gerçekten öyle olduklarını bulguladık– Asyalı Amerikalılar ayrı bir grup olarak inceleniyor.

Son olarak, milyarlarca insanın tek bir "Doğu Asyalı" deyimiyle etiketlenmesine ve özdeşmiş gibi ele alınmasına sinirlenecek kişilerden peşinen özür dilemek isterim. Özdeşliğin yanından bile geçtiklerini ima ediyorum değilim. Doğu'nun kültürleri ve alt kültürleri, tıpkı Batı'dakiler gibi birbirinden son derece farklıdır. Ama ben geniş kapsamlı "Doğu Asyalı" teriminin doğrulanabileceği kanısındayım. Toplumsal ve siyasal pek çok yönüyle, bu coğrafyadaki kültürler, bazı genel bakımlardan birbirine benzer ve Batılı ülkelerdekenden farklıdır. Bunun Doğu hakkında çok bilgili

olan bazı kişileri tatmin etmeyeceğini biliyorum; gene de, onlardan bana sabır göstermelerini rica ediyorum. Bazı genellemeler, çok sayıda farklılığa karşın meşru sayılır. Bu noktada, dil grupları araştırmalarıyla bir paralellik kurulabilir. Hint-Avrupa dilleri birbirinden sayısız yönden farklıdır; Doğu Asya dilleri de öyle. Bununla birlikte, bir grup halinde ele alındığında, Hint-Avrupa dilleri ile Doğu Asya dilleri arasındaki ayrımlara ilişkin genellemeler mümkün ve anlamlıdır. Görüleceği gibi de, o üst düzey genellemelerden bazıları, bu kitapta incelenen algı ve düşünce süreçlerindeki farklılıklardan bazılarına dikkat çekecek kadar benzerlik göstermektedir.

1. BÖLÜM

TASIM* VE TAO

Bugün dünyada bir milyarı aşkın insan, antik Yunan'ın entelektüel mirasında hak iddia etmektedir. İki milyarı aşkın kişi de, kadim Çin düşünce geleneklerinin varisidir. Yunanlıların ve Çinlilerin 2500 yıl önceki felsefeleri ve başarıları, tıpkı toplumsal yapıları ve benlik anlayışları gibi çarpıcı bir farklılık gösterir. Ve bu bölümde göstermeyi umduğum gibi, her toplumun entelektüel yönleri, kendine özgü toplumsal özelliklerinin ışığında anlam kazanır.

ANTİK YUNANLILAR VE EYLEYENLİK

Yunanistan'daki Epidaurus'da, on dört bin kişilik antik bir tiyatro vardır. Bir tepenin eteğine kurulu tiyatrodan dağlar ve çam ağaçlarından oluşan muhteşem bir manzara görülür. Akustiği, sahnede bir kâğıt buruşturulduğunda tiyatronun herhangi bir yerinden duyulmasını sağlar. İÖ 6. ve 3. yüzyıllar arası klasik çağda Yunanlılar, Epidaurus'da birkaç gün boyunca güindoğumundan günbatımına dek süren oyunlara ve şiir okumalarına katılmak için çok zor koşullar altında uzun yolculuklar yapmışlardır.

(*) Syllogism - İki öncüllü çıkarım (dolaylı çıkarım). Verilmiş iki önermeden, bu önermelerin içerdiğini içinde bulunduran bir üçüncü önermeyi çıkarsama işlemi. Tasımda, kendilerinden çıkarım yapılan önermelere öncüller, bunlardan çıkarılan önermeye sonuç denir (çn).

İnsanların tiyatro aşkı ve bu hazzı alabilmek için bazı güçlülere katlanmaya gönüllü olmaları, bugün bize o kadar da tuhaf görünmeyebilir. Ne ki, Persler; Hintliler ve Ortadoğulular, hatta Çinliler dahil, o dönemin büyük uygarlıkları arasında, yalnızca Yunanlıların salt estetik haz uğruna uzun bir yolculuğa çıkacak kadar kendilerini özgür hissettikleri ve kendi yaşamlarını denetleme yeteneklerine yeterince güvendikleri düşünülebilir. O çağda Yunanlılar, hükümdarların arzusunun kanun, ona karşı çıkmamanın da ölüm anlamına geldiği, az çok otokrat toplumlarda yaşıyorlardı. Uyrıklarının toprakla olan bağları ve alışılmış tarımsal faaliyetleri, eğlence için uzun bir yolculuğa çıkmayı hayal etmelerine olanak tanısa bile, onların kırlarda serbestçe dolaşmalarına izin vermek hükümdarın işine gelmezdi herhalde.

Tüm Yunan ulusunun atlet ya da izleyici olarak Olimpiyat oyunlarına katılmak üzere –kent-devletler birbiriyle savaş halindeyse silahları da dahil– tüm araç gereçlerini bırakmış olmaları ise bugün bizim için bile şaşırtıcıdır.

Yunanlılar, diğer antik halkların tümünden, hatta günümüzde yeryüzündeki insanların çoğundan daha çarpıcı bir kişisel *eyleyenlik* –kendi yaşamlarından sorumlu oldukları ve tercih ettikleri şekilde yaşayabilecekleri– anlayışına sahipti. Yunanlılar için mutluluğun tanımlarından biri, sahip oldukları gücü kısıtlamalardan arınmış bir yaşam süresince mükemmellik arayışında kullanabilmektir.

Yunanlıların kişisel eyleyenlik anlayışına, güçlü bir bireysel kimlik anlayışı eşlik ediyordu. Bireyciliği Yunanlıların mı, İbranilerin mi icat ettiği konusu tartışmalı olsa da, Yunanlıların kendilerini ayırt edici nitelikleri ve amaçları olan benzersiz bireyler olarak gördükleri kuşku götürmez. En azından İÖ 8. ya da 9. yüzyılda, Homeros döneminde durum böyleydi. *Odysseia* ve *İliada*'da gerek tanrıların, gerek insanların tam olarak şekillenmiş ve bireyleşmiş kişilikleri vardır. Dahası, bireyler arasındaki farklılıklar, Yunan filozoflarının çok ilgisini çekmiştir.

Yunanlıların eyleyenlik anlayışı bir tartışma geleneğini körüklemiştir. Homeros, erkeğin bir savaşçı olarak gözüpekliliği kadar, tartışma yeteneğiyle de tanımlandığını açıkça ortaya koyar. Sıradan bir insan, bir krala bile meydan okuyabilirdi ve hayatta kalıp hikâyesini anlatabildiği gibi, ara sıra bir izleyici topluluğunu kendi safına çekmeyi de başarabilirdi. Tartışmalar pazar yerinde, mecliste, hatta askeri ortamlarda baş gösterir-

di. Antik uygarlıkların içinde bir tek Yunanlılarda, en sıradan meselelerin yanı sıra önemli devlet sorunlarında da kamusal kararlar otoriter bir emirle değil, çoğu kez retorik mücadele sonunda alınır. Yunanistan'da istibdat yaygın değildi ve ortaya çıktığı zaman da, çoğu kez yerini ya oligarşilere ya da (İÖ beşinci yüzyıldan itibaren) demokrasilere bırakırdı. Bazı kentlerin anayasalarında, memurları tiranlara dönüşmekten alıkoyacak mekanizmalar vardı. Örneğin Girit'teki Drerus kenti, bir kişinin *kosmos* (kent yöneticisi) makamına, oraya son gelişinin üzerinden on yıl geçmeden tekrar getirilmesini yasaklamıştı.

Yunanlıların özgürlük ve bireysellik kadar çarpıcı bir başka özellikleri de, dünya hakkında duydukları merak. Aristoteles, insanoğlunun tek benzersiz tanımlayıcı niteliğinin merak duygusu olduğunu düşünüyordu. Aziz Luka, daha sonraki bir dönemin Atinalıları hakkında, "Zamanlarını sadece yeni bir şey söylemeye ya da dinlemeye harcarlar" demişti. Yunanlılar, kendilerini içinde buldukları dünyanın doğası hakkında çağdaşlarından çok daha fazla spekülasyon yaparak onun modellerini yarattılar. Bu modelleri, nesnelere ve olayları sınıflandırarak, sistenli tanımlama ve açıklama için yeterince kesin kurallar üreterek inşa ettiler. Bu onların fizik, astronomi, aksiyomatik geometri, formel mantık, rasyonel felsefe, doğa tarihi ve etnografi alanlarındaki ilerlemelerine –bazılarına göre de, bu alanları icat etmelerine– temel oluşturdu. ("Etnosantrik" sözcüğünün kökeni Yunancadır. Bu terim, kendi yaşamlarının Perslerinkinden üstün olduğu yönündeki inançlarının sadece önyargıya dayanıyor olabileceğini kabullenmelerinden doğdu. Sonunda, öyle olmadığına karar verdiler.)

Aynı çağda birçok uygarlık, daha önceki Mezopotamya ve Mısır gibi daha sonraki Maya uygarlıkları da tüm bilimsel alanlarda sistenli gözlemler yaparken, bir tek Yunanlılar gözlemlerini temel ilkeler açısından açıklama girişiminde bulundular. Bu ilkeleri keşfetmek Yunanlılar için başlı başına bir zevk kaynağıydı. "Okul" (*school*) sözcüğü, "boş zaman" anlamına gelen *schole* diye bir Yunanca sözcükten türemiştir. Boş zaman, Yunanlılar için başka şeylerin yanı sıra, bilginin peşine düşme özgürlüğü anlamına geliyordu. Atinalı tüccarlar, meraklarını tatmin edebilsinler diye oğullarını okula göndermekten mutluluk duyuyorlardı.

ANTİK ÇİN VE UYUM

Antik Yunan için özel bir olay, tiyatro oyunlarına veya şiir okumalarına katılmak anlamına gelebilirken, aynı dönemin Çinlileri için özel bir olay, dost ve akrabaları ziyaret etme fırsatı olabiliyordu. Harfiyen çevrilirse “kapılardan zincir yapmak” anlamına gelen *chuan men* diye bir uygulama vardı. Özellikle önemli bayram günlerinde, ev sahiplerine duyulan saygıyı göstermek amacıyla yaygın olarak ziyarete gidilirdi. İlk ziyaret edilenler, daha sonra gidilenlerden daha önemli sayılırdı.

Yunanlıların eyleyenlik anlayışının Çinlilerdeki karşılığı *uyum* idi. Her Çinli, her şeyden önce ve en önemlisi, bir topluluğun, daha doğrusu birçok topluluğun –klan, köy ve özellikle aile– üyesiydi. Birey, Yunanlılarda olduğu gibi, toplumsal çevreye karşı benzersiz bir kimliği koruyan soyutlanmış bir bütün değildi. Tam tersine, filozof Henry Rosemont’un yazdığı gibi: “... erken dönem Konfüçyüsçülere göre, soyut bir şekilde ele alınabilecek, yalıtılmış bir benlik olamaz: Ben, öteki özgül kişilerle ilişkili olarak yaşadığım rollerin bütünüyüm... Hepsi bir araya toplandığımda, bu roller her birimiz için, benzersiz bir kimlik kalıbı dokur; öyle ki, rollerimden bazıları değişirse, ötekiler de zorunlu olarak değişerek, beni tam anlamıyla farklı bir insan yapar.”

Çinliler, başkalarının ya da çevrenin denetiminden çok, özdenetim meseleleriyle ilgilenirlerdi. Onlara göre özdenetim, aile ve köydeki diğer kişilerle sürüşmeyi en aza indirir ve devletin taleplerine itaat etmeyi kolaylaştırırdı. Mutluluk ideali, Yunanlılardaki gibi kendine özgü yetenekleri özgürce kullanmaya izin veren bir yaşam değil, uyumlu bir toplumsal ağ içinde paylaşılan yalın bir kırsal yaşamdı. Yunan vazoları ve şarap kadehleri muharebeler, atletik yarışmalar ve baküsvari şöenlere ilişkin resimleri sergilerken, antik Çin parşömenleri ve porselenleri aile etkinlikleri ile kırsal zevklere ilişkin sahneleri betimler.

Çinliler kendilerini üstlerinin ve aile üyelerinin çaresiz kuklaları gibi hissetmezlerdi. Tam tersine, bir *kolektif eyleyenlik* anlayışı söz konusuydu. Çin’in ana ahlak sistemi olan Konfüçyüsçülük, temelde hükümdar ile uyruk, ebeveyn ile evlat, karı ile koca, ağabey ile kardeş ve iki dost arasındaki yükümlülüklerin incelikle işlenmesiydi. Çin toplumu, bireyin kendisini, açıkça tanımlanmış karşılıklı yükümlülüklerin ahlaki davranışlara kılavuzluk ettiği, daha büyük, karmaşık ve genellikle iyicil bir toplumsal organizmanını parçası olarak hissetmesini sağlardı. Önceden belirlenmiş

rollerin –örgütlü, hiyerarşik bir sistem içinde– yürütülmesi, Çin’de gündelik yaşamının özüydü. Yunanlıların kişisel özgürlük anlayışının bu toplumda bir karşılığı yoktu. Çin’de bireysel haklar, kişinin dilediğini yapması anlamına gelmeyip, bir bütün olarak topluluğun sahip olduğu haklar arasındaki kendi “hisse”sinden oluşurdu.

Toplumsal grup içinde, tartışma şeklinde bile olsa, her türlü zıtlaşmanın önü alınmaya çalışılırdı. İÖ 600 ile 200 arasında, en azından filozoflar arasında kibar tartışmaların meydana geldiği bir çağ yaşandıysa da, kamusal çatışmayı akla getirebilecek her çeşit anlaşmazlıktan kaçınılırdı. İngiliz bilim felsefecisi Geoffrey Lloyd’un yazdığı gibi, “Felsefede, tıpta ve başka alanlarda öteki bakış açılarımla eleştirisi vardır. ... [fakat] Çinliler genellikle, öteki görüşlerin de kendilerine bir şeyler öğretebileceğini kabul etmeye Yunanlılardan çok daha yatkındı..”

Teksesli müzik, Çinlilerin birlik ve beraberlik kaygılarını yansıtır. Şarkıcılar hep birlikte aynı melodiyi terennüm eder; müzik enstrümanları da aynı anda aynı notaları çalardı. Elbette, farklı enstrümanların ve farklı seslerin farklı roller üstlendiği çoksesli müziği icat eden Yunanlılardı.

Çinlilerin toplumsal uyumu, boyun eğmeyle karıştırılmamalıdır. Tam tersine, Konfüçyüs, bir efendinin uyum kurma arzusunu övmüş ve bu arzuyu, küçük insanın boyun eğme ihtiyacından ayırmıştı. Klasik Konfüçyüsçü bir metin olan *Zuozhuan*, bu ayrımı yemek pişirme hakkında bir öğretilenle yapar: İyi bir aşçı çeşnileri birbirine karıştırarak, uyumlu ve lezzetli bir yemek yaratır. Hiçbir çeşni tümüyle kaybolmaz ve hoş kokulu lezzet, her bir çeşninin birbirine karışmış, ama belirgin katkısından doğar.

Çinlilerin doğal dünyayı anlama yaklaşımı Yunanlılarınkinden, iki toplumun benlik anlayışları kadar farklıdır. Gökyüzüne ilişkin araştırmalarının erken dönemlerinde Çinliler, kuyruklu yıldızlar ve ay/güneş tutulmaları gibi kozmik olayların, yeryüzünde gerçekleşecek –bir fatihin doğumu gibi– önemli olayları önceden belirleyebildiğine inanıyorlardı. Ama bu olaylardaki düzenlilikleri keşfettikten sonra, onlardan modeller inşa etmek bir yana, gösterdikleri ilgiyi bile yitirdiler.

Çinlilerin meraksızlığı, Çin uygarlığının teknolojik açıdan Yunan uygarlığının çok önüne geçtiği düşünülürse, özellikle ilginçtir. Çinliler sulama sistemleri, mürekkep, porselen, mıknatıslı kumpas, dizgin, el arabası, derin sondaj, Pascal üçgeni, kanallara gölet kapakları kurma, baştan kıça

yelkenli gemiler, su geçirmez bölmeler, kış dümeni, kürekli tekne, nicel haritacılık, bağışıklık teknikleri, yıldızların astronomik gözlemleri, sis-mograflar ve akustiğin ilk veya bağımsız mucitleri olarak tanınırlar. Bu teknolojik başarıların birçoğu, Yunanlıların bu alanlarda tam anlamıyla sıfır olduğu bir dönemde gerçekleştirilmişti.

Ne ki, filozof Najime Nakamura'nın da işaret ettiği gibi, Çinlilerin ilerlemeleri, bilimsel kuram ya da incelemeye düşkünlüğü değil, pratik bir zekâyı yansıtıyordu. Filozof ve sinolog Donald Munro'nun yazdığı gibi, "Konfüçyüşçülükte, eyleme yönelik herhangi bir sonuç getirmeyen bir *bilme* düşüncesi yoktu."

ÖZ MÜ, UÇAN KAÇAN NİTELİK Mİ?

YUNANİSTAN VE ÇİN'DE FELSEFE

Yunan ve Çin felsefeleri, kendilerine özgü toplumsal uygulamaları yansıtıyordu. Yunanlılar, farklı çağlarda farklı yollardan da olsa, dünyanın temel doğasını anlamakla ilgileniyorlardı. İÖ 6. yüzyılın (batı Türkiye, Sicilya ve güney İtalya'yı da içeren) İyonya filozofları, kuramlarını duyuşal gözlemler üzerine inşa ederken, yönsemelerinde alabildiğine deneyselci (ampirist) idiler. Fakat 5. yüzyıl, duylara olan güvensizliğe ve soyutlamaya yönelik bir harekete sahne oldu. Platon (Eflatun), fikirlerin *-biçimler-* sahih bir gerçeklik barındırdığını ve dünyanın, duylar dünyasına başvurmaksızın, mantık aracılığıyla anlaşılabilceğini düşünüyordu. Duylar eğer öncü ilkeler ve mantıkla ulaşılan sonuçlarla çelişkili görünüyorsa, göz ardı edilmesi gereken duylardı.

Aristoteles her ne kadar biçimlerin kesin gerçekliğini kabul etmese de, niteliklerin, nesnelerdeki somut cisimleşmelerinden ayrı bir gerçeklikleri olduğunu düşünüyordu. Ona göre anlamlı olan, sadece somut bir nesneden değil, soyut niteliklerden *-katılık, beyazlık, vb.-* söz etmek ve bu soyutlamalara ilişkin kuramlara sahip olmaktı. Bir nesnenin merkezî, temel, olmazsa olmaz özellikleri, tanım gereği onun değişmez "öz"ünü oluştururdu, çünkü bir nesnenin özü değişirse, artık o nesne değil, başka bir şey olurdu. Bir nesnenin özü değiştirilmeden değişebilecek özellikleri, "arızı" özelliklerdi. Örneğin, bu satırların yazarının ne yazık ki müzik yeteneği yoktur, ama ansızın müzik yeteneğine sahip oluverseydi, onun

hâlâ aynı kişi olduğunu düşünürdünüz. Demek ki müzik yeteneği arızı bir özelliktir ve değişikliğe uğraması, kişinin özünde bir değişiklik yaratmaz. Dolayısıyla hangi özelliklerin bir nesneyi olduğu şey yaptığı ve nesnenin doğasını değiştirmeksizin hangilerinin değişebileceği meselesiyle derinden ilgilenen Yunan felsefesi, Çin felsefesinden büyük bir farklılık gösteriyordu.

Yunan dilinin kendisi de, niteliklere ve nitelikleri soyutlamalara dönüştürmeye odaklanmayı teşvik etmiştir. Öteki Hint-Avrupa dillerindeki gibi, her sığata bir sonek ekleyerek onu isme dönüştürebilirsiniz; örneğin “beyaz”, “beyazlık”; “iyi”, “iyilik” olur. Yunan filozoflarının bir alışkanlığı da, bir nesnenin –kişi, yer, eşya veya hayvan– niteliklerini çözümlenmek ve nesneyi soyutlanmış niteliklerine göre kategorize etmektir. Sonra da, bu kategorilere hükmeden kurallar temelinde, nesnenin doğasını ve eylemlerinin nedenini anlamaya çalışırlardı. Böylelikle bir kuyruklu yıldızın niteliklerinden söz edilir, sonra da nesne, çeşitli soyutlama düzeylerinde kategorize edilirdi –bu kuyruklu yıldız, bir kuyruklu yıldız, göksel bir madde, hareketli bir nesne. Çeşitli soyutlama düzeylerindeki kurallar varsayımlar haline getirilir ve kuyruklu yıldızın davranışı, belirli bir soyutlama düzeyinde işliyor gibi görünen kurallar açısından açıklanırdı.

Ancak Yunan felsefesinde daha da temel olan, nesneyi tam dikkat ve analiz odağı olarak *yalıtım halinde* ele alan arka plan düzeniydi. Çoğu Yunanlı –birbirinden ayrı görülen ve farklı bütünlükler olarak yorumlanan insanlar gibi– maddeyi farklı nesnelere halinde oluşmuş tikel ve ayrı bütünlükler olarak kabul ederdi. Nesne bir kez başlangıç noktası olarak kabul edildiğinde, birçok şey otomatik olarak peşinden gelirdi: Nesnenin nitelikleri dikkat çekicidir; nitelikler nesnenin sınıflandırma temeli haline gelir; kategoriler yapı kuralının temeli olur; olaylar da böylece kurallara uygun olarak davranan nesnelere sonucu olarak anlaşılır. “Nesnelere” sözcüğüyle, hem insandışı hem de insani nesnelere kastediyorum, ama Yunan filozofları için asıl büyük ilgi odağı, fiziksel dünyanın doğasıydı. İnsani ilişkiler ve ahlaki davranış tarzı da onlar için önemliydi, ama bu konuya Çinliler kadar muazzam bir ilgi duymazlardı.

Yunan felsefesinin tuhaf ama önemli bir yönü de, dünyanın temelde durağan ve değişmez olduğu kavramıdır: Hiç kuşkusuz, 6. yüzyıl filozofu Heraklitos ve diğer erken dönem filozofları değişimle ilgilenmişlerdi. (“Hiç kimse aynı nehirde iki kez yıkanamaz, çünkü insan da değişir; ne-

hir de.”) Fakat 5. yüzyıla gelindiğinde, değişim gözden düştü ve istikrar önem kazandı. Parmenides, birkaç basit adımda, değişimin imkânsız olduğunu “kanıtladı”: Bir şeyin var olmadığından söz etmek bir çelişkidir. Hiçlik, kendi kendisiyle çelişir ve dolayısıyla hiçlik var olamaz. Hiçlik var olamazsa, hiçbir şey değişemez demektir, çünkü 1. şey değişip 2. şey haline gelirse, 1. şey artık var olmayacaktır! Parmenides, Yunan filozofları için bir seçenek üretti: Ya mantığa güveneceklerdi, ya da duyularına. Platon’dan itibaren, yollarına mantıkla devam ettiler.

Parmenides’in talebesi Zenon, benzer bir şekilde hareketin imkânsız olduğunu ortaya koydu. Bunu iki kanıtlamayla yaptı. Birincisi, onun okla yaptığı ünlü kanıtlamaydı. Okun hedefe ulaşması için, ilkin hedefe doğru yolun yarısını gitmesi, sonra o nokta ile hedef arasındaki yarı yolu alınması, sonra da onunla hedef arasındaki yarı yolu aşması... gerekirdi. Fakat elbette yarımın yarısının yarısı ... ok ile hedef arasında bir mesafe bırakır: O halde, aksi yöndeki görsel delillere karşın, hareket gerçekleşemez. Diğer “kanıt” daha da basitti. Bir şey ya yerindedir ya da değildir. Eğer yerindeyse, hareket edemez demektir. Bir şeyin yerinde olmaması olanaksızdır; bu yüzden hiçbir şey hareket etmez. İletişim kuramcısı Robert Logan’ın yazdığı gibi, Yunanlılar “mantıklarının doğrusal (lineer), ‘ya-ya da’ yönsemesinin kölesi haline geldiler.”

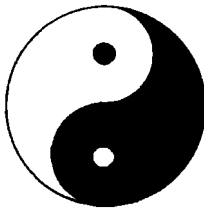
Yunan filozoflarının hepsi de değişimin imkânsızlığını kanıtlamak için mantığı yerle bir etmiş değildir, ama Aristoteles’in akıl yürütmesinde bile durağan bir nitelik vardır. Aristoteles, sözgelimi, tüm göksel cisimlerin sabit, kusursuz küreler olduğuna ve her ne kadar hareket gerçekleşse ve olaylar olsa da, eşyanın özünün değişmediğine inanıyordu. Dahası, Aristoteles’in fiziği son derece doğrusaldır: Döngüsel hareket şöyle dursun, hareket hızındaki değişimler bile Aristoteles fiziğinde çok küçük bir rol oynar: (Aristoteles fiziğinin dikkat çekecek kadar hatalı olmasının nedeni de kısmen budur. Fizikçi arkadaşım Gordon Kane, Aristoteles’in eserlerinde çok sayıda fiziksel önerme saptadı ve bunlardan birçoğunun yanlış olduğunu ortaya koydu. Aristoteles’in İyonyalı seleflerinin önermelerden çoğunu doğru yaptıkları düşünülürse, bu durum gerçekten şaşırtıcıdır.)

Çinlilerin yaşam yönsemesi ise üç farklı felsefenin karışımıyla biçimlenmişti: Taoçuluk, Konfüçyüsçülük ve çok daha sonraları Budizm. Bu felsefelerin her biri uyumu vurguluyor ve soyut spekülasyonu büyük ölçüde engellemeye çalışıyordu.

Günümüzde bile Doğu Asyalılardan çoğunun bildiği, tek atı kaçıp giden yaşlı bir çiftçiyle ilgili kadim bir Çin meseli vardır. Atının tek geçim kaynağı olduğunu bilen komşuları, onu teselliye koşarlar. Yaşlı adam teselli edilmeyi reddederek, “Neyin iyi, neyin kötü olduğunu kim bilebilir?” der. Gerçekten de, birkaç gün sonra atı geri döner, hem de yanında vahşi bir atla birlikte. Yaşlı adamın dostları bu sefer onu kutlamaya gelirler. Kutlamaları reddeden ihtiyar, “Neyin iyi, neyin kötü olduğunu kim bilebilir?” der. Ve gene birkaç gün sonra yaşlı adamın oğlu vahşi ata binmeye çalışırken düşerek bacağını kırar. Dostları oğlunun talihsizliğinden duydukları üzüntüyü bildirmek için yine gelirler. “Neyin iyi, neyin kötü olduğunu kim bilebilir?” der ihtiyar. Aradan birkaç hafta geçer ve kasabaya, komşu ülkeyle savaşıcak güçlü erkekleri askere almak için ordudan adamlar gelir, ama yaşlı adamın oğlu savaşıacak durumda olmadığı için paçayı kurtarır.

Dinleyicinin sabrı izin verdiği sürece devam eden bu öykü, yaşama yönelik Doğulu duruşun temel bir yönünü ifade etmektedir. Dünya aralıksız bir biçimde değişir ve çelişkilerle doludur. Olayların belirli bir durumunu anlamak ve kabul etmek, onun tersinin varlığını gerektirir; şu an gerçek gibi görünen şey, görüldüğünün tam tersi olabilir (krş. komünist dönem başbakanı Çu En Lay’ın, Fransız devriminin sonuçlarının yararlı olup olmadığı kendisine sorulduğunda verdiği yanıt: “Bunu söylemek için vakit henüz çok erken”).

Yin (dişil, karanlık ve edilgin) ile yang (eril, aydınlık ve etkin) birbiriyle yer değiştirir. Aslına bakılırsa, yin ve yang ancak birbirleri sayesinde var olur ve dünyanın yin durumunda olması, yakında yang durumuna geçeceğinin kesin bir işaretidir. Kişinin doğayla ve insan kardeşleriyle

Tao'nun simgesi

birlikte var olma “Yolu” anlamına gelen Tao işareti, beyaz ve siyah helezon şeklinde iki güçten oluşur. Fakat siyah helezon beyaz bir nokta, beyaz helezon da siyah bir nokta içerir ve “En gerçek yang, yin’in içindeki yang’dır.” Yin-yang ilkesi, birbirlerini tamamlayabilecek, bir diğerini anlaşılabilecek veya birbirleriyle yer değiştirmelerini sağlayan koşulları yaratabilecek, zıt ama iç içe geçmiş güçler arasındaki ilişkinin ifadesidir.

I Ching’den: “... Sefalet açısından bakıldığında, mutluluk ona dayalıdır; mutluluk açısından bakıldığında, sefalet onun içinde saklıdır. Bunun sefalet mi, mutluluk mu olduğunu kim bilebilir? Kesinlik diye bir şey yoktur. Erdemli kişi, birden ahlaksızlaşır, iyi ansızın kötü olur” (*I Ching*, xxx).

Tao Te Ching’den: “Ağır, hafifin köküdür.. Hareketsiz olan, tüm hareketin kaynağıdır” (*Bölüm 26*).

Dönüp durmak –sonsuz döngüler içinde hareket etmek– Tao’nun temel hareket kalıbıdır.

Bir şeyi küçültmek için

Önce onu genişletmen gerek

Bir şeyi zayıflatmak için

Önce onu güçlendirmen gerek

Bir şeyi yok etmek için

Önce onu geliştirmen gerek

Bir şeyi almak için

Önce onu vermen gerek (Tao Te Ching, *Bölüm 36*)

Zıtlık, çelişki, değişim ve döngüler hakkındaki öğretilerinin yanı sıra Taoculuk; doğanın, kır yaşamının ve yalınlığın derin bir takdiri anlamına geliyordu. Tao bir harikalar, düşlem ve sihir diniydi; doğa ile insan ilişkileri arasındaki bağları anlatarak, evreni anlamlandırıyordu.

Taoculuk, Çin’in şifa sanatlarının ardındaki felsefenin büyük bölümünün kaynağıdır. Fizyoloji, ayrıca siliirler, iksirler ve afrodizyakların açıklamalarını da veren yin-yang ilkesi ve Beş Unsur (toprak, ateş, su, maden ve tahta) ile simgesel bir düzeyde izah edilirdi. Her yerde ortaya çıkan ç’i sözcüğü, yerine göre “nefes”, “hava” veya “ruh” anlamlarına gelirdi.

İÖ 551-479 yılları arasında yaşamış olan Konfüçyüs, dini liderden çok, bir ahlak felsefecisiydi. Temel olarak insanlar arasındaki ilişkilerin

nasıl olması gerektiğiyle ilgilenirdi; onun sisteminde bu ilişkiler hiyerarşikti ve ayrıntılarıyla kesin bir biçimde açıklanırdı. Her önemli ilişki çiftinin (karı-koca, vb.) her bir üyesinin diğerine karşı açıkça tanımlanmış yükümlülükleri vardı.

Konfüçyüsçülük sağduyu dini olarak da adlandırılır. İnananların Altın Orta [İlmlilik] Doktrini'ni onaylamaları –hiçbir şeyde aşırıya kaçmamaları; iki önerme ve çekişen iki birey arasında, her iki tarafta da hakikat payı bulunduğunu varsaymaları– gerekir. Ama aslında Konfüçyüsçülük, Taoculuk gibi, gerçeği bulmaktan çok, dünyada yaşamının Tao'sunu –yani Yol'unu– bulmakla ilgilenir.

Konfüçyüsçülük ekonomik refahı ve eğitimi vurgular. Birey öz çıkarları için değil, tüm aile için çalışır. Aslına bakılırsa, ailenin gelişmesinin aksine, kişisel gelişim kavramı, Konfüçyüs yönsemeli kültürlerle yabancıdır: Çin'de gelecek vaat eden bir gençten, mülki yönetici olma umuduyla devlet sınavlarına çalışması beklenirdi. Başarılı olursa, konumundan tüm ailesi yararlanırdı. Çok yakın zamanlara kadar, dünyanın büyük bölümünün tersine, Çin'de azımsanmayacak bir toplumsal ve ekonomik hareketlilik vardı. Yeterince uzun yaşayan herkes, yüksek konumlara erişmiş ailelerin yanı sıra, çok daha geriye düşmüş olanları da görebilirdi. Belki de kısmen bu nedenle, Konfüçyüsçüler insan doğasının şekillendirilebileceğine her zaman Aristoteles'in entelektüel soydaşlarından daha fazla inanmışlardır.

Konfüçyüsçülük, Taoculukla pürüzsüzce kaynaşmıştır. Özellikle, bir yin-yang evreni kavramının ayrılmaz parçası olan insan yaşamındaki zıtlık ve değişimlerin derinden takdiri ile eşyayı bütün olarak görme ihtiyacı, Konfüçyüs felsefesinin de parçasıdır. Ne ki, başat doğa ve kırsal yaşam temaları Konfüçyüsçülükten çok Taoculukla ilişkilendirilir; ailenin önemi ile eğitsel ve ekonomik ilerleme ise daha çok Konfüçyüsçülüğün ayrılmaz parçasıdır. Bu tematik ayrımlar, porselen ve parşömenlerdeki resimlere de yansımıştır. Tao esinli tipik temalar, bir balıkçı, oduncu ya da ağacın altında oturan yalnız bir insanı içerir. Konfüçyüs esinli temalar ise, ortak etkinliklere katılan farklı yaşlardan birçok kişinin resimlerine ve aileye odaklanır. Antik hatta çağdaş Çin'de, farklı bireyler iki yönsemeden birini ötekinden daha çok vurgulamaya yatkındır. Bu tercih, kısmen kişinin yaşamındaki konumuna bağlı olabilir. Her Çinlinin başarıyla Konfüçyüsçü, başarısız olduğundaysa Taocu olduğuna dair bir atasözü vardır.

Budizm Çin'e, sözünü ettiğimiz klasik dönemden yüzlerce yıl sonra Hindistan'dan geldi. Çinliler, başta Çin felsefesinin eksik yönü olan epistemoloji, yani bilgi kuramı dahil olmak üzere, Budizmin kendilerine yakın yönlerini derhal özümstediler. Her üç yönseme de uyum, bütüncüllük* ve neredeyse her şeyin diğer her şey üzerindeki karşılıklı etkisine ilişkin düşünceleri paylaşıyordu. Bu üç yönseme, Çin felsefesinin neden bireysel haklar kavramından yoksun olmakla kalmayıp, kimi zaman (en azından Budizmin etkilerinin hissedilmesinden sonra) bireysel akılların bir kabülü gibi görüldüğünü açıklamaya da yardım eder. 12. yüzyıla mensup bir neo-Konfüçyüsçü, “Evren benim aklım, aklım da evrendir. On binlerce kuşak öncesinde ortaya çıkan bilgiler bu aklı paylaştılar; bu ilkeyi paylaştılar. On binlerce kuşak sonrasında ortaya çıkacak bilgiler de bu aklı paylaşacaklar; bu ilkeyi paylaşacaklar;” diye yazmıştı.

Bu üç yönsemenin ortak ilkesi olan bütüncüllük, her olayın diğer tüm olaylarla bağlantılı olduğunu ima ediyordu. Burada anahtar düşünce, *rezonans* kavramıdır. Bir çalgı aletinde bir tele basarsanız, başka bir telde rezonans yaratırsınız. İnsan, gökyüzü ve yeryüzü birbirinde rezonans yaratır. İmparator yanlış bir şey yaparsa, evrenin düzenini altüst eder.

Antik Yunan felsefesine özgü soyutlama kaygısını, Çin felsefesinde hiçbir karşılığı yoktur. Çinli filozoflar açıkça, dünyayı anlamakta en somut duyu izlenimlerini yeğlemişlerdir. Aslında, Çincenin kendisi de dikkat çekecek kadar somuttur. Örneğin, Çince “beden, boy” anlamına gelen bir sözcük yoktur. Eğer birinin ayağına uygun ayakkabı bulacaksanız, ona ayağının “büyük-küçük” ölçüsünü sorarsınız. Çince “lik, lık” a eşdeğer bir sonek yoktur. Bu yüzden “beyazlık” da yoktur; sadece kuğu beyazı ve kar beyazı vardır. Çinliler; herhangi bir alanda kesin olarak tanımlanmış terim veya kategoriler yerine, anlamlı ve mecazi dili kullanırlar.

Çin edebiyat eleştirisinde, “bir yangını nehrin karşı kıyısından seyretme yöntemi” (üslubun tarafsızlığı), “suyun yüzeyinde kayan yusufçuk yöntemi” (değinmenin hafifliği), “bir ejderha çizip gözlerini noktayla belirleme yöntemi” (çarpıcı noktaları ortaya çıkarılması) adı verilen farklı yazına yöntemleri vardır.

(*) (Holism) Gerçekliğin temel unsuru olarak bütünün, kendi parçalarının toplamından farklı ve üstün olduğu ilkesine dayanan felsefi kuram (çn).

Çinlilere göre, dünyanın doğasına ilişkin arka plan düzeni, onun ayrı ayrı nesnelere toplamından çok, bir maddeler külesi olduğuydu. Bir tahta parçasına bakan Çinli filozof, tek bir maddeden oluşan kesintisiz bir bütün ya da iç içe geçmiş çeşitli türden maddeler görürdü. Yunan filozof ise, parçacıklardan oluşan bir nesne görürdü. Dünyanın atomlardan mı, yoksa süreklilik gösteren maddelerden mi oluştuğu Yunanistan'da tartışılmış, ama Çin'de böyle bir soru hiçbir zaman sorulmamıştır. Çinlilere göre, dünya kesintisiz maddelerden oluşur; nokta. Bilim felsefecisi Joseph Needham şu gözlemlerde bulunmuştur: “Onların evreni, içindeki şeyler arasındaki etkileşimlerin atomların çarpışmasıyla değil, etkilerin ışınlımlarıyla gerçekleştiği kesintisiz bir ortam veya matristi.”

Bu anlamda Çin ve Yunan felsefeleri, her birinin kendi toplumsal yaşam ve benlik algılayışı kadar birbirinden farklıydı; felsefi farklılıklar ise pek çok bakımdan, toplumsal farklılıkları yansıtır.

Yunanlılar bağımsızdı ve insanlarını gerçek olarak kabul edecekleri şeyi keşfetme çabasıyla, sözel çekişme ve tartışmaya girerlerdi. Kendilerini, belirleyici özellikleri olan bireyler; toplumdaki öteki kişilerden ayrı birimler ve kendi kaderlerine hâkim olarak görürlerdi. Benzer şekilde, Yunan felsefesi çözümleme birimi olarak bireysel nesneden –kişi, atom, ev– yola çıkar ve nesnenin özelliklerini ele alırdı. Dünya, ilke olarak basit ve bilinebilirdi: Tek yapılması gereken, bir nesnenin ayırıcı niteliklerinin ne olduğunu anlamak, böylece ilgili kategorilerini belirlemek, sonra da kategorilere uygun kuralı uygulamaktır.

Çinlilerin toplumsal yaşamı ise karşılıklı bağımlıydı ve düsturları özgürlük değil, uyumdu; Taoculara göre insanın doğayla uyumu, Konfüçyüsçülere göre de insanın öteki insanlarla uyumu. Benzer biçimde, felsefenin amacı gerçeğin keşfi değil, Yol'du. Eyleme rehberlik etmeyen düşünce semeresizdi. Dünya karmaşık, olaylar birbiriyle ilişkili, nesnelere (ve insanlar) ise “bir pastanın dilimleri gibi değil, bir ağdaki ipler gibi” birbiriyle bağlantılıydı. Yunanlı filozofun başkalarıyla her türlü ilişkiden bağımsız niteliklere sahip bir insanlar topluluğu gördüğü yerde, Çinli filozof birbirleriyle ilişkili bir aile görürdü. Çinli için karmaşıklık ve karşılıklı ilişkili, bağlamı bilinmeyen nesneyi anlamaya yönelik her çabanın başarısızlığa mahkûm olması anlamına gelirdi. En iyi koşullarda bile, sonuçların denetimi güçtü.

Bilim ve matematik, aşığıda göreceğimiz gibi, hem toplumsal davranış hem de felsefi bakışla tamamen tutarlıydı.

ÇELİŞKİ Mİ, BAĞLANTI MI?

YUNANİSTAN VE ÇİN'DE BİLİM VE MATEMATİK

Yunanlıların tüm bilimsel keşifleri içinde en önemlisi, doğanın kendisinin keşfi –ya da felsefeci Geoffrey Lloyd'un belirttiği gibi, icadı– idi. Yunanlılar doğayı, “evren eksi insanlar ve kültürleri” olarak tanımlıyorlardı. Bu bize çok aşikâr bir ayırım gibi görünse de, başka hiçbir uygarlıkta böyle bir tanıma rastlamayız. Yunanlıların doğayı nasıl icat ettiklerinin akla yakın bir izahı, onların dışsal, nesnel dünya ile içsel, öznel dünya arasında bir ayırım yapmış olmalarıdır. Bu ayırım da, Yunanlıların diğer tüm toplumlardan farklı olarak, tartışma geleneğinden doğan berrak bir öznellik anlayışına sahip olmalarından kaynaklanır. Dışarıda bir yerde, benden daha iyi kavradığımız bir gerçeklik olduğuna kendiniz inanıncaya kadar, beni bir şeye ikna etmeye çalışmanız anlamsızdır. Beni istediğiniz şeyi yapmaya, hatta yaptığımız şeye inandığımızı söylemeye zorlayabilirsiniz. Ama işlerin belirli bir durumuna dair öznel yorumunuzun benimkinden üstün olduğuna inanmadığım sürece, beni ikna etmiş olmazsınız.

Dolayısıyla, nesnellik aslında öznellikten –iki ayrı zihinde birbirinden farklı dünya betimlemeleri bulunabileceğinin ve dünyanın her iki betimlemeden bağımsız bir varoluşu olduğunun kabulünden– doğmuştur. Bu kabul Yunanlıların işini kolaylaştırmış olsa gerek, çünkü bir ticaret merkezi olmaları sayesinde düzenli olarak dünya hakkında bambaşka kavramlara sahip insanlarla karşılaşıyorlardı. Çin kültürü ise daha baştan itibaren birleştirilmiş olduğundan, Çinliler birbirinden köklü biçimde farklı metafizik ve dini görüşlere sahip insanlarla görece ender karşılaşmışlardır.

Yunanlıların doğayı keşfi, bilimin icadını mümkün kılmıştır. Çin'in bilimi geliştirmekteki başarısızlığı, kısmen merak eksikliğine bağlanabilir, ama bir doğa kavramının olmayışı en azından bilimin gelişmesini durdurmuştur. Filozof Yu-lan Fung'un gözlemediği gibi, doğanın çeşitli yönleriyle bir şekilde örtüşen, fakat onlarla özdeş olmayan zihinsel kavramların

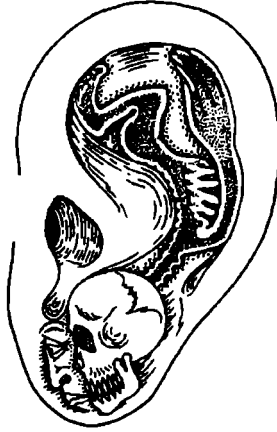
bulunduğuna ilişkin açık bir kabulün olmadığı bir yerde, “niçin” sorularının sorulması zordur.

Yunanlıların göze çarpan nesneye ve niteliklerine odaklanmaları, nedenselliğin temel doğasını anlamakta başarısız olmalarına yol açıyordu. Aristoteles, bir taşın yere düşmesini, “yerçekimi” özelliğine sahip olmasıyla açıklamıştı. Ama kuşkusuz, suya fırlatılan bir tahta parçası batmak yerine yüzer. Aristoteles bu görüngüyü de, tahtanın “hafiflik” özelliğine sahip olmasıyla açıklamıştı! Her iki durumda da odak noktası yalnızca nesnedir; nesnenin dışında bir gücün bu durumla ilgili olabileceği hiç dikkate alınmamıştır. Oysa Çinliler dünyayı sürekli olarak birbiriyle etkileşen maddelerden ibaret görüyorlardı; dolayısıyla dünyayı anlama girişimleri, tümel “alan”ın karmaşıklıklarına, yani bir bütün olarak bağlam ya da çevreye yönelmelerine yol açıyordu. Olayların daima bir güçler alanında gerçekleştiği kavramı, Çinliler için tümüyle sezgisel bir bilgiydi. Bu nedenle Çinliler; Galileo’nun formüle etmesinden iki bin yıl önce “uzaktan eylem” ilkesinin farkında gibiydiler. Örneğin, manyetizma ve akustik rezonans hakkında bilgileri vardı ve gelgitlerle aynı hareketinin yol açtığına inanıyorlardı; bu ise Galileo’nun bile gözünden kaçmış bir olguydu.

Batı Çin çölünde uzun boylu, kızıl saçlı, Kafkasyalı görünümlü insanların hayret verici derecede iyi korunmuş cesetleri gömülüdür. Dünyanın bu bölgesine binlerce yıl önce gelmiş olan bu insanlar, görünüşleri bir yana, bir başka ilginç açıdan da bölgede yaşayan halklardan farklıdır. Birçoğunda cerrahi işlemlerden geçirilmiş olduklarına ilişkin bariz işaretler bulunmaktadır. Oysa Çin tarihinin tamamı boyunca cerrahi, çok ender başvurulan bir yöntem olmuştur.

Çinlilerin ameliyat yapmaktaki isteksizliği, uyum ve ilişkilere dair görüşleri göz önüne alındığında son derece anlaşılır bir şeydir. Sağlık, bedendeki güçler dengesine ve bedenin parçaları arasındaki ilişkilere bağlıdır. Eskiden olduğu gibi günümüzde de, pek çok Doğu Asyalıya göre, bedenin her parçası neredeyse diğer her parçasıyla ilişki halindedir. İç bağlantılardan oluşan bu muazzam ağ hakkında bir fikir edinebilmek için, günümüzde bir akupunkturcumun kulağın yüzeyi ile deri ve iskelet arasındaki ilişkilere dair görüşüne bir göz atmak yeter. Aynı derecede karmaşık bir şebeke, kulak ile iç organlardan her biri arasındaki ilişkileri tanımlar. Bedenin kötü çalışan veya hastalıklı kısmını, bedenin öteki parçalarıyla ilişkilerini göz önüne almaksızın çıkarıp atmanın yararlı olabileceği, Çin-

liler için düşünülemez kadar yalınkat bir görüştür: Oysa cerrahi, binlerce yıldır birçok farklı Batılı toplumunda hep uygulanagelmıştır.

Deri ve iskeletin, kulak yüzeyinde akupunktur amaçlı betimlemesi.

Çinlilerin karmaşık, iç bağlantılı bir alandaki ilişkilere odaklanma eğilimi, Doğu'da hâlâ devam eden feng şui uygulamasında kendini gösterir: Bina inşa etmek isteyenlerin bir feng şui ustasına başvurması şarttır. Bu usta yükseltti, genelde rüzgârın nereden estiği, pusula doğrultusu, çeşitli su kaynaklarına olan yakınlığı gibi, görünüşte sınırsız sayıda etkeni hesaba katarak, yapının nereye yerleştirileceği konusunda tavsiye verir. Bu uygulamanın Batı'da gerçek bir karşılığı yoktur, ama Hong Kong'daki en modern gökdelen, inşa edilmeden önce çok ciddi bir feng şui incelemesine tabi olacaktır.

Çinlilerin, her şeyin temelde birbiriyle ilintili olduğuna dair inançları, nesnelere bağlam tarafından değiştirildiğini açıkça anlamalarını sağlamıştı. Bu nedenle, nesnelere kesin bir biçimde sınıflandırmaya girişimi olayları anlamakta hiç de yararlı görünmüyordu onlara. Dünya o kadar karmaşık ve etkili çimliydi ki, kategoriler ve kurallar nesnelere anlaşılmasına da kontrol edilmesine yardımcı olamazdı.

Çinliler, nesnenin davranışını anlamakta alanın önemi ve dünyanın karmaşıklığı konusunda haklıydılar, ama kategorilere ilgi duymamaları,

olay türlerini gerçekten açıklayabilen yasaları keşfetmelerini engellemişti. Yunanlılar ise, tam da aşırı basitleştirme ve nesnelere var olmayan özellikleriyle ilgili sahte açıklamalarla yetinme eğilimleri nedeniyle, nesnelere kuralları uygulayabilmek için onları sınıflandırmak gerektiğini anlamışlardı. Kurallar; mümkün olan en geniş nesnelere dizisine uygulanabildikleri ölçüde yararlı olduklarından, azami derecede uygulanabilmeleri için yüksek soyutlama düzeylerinde genellemeye yönelik kesintisiz bir “yukarıya doğru baskı” vardı. Bu soyutlama dürtüsü –her zaman değilse de– kimi zaman yararlı oluyordu.

Yunanlıların kategorilere olan inancını hemen olduğu kadar; sonraki entelektüel varisleri için de bazı bilimsel getirileri olmuştur. Doğal dünya hakkında, öteki halkların kurduğu halk-biyoloji türünde şemalardan, sonuçta gerçek anlamda açıklayıcı güce sahip kuramlar doğurabilen tek bir sınıflandırma sistemine geçmeyi sağlayacak kadar özenli sınıflandırmaları sadece Yunanlılar yapmıştır:

Pisagor’la ilişkilendirilen bir grup matematikçinin, öngörülemeyen bir kalıpla sonsuza dek giden 2 'nin karekökü (1.4142135...) gibi irrasyonel sayılar skandalını ifşa etmiş olduğu anlaşıldığı için, bir adamı gemiden denize attıkları söylenir. Bu hikâyeye ister uydurma olsun ister gerçek, çoğu Yunanlı matematikçinin irrasyonel sayıları hiçbir zaman gerçek sayı olarak kabul etmediği doğrudur. Yunanlılar ayrı parçacıklardan oluşan bir dünyada yaşıyorlardı ve irrasyonel sayıların sürekli ve sonsuz doğası öylesine akıl almaz bir şeydi ki, matematikçilerin bunları ciddiye alınması olanaksızdı.

Öte yandan Yunanlılar; 2 'nin karekökünün irrasyonel olduğunu çelişkidenden kaynaklanan bir kanıt aracılığıyla öğrenmekten herhalde memnun olmuşlardır. İki tam sayı n ve m , 2 'nin karekökü = n/m olacak şekilde önerilir ve bunun bir çelişkiye yol açtığı gösterilir.

Yunanlılar çelişki kavramına odaklanmışlardı, hatta bunu saplantı haline getirdikleri bile söylenebilir. Bir önermenin bir diğeriyle çelişkili bir ilişki içinde olduğu görülürse, önermelerden birinin reddedilmesi gerekirdi. Çelişmezlik ilkesi, önermeli mantığın temelinde yatar. Mantığı neden başka bir halkın değil de Yunanlıların icat ettiklerini göstermek için yapılan genel açıklama, tartışmanın önemli bir rol oynadığı bir toplumun, çelişkiye yol açan yapıları yüzünden, hangi argümanların kusurlu olduğunu fark etmeye başlayacağı yönündedir. Tasarımlar da dahil olmak üzere mantığın temel kurallarını Aristoteles ortaya koymuştur. Mecliste ve ago-

rada kötü tartışmalar dinlemekten nefret ettiği için mantığı icat ettiği söylenir! Mantıksal analizin, Yunanlıların bağlamsızlaştırma eğilimlerinin bir tür devamı olduğu unutulmamalıdır. Mantık, ifadeleri anlamından soymak ve sadece formel yapılarını sağlam bırakmak yoluyla uygulanır. Bu da, bir argümanın geçerli olup olmadığını anlamayı kolaylaştırır. Elbette ki Modern Asyalıların işaret etmekten hoşlandığı üzere, bu tür bağlamsızlaştırmanın kendine özgü tehlikeleri vardır: Eski Çinliler gibi, onlar da akılc değil, makul olmaya çalışmaktadır. Aşırı uçlardan kaçınma zorunluluğu, çelişkilerden kaçınma gereği kadar yararlı bir ilke olabilir.

Çinli filozof Mo-tzu, İÖ 5. yüzyılda mantıklı düşünce yönünde ciddi adımlar attı, ama sistemini asla formülleştirmedeğinden, mantık Çin’de erken yaşta öldü. Kısa süren o ara dönem dışında, Çinliler yalnız mantıktan değil, bir çelişki ilkesinden bile yoksun kaldılar. Hindistan’ın güçlü bir mantık geleneği vardı, ama Hint metinlerinin Çinceye çevirileri hatalar ve yanlış anlamalarla doluydu. Çinliler cebir ve aritmetikte hatırı sayılır ilerlemeler kaydetmekle birlikte, kanıtlar formel mantığa, özellikle de çelişki kavramına dayalı olduğu için geometride pek gelişme gösteremediler. (Cebir, Descartes’a kadar tümdengelimli olmadı. Eğitim sistemimiz cebir ve geometriyi ayrı konular halinde okutmakla, ayrılışlarını anısını korumaktadır.)

Yunanlılar matematikte temel argümanlarla derinden ilgileniyorlardı. Öteki halkların formülleri varken, bir tek Yunanlıların türetmeleri vardı. Öte yandan, Yunanlıların mantığa ve temel esaslara olan ilgisi, fırsatlar kadar engeller de yaratmış olabilir. Yunanlılar, hem cebirde hem de Araplarınki gibi bir hane sayı sisteminde gerekli olan sıfır kavramını asla geliştiremediler. Yunanlılar sıfırı göz önüne aldılar; ama bir çelişkiyi temsil ettiği gerekçesiyle yadsıldılar. Sıfır; olmayış demektir; olmayış ise olanaksızdır! Sonsuzluk ile sıfıra yaklaşan çok küçük sayıların yanı sıra, bir sıfır anlayışı da, en sonunda Doğu’dan ithal edilmek zorunda kalacaktı.

Çinliler mantık yerine bir çeşit *diyalektik* geliştirdiler. Bu, tezin ardından antitez, sonra da çözümleyici sentez gelen ve akıl yürütmenin nihai amacının çelişkiyi çözmek olması anlamında “saldırgan” olan Hegelci diyalektikten çok farklıdır. Çin diyalektiği tam tersine çelişkileri, nesnelere veya olaylar arasındaki ilişkileri anlamak, görünürdeki tezatları aşmak ya da bütünlemek, hatta çatışan fakat öğretici bakış açılarını kucaklamak için kullanır. Çinlilerin entelektüel geleneğinde, A’nın mevcut durum ol-

duğu ile A-olmayanın mevcut durum olduğu inancı arasında ille de tutarsızlık yoktur. Tanı tersine, Tao ya da yin-yang ilkesinin ruhunda, A aslında A-olmayanın da var olduğunu, ya da en azından yakınlarda olacağını ima edebilir. Diyalektik düşünce bazı yönlerden mantıklı düşüncenin karşıtıdır. Bağlamsızlaştırmaya değil, şeyleri kendi uygun bağlamlarında görme-ye çalışır: Olaylar diğer olaylardan yalıtılmış halde ortaya çıkmazlar; her zaman için, öğelerin durmadan değiştii ve kendilerini yeniden düzenlediği anlamlı bir bütünün içine gömülüdürler. Bir nesne ya da olayı yalıtılmış haliyle düşünüp ona soyut kurallar uygulamak, aşırı ve hatalı sonuçları davet etmektir. Akıl yürütmenin hedefi, Orta Yol'dur.

Antik Yunanlılar ile Çinlilerin düşünce alışkanlıkları neden bu kadar farklıydı, ya da en azından bu durum, zihinsel yaşamları hakkında bilgi sahibi olduğumuz iki kadim halkın entelijensiyası için neden geçerliydi? Ayrıca, bir yanda toplumsal biçimler ve benlik anlayışları, öte yanda felsefi varsayımlar ve bilimsel yaklaşımlar arasında neden böylesi bir “rezonans” olması gerekiyordu? Bu soruların yanıtları, Doğu ile Batı düşüncesi arasında bugün de var olan farklılıkların anlaşılmasını kolaylaştırabilir.

AKLIN TOPLUMSAL KÖKENLERİ

Bir zamanlar bir Çinli düşünürü, Doğu ile Batı'nın neden bu denli farklı düşünce alışkanlıkları geliştirdiğini sormuştum. Şakayla karışık, “Çünkü sizin Aristoteles'iniz var; bizimse Konfüçyüs'ümüz,” diye yanıtladı. Aristoteles ile Konfüçyüs'ün kendilerini izleyen insanların entelektüel, toplumsal ve siyasal tarihleri üzerinde muazzam etkileri olmuşsa da, onlar kendi kültürlerinin atası olmaktan çok, birer ürünüdür. Zaten içinde yaşadıkları toplumları yansıtmamış olsalardı, sahip oldukları nüfuzu asla elde edemezlerdi. Aslına bakılırsa, Yunanistan'ın ruhen Batılıdan çok Doğulu olan Heraklitos gibi, Çin'in ise Batılı filozofların kaygılarından birçoğunu paylaşan Mo-tzu gibi filozoflara sahip olması, bunun bir tür “kanıtı” sayılabilir. Çağdaşlarından hayli ilgi görmelerine karşın, bu sıradışı filozoflar çarçabuk unutulmuş ve Batı'da sürüp giden Aristoteles geleneği, Doğu'da ise Konfüçyüs geleneği olmuştur.

Antik Çin ve Yunanistan'ın neden bu kadar farklı olduğu sorusunu inceleyen bilim insanları, akla yakın birkaç neden buldular:

Kişisel özgürlük, bireysellik ve nesnel düşüncenin gelişimi bakımından, Yunanistan tüm çağdaş uygarlıklardan farklıydı. Bu nitelikler, kısmen Yunanistan'a özgü siyasal sistemle, yani kent-devlet ve onun siyasetiyle, özellikle de insanların birbirlerini rasyonel argüman aracılığıyla ikna etmek zorunda olduğu meclislerle açıklanabilir. Kent-devlet de önemliydi, çünkü entelektüel asiler bir yeri terk edip başka bir yere yerleşerek, görece özgür sorgulama yapmayı sürdürebiliyorlardı. Gerçekten de, belirli bir kent-devlette “istenmeyen kişi” olan entelektüeller, kimi zaman getirecekleri itibar uğruna başka kent-devletler tarafından aranan kişi olabi-

liyorlardı. Sokrates'in taraftarları, hakkında verilen ölüm cezasının yerine getirilmesine izin vermek yerine, Atina'yı terk edip başka bir yere gitmesi için ona yalvardılar. Başka yerlerde büyük bir sevinçle karşılanacağı gibi, kendi yurttaşları da peşine düşme cesaretini gösteremeyeceklerdi.

Yunanistan'ın benzersizliğini açıklamak için kimi zaman dile getirilen bir başka etken de, ticareti bol kazançlı bir uğraşa dönüştüren deniz kıyısındaki konumudur. Bu ise, oğullarının eğitimi için gereken paraya sahip, önemli bir tüccar sınıfının varlığı anlamına geliyordu. Çin'deki durumun aksine, eğitimin iktidar ve servete giden bir yol olmadığı düşünülürse, tüccarların neden oğullarını okutmak istedikleri elbette kendi içinde açıklama gerektirir. Görünen o ki eğitim arzusu hem meraktan, hem de başlı başına bilginin değerine olan inançtan kaynaklanıyordu. Yunanlılara özgü merak duygusu ise, kısmen ülkelerinin dünyanın bir kavşak noktasındaki konumuyla açıklanabilir. Yunanlılar sürekli yeni ve şaşırtıcı insanlar, âdetler ve inançlarla karşılaşıyorlardı. Kıyıların yakınında yaşayan herhangi bir Yunanlı (yani, büyük çoğunluk) için, başka etnik grupları, dinleri ve devletleri temsil eden insanlarla karşılaşmak son derece olağan bir durumdu. Atina'nın kendisi *Yıldız Savaşları*'ndaki bara benzetilebilirdi.

Yunanlıların çevresinde dönüp duran bütün o farklı uygulamaların ve inançların aşikâr bir sonucu, çelişkilerin üstesinden gelme zorunluluğuydu. Bir kişi A'nın doğru olduğunu ileri sürerken, bir başkasının A olmayanın doğru olduğunu savunduğu durumlarla sürekli karşı karşıya kalıyorlardı. Dışarıdan gelenlerin fikirlerinden doğan çelişkilerin yanı sıra, kentlilerin mecliste ve pazar yerinde özgürce ifade ettikleri görüşleri arasındaki çelişki, belki de onları uyumsuzluğun üstesinden gelmek üzere formel mantığı da içeren bilişsel yöntemleri geliştirmeye zorlamıştı.

Buna karşılık, bugün bile Çin nüfusunun yüzde 95'i Han etnik grubuna mensuptur. Ülkedeki elliye aşkın etnik grubun neredeyse tamamı, ülkenin batı kesiminde yaşamaktadır. Ülkenin geri kalan kesiminde yaşayan bir Çinli, hatırı sayılır derecede farklı inanç ve uygulamalara sahip biriyle ender olarak karşılaşır. Çin'in etnik türdeşliği, en azından kısmen merkezileşmiş siyasal denetimle açıklanabilir. Ayrıca, Çin'in yüz yüze ilişkilere dayanan köy yaşamı, üzerinde anlaşmaya varılmış davranış normlarını ve uyumu dayatmıştır. Fikir farklılığıyla pek karşılaşmayan ve anlaşmazlığını üstleri ya da akranlarınca yasaklandığını fark eden Çinliler, iki önerme-

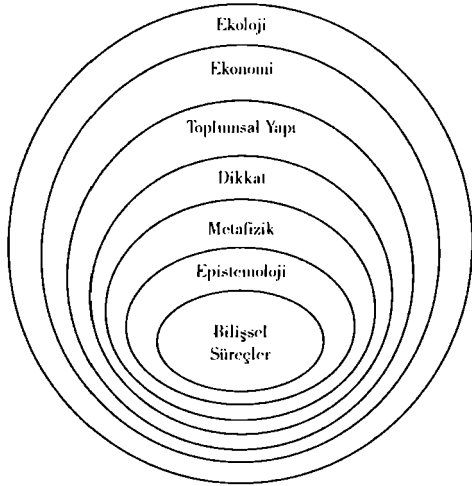
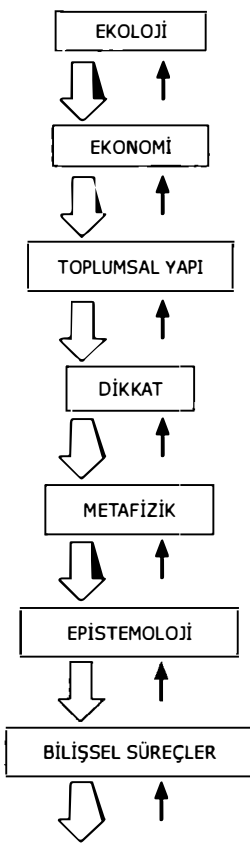
den hangisinin doğru olduğuna karar vermelerini sağlayacak yöntemleri çok az kullanmışlardır. Bunun yerine amaç, anlaşmazlıkları çözenin yollarını bulmak olmuştur. Dolayısıyla da, Orta Yol'u bulmak için çaba harcamıştır.

DENGELEYİCİ (HOMEOSTATİK) SOSYO-BİLİŞSEL SİSTEMLER

Temelde, bu açıklamaların tümü tek bir olguya dayanır: Antik Yunan ve Çin ekolojileri, iki farklı ekonomik, siyasal ve toplumsal düzenlemeye yol açacak kadar birbirinden farklıydı. 41. sayfadaki şemanın sol yanında, Yunan ve Çin düşüncesi arasındaki, bana anlamlı gelen farklılıkların bir açıklaması yer alıyor. Temelde bu, zihniyetlerin kökeni sorunu ele alan birçok kişinin görüşlerinin damıtılmış halidir. Şemanın sağ yanında ise, dairesel bir sunumun benim çizgisel modelimden daha anlamlı göründüğünü söyleyen Çin asıllı Amerikalı bir öğrenci tarafından yapılmış olan çizim bulunuyor:

Bu açıklama temelde materyalisttir. Yani, kültürel olguları fiziksel olgularla açıklamaya çalışmaktadır. Kısmen, materyalist açıklamaların yanlış bir biçimde determinist sayılmasından dolayı, bazı çevrelerde bu yaklaşımın modası geçmiştir. Oysa materyalistlik ille de kaçınılmazlığı işaret etmez – yalnızca, diğer her şey eşit olduğunda, fiziksel etmenlerin bir dereceye kadar ekonomik ve sonuçta kültürel etmenleri etkileyebildiğini ima eder. Bu açıklama, bir anlamda hiç de materyalist değildir: Zihinsel alışkanlıkları etkileyen kritik etmenler toplumsaldır ve önemli toplumsal olgular, doğası gereği ekonomik olmayan güçler tarafından üretilip sürdürülebilir:

Ekoloji → Ekonomi ve Toplumsal Yapı. Esas olarak görece verimli ovalar, alçak dağlar ve ulaşımaya açık ırnaklardan oluşan Çin ekolojisi tarımı elverişli hale getirmiş ve toplumun merkezî denetimini görece kolaylaştırmıştır. Tarımla uğraşan insanların birbirleriyle iyi geçinmeleri gerekir –birbirlerinden hoşlanmaları şart değildir (geçimsiz New England çiftçisi stereotipini bir düşünün)– ama makul bir uyum içinde bir arada yaşamalıdır. Bu, özellikle Güney Çin ve Japonya'ya özgü olan ve insanların toprağı birbiriyle uyum içinde işlemesini gerektiren pirinç tarımında geçerlidir. Fakat uyum, (İÖ 18. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar) Şang haneda-

Bilişsel Süreçler Üzerindeki Etkilerin Şematik Modeli

nı ve (İÖ 11. yüzyıldan 256'ya kadar) Çu hanedanının hüküm sürdüğü Kuzey Çin'in Sarı Irmak Vadisi'nde olduğu gibi, sulamaya dayalı tarımın yapıldığı her yerde önemlidir. Sulama sistemleri, kişinin komşularıyla iyi geçinmesi dışında, merkezî denetimi de gerektirir ve tüm diğer kadim tarım toplumları gibi, eski Çin de despotlarca yönetilmiştir: Komşularıyla iyi geçinmek zorunda olan köylüler; ihtiyar heyeti ve kralın (Çin'in birleşmesinin ardından da imparatorun) temsilcisi olan bir bölgesel idare memuru

tarafından yönetilirlerdi. Bu nedenle, sıradan Çinliler karmaşık bir toplumsal kısıtlamalar dünyasında yaşarlardı.

Öte yandan, çoğunlukla denize uzanan dağlardan oluşan Yunanistan coğrafyası, avcılık, hayvancılık, balıkçılık ve ticarete (bir de, dürüst olmak gerekirse, korsanlığa) elverişlidir. Bunlar, başkalarıyla görece az işbirliği gerektiren uğraşlardır. Aslına bakılırsa, ticaret hariç bu ekonomik etkinlikler, öteki insanlarla birlikte aynı istikrarlı topluluk içinde yaşama yı şart koşmaz. Yerleşik tarım Yunanistan'a, Çin'den neredeyse iki bin yıl sonra gelmiş ve birçok bölgedeki gibi sadece yaşamını sürdürme aracı olmak yerine, çarçabuk ticarileşmiştir. Yunanistan'ın toprağı ve iklimi, şarap ve zeytinyağı üretimine elverişliydi ve İÖ 6. yüzyıla gelindiğinde, çiftçilerin birçoğu köylüden ziyade işadımı tanımına uyuyordu. Dolayısıyla Yunanlılar, Çinlilerden çok daha rahatça kendi başlarına hareket edebiliyorlardı. Yurttaşlarıyla her ne pahasına olursa olsun uyumu sürdürme gereğini hissetmeyen Yunanlılar, pazarda ve siyasal mecliste birbirleriyle tartışmayı alışkanlık edinmişlerdi.

Toplumsal Yapı ve Toplumsal Uygulama → Dikkat ve Halk Metafiziği. Çinliler ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşamlarında emsallerine ve yetkililere dikkat ederek yaşamak zorundaydılar. Ötekilerle ilişkileri, yaşamlarına hem kısıtlama getiriyor hem de başlıca fırsat kaynağını oluşturuyordu. Toplumsal dünyaya karşı dikkatli olma alışkanlığı genelde ortama dikkat etme eğilimine dönüşürken, toplumsal ilişkilere özen gösterme ihtiyacı da, her türden ilişkiye özen gösterme eğilimine yol açmıştı. Sosyal psikologlar Hazel Markus ve Shinobu Kitayama'nın belirttiği gibi, "Kişi kendisini, karşılıklı bağımlı bir parçası olduğu daha geniş bir bağlamın içinde görüyorsa, öteki nesne ve olayları da benzer bir şekilde algılaması muhtemeldir." Dolayısıyla "halk metafiziği" (toplumsal ve fiziksel dünyanın doğasına ilişkin inançlar) tek bir olgudan doğuyordu: Çinlilerin toplumsal dünyayla çok yakından ilgilenmeleri. Ben'in bir ilişkiler ve toplumsal yükümlülükler ağına bağlı olduğu anlayışı, genelde dünyayı soyut ve bağımsız nesnelere oluşmuş olarak değil de, süreklilik gösteren ve maddelerden oluşan bir yer şeklinde görmeyi doğal hale getirmiş olabilir. Nedensellik, alanda veya nesne ile alan arasındaki ilişkide görülüyordu. Alana gösterilen dikkat, karmaşıklık ve değişimin yanı sıra, pek çok ve birbirinden farklı unsurlar arasındaki çelişkinin kabulünü teşvik ediyordu.

Oysa Yunanlılar; öteki insanlarla ilişkileri tarafından aşırı kısıtlanmaksızın, nesnelere dikkat etme lüksüne sahipti; buna öteki insanlar ve onlarla ilgili kendi hedefleri de dahildi. Bir Yunanlı başkalarına pek az danışarak veya hiç danışmadan hasat yapmayı planlayabilir; koyun sürüsüne yeni bir otlak bulabilir veya yeni bir mal satmanın kârlı olup olmayacağını araştırabilirdi. Bu durum Yunanlıların, kategorize etme amaçlı bir bakışla nesnelere niteliklerine odaklanarak, davranışlarının önceden kestirilmesini ve denetlenmesini sağlayacak kuralları bulmalarını doğal hale getirmiş olsa gerek. Nedensellik, nesnenin özelliklerine bağlı veya kişinin nesneyle ilişkili eylemlerinin sonucu olarak görülüyordu. Böyle bir nedensellik görüşü, Yunanlıların istikrar ve kalıcılık varsayımlarının yanı sıra, nesnedeki değişimin kendi denetimleri altında olduğu varsayımını da desteklemiş olabilir.

O halde, bu iki toplumun halk metafiziği, doğrudan doğruya dikkat hedeflerinden doğmuş olabilir: Çinlilerde çevre ve alan, Yunanlılarda ise nesne. Her iki toplumun bilimsel metafiziği de, halk görüşlerinin bir yansımından ibaret olsa gerek.

Halk Metafiziği → Üstü Örtülü Epistemoloji ve Bilişsel Süreçler. Halk metafiziğinin üstü örtülü epistemolojiyi, ya da yeni bilginin nasıl edinilebileceğine ilişkin inançları etkilemesi beklenebilir. Eğer dünya, sonuçlarını belirlenmesinde nesnelere ile olaylar arasındaki ilişkilerin can alıcı olduğu bir yerse, o zaman nesnelere arasındaki ilişkileri görmek ve bütün ile parçalar arasındaki ilişkiyi anlamak için, alandaki tüm önemli unsurları gözlemlemek önem taşıyacaktı. Dikkat, algılama ve akıl yürütme süreçleri, önemli olayları saptamaya ve aralarındaki karmaşık ilişkileri ayırt etmeye odaklanacaktı. Öte yandan eğer dünya, nesnelere davranışına kurallar ve kategorilerin egemen olduğu bir yerse, o zaman nesneyi içinde bulunduğu bağlamdan soyutlayabilmek, nesnenin hangi kategorilere girdiğini ve bu kategorilere hangi kuralların uygulanacağını anlayabilmek hayati önem kazanacaktı. Süreçler de o zaman, bu işlemlere hizmet edecek şekilde gelişecektir.

Son olarak, toplumsal uygulamalar düşünme alışkanlıklarını doğrudan doğruya etkileyebilir. Hem diyalektik hem de mantık, toplumsal çatışmanın üstesinden gelmek üzere geliştirilmiş bilişsel süreçler olarak görülebilir. Toplumsal varoluşu uyuma dayalı olan bir halkın, çatışma veya tartışma geleneği geliştirilmesini bekleyemeyiz. Tam tersine, bakış açıların-

da bir çatışma ile karşı karşıya geldiklerinde, çelişkiyi çözmeye, aşmaya veya bir “Orta Yol” bulunmaya –kısacası, sorunlara diyalektik açıdan yaklaşmaya– yönelebilirler: Buna karşılık, tartışmakta özgür olan bir halkın, çelişmezlik ilkesi ve formel mantık da dahil olmak üzere, tartışmayı idare etmek için kurallar geliştirmeleri beklenebilir. Mantıktan bilime giden yol, fizikçi ve bilim tarihçisi Alan Cromer’ın gözlemlediği gibi kolaydır: “Bilim, bu görüşe göre, retorığın bir uzantısıdır. Yunanistan’da, sadece Yunanistan’da icat edilmiştir, çünkü Yunan halk meclisi kurumu tartışma becerisine büyük itibar göstermiştir. (...) Geometrik bir kanıt (...) nihai retorik biçimdir.”

Yunanlı ve Çinlilerin zihniyet farklılıklarına ilişkin bu görüşün önemli bir yönü de, örtülü bir *homeostasis** imasıdır. Ekonomik güçler farklı toplumsal yapıları sürdürecektir şekilde işlediği sürece, farklı toplumsal uygulamalar ve çocuk eğitimi, insanların çevredeki farklı şeylere odaklanmasıyla sonuçlanacaktır. Farklı şeylere odaklanma, dünyanın doğası hakkında farklı anlayışlara yol açacaktır: Farklı dünya görüşleri ise, farklılaşan dikkati ve toplumsal uygulamaları pekiştirecektir. Farklı dünya görüşleri ayrıca algılama ve akıl yürütme süreçlerindeki farklılıkları teşvik edecek, bunlar da dünya görüşlerini güçlendirme eğilimi gösterecektir.

Bilişsel süreçlerle sonuçlanan silsilenin ekolojiyle başlaması gerektiğini varsaymak için hiçbir neden yoktur. Bazı toplumları ya da grupları diğer insanlara karşı daha dikkatli davranmaya itebilecek çok farklı ekonomik gerekçeler olabileceği gibi, nesnelere ve onlarla ilgili kendi amaçlarına karşı daha dikkatli olmalarını sağlayabilecek pek çok neden de olabilir: Sözelimi, modern iş dünyası, bürokrasiler ve elbette ki girişimcilerin yönettiği işletmeler, çok sayıda meslektaş veya şefe dikkat göstermeyi gerektirmez. Tam tersine, insanları görece dar bir amaçlar yelpazesine odaklanmaya ve bu amaçlara bağımsız olarak ulaşmaya yöneltir. Öteki insanlara büyük bir dikkat göstermektense, onları göz ardı etmek, performansı iyileştirebilir. Silsilenin ekonomiyle başlaması da gerekmez. Dikkati öteki insanlara çekecek pek çok farklı neden olabilir: Örneğin, katı davranış kuralları olan, birbirine kenetlenmiş bir dinsel cemaatin üyesi olmak gibi. Benzer şekilde, birçok etmen insanları esas olarak nesnelere ve onlarla ilgili kendi amaçlarına odaklanmaya yöneltebilir.

(*) Bir organizma ya da hücrenin, kendini fizyolojik süreçlere uyarlamak yoluyla içsel dengesini koruma yeteneği veya eğilimi (çn).

KÖKEN KURAMINA GÜNÜMÜZ DESTEĞİ

Bilişin bu ekonomik-toplumsal açıklaması, Batı'daki bazı önemli tarihsel değişimlerle uyuşmaktadır. Batı, ortaçağda başat olarak tarımla ilgilenirken, daha az bireyci oldu. Avrupa köylüsü, gündelik yaşamda karşılıklı bağımlılık veya özgürlük açısından, ya da akıl yürütmeye rasyonalist yaklaşım bakımından, herhalde Çin köylüsünden çok da farklı değildi. Üstelik entelektüel ve kültürel başarı açısından, Avrupa tam anlamıyla geri kalmış bir durumdaydı. Arap emirleri Platon ve Aristoteles'i tartışırken ve Çin'in bölgesel yöneticileri tüm sanatlarda ustalıklarını ortaya koyarken, Avrupalı soylular rutubetli şatolarında sığır butlarını kemirmekle meşguldü.

Ancak ortaçağın sonlarına doğru Avrupa tarımındaki gelişmeler (en önemlisi de, karasabanı atın çekmesini mümkün kılan hanımtun icadı), eski Yunan kent-devletlerine çok benzeyen yeni ticaret merkezlerinin doğmasını sağlayacak kadar servet fazlası yarattı. İtalyan kent-devletleri ve daha sonra kuzey kent-devletleri, büyük ölçüde özerkti, çoğunlukla da despotların otoritesine tabi değildi. Birçoğu bir şekilde demokratik, en azından oligarşik nitelikteydi. Elbette ki varlıklı tüccar sınıfıyla birlikte kent devleti şeklinin yeniden doğuşu, bireycilik, kişisel özgürlük, rasyonalizm ve bilimin rönesansı ile ilişkiliydi. 15. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa bin yıllık uyuşukluğundan sıyrılmış ve neredeyse her alanda –felsefe, matematik, sanat ve teknoloji– Çin'le rekabet etmeye başlamıştı.

15. yüzyılın başlarında gerçekleşen bir olay, Avrupa ile Çin arasındaki farklar konusunda aydınlatıcıdır: Büyük Hadım lakaplı imparator, Çin'den Güney ve Güneydoğu Asya, Ortadoğu ve Batı Afrika'ya yelken açan servet ve harikalarla dolu (teknolojik olarak *Pinta*, *Nina* ve *Santa Maria*'dan çok çok üstün olan) yüzlerce gemiyle bir yolculuk yapar. Hint Okyanusu, İran Körfezi ve Kızıldeniz kıyılarında yaşayan halkları Çin'in onlardan her bakımdan üstün olduğunu ikna etmek olan birincil amacına ulaşır da. Fakat Çinliler bu toplumların üretebildikleri veya bildikleri –Afrikalı ev sahiplerinin kendilerine gösterdikleri bir zürafa da dahil olmak üzere– her şeye kayıtsız kalırlar. Sadece zürafanın eskiden Çin'de, bir imparatorun doğumu gibi önemli olaylarda ortaya çıkması beklenen, *qi lin* adıyla tanınan bir yaratık olduğunu hatırlamakla yetinirler:

Bu merak eksikliği, Çin'in tipik özelliğiydi. Orta Krallık'ın (Çin'in kendi kendine verdiği, “dünyanın merkezi” anlamına gelen ad) sakinleri,

yabancıların anlattığı hikâyelere pek az ilgi göstermişlerdi. Dahası, Çin’de bilgiye bilgi adına hiçbir zaman büyük ilgi duyulmamıştır. Modern Çinli felsefeciler bile her zaman, kendi adına soyut kuramlaştırmadan çok, bilginin pragmatik uygulamasıyla ilgilenmişlerdir.

15. yüzyıldan günümüze kadar artan bir hızla devam eden Avrupa’ya özgü entelektüel ilerlemeler; bana öyle geliyor ki, Jared Diamond’un *Guns, Germs, and Steel* (‘Tüfek, Mikrop ve Çelik’) adlı parlak eseri’de dahil olmak üzere, yakın tarihli bazı makro-tarihlerin sunduğu türden ekolojik ya da jeopolitik bir açıklamadan daha fazlasını gerektirir: Despotizmin düşünce ve girişim üzerinde uyguladığı baskılarla birlikte yürütülebilmesi için Çin’de Avrupa’ya kıyasla çok daha rahat bir ekolojik zemin bulunduğu doğru olsa da, Avrupa’daki araştırma özgürlüğü ve bilimsel ilerlemenin izahını salt fiziksel etmenlerle sınırlandırmak bana yanlış görünüyor. 15. yüzyıldan çok daha önce, bu değerler ve onlara eşlik eden zihniyet Avrupalıların aklına işlenmiş durumdaydı. Martin Luther, Kilise’nin yolsuzluk ve zorbalığına karşı Doksan Beş Tez’ini sadece coğrafî olarak ondan kurtulması kolay olduğu için değil, Avrupa tarihinin yeni bir insan tipini – bireyleri daha büyük topluluktan ayrı ve özgürce düşünen kişiyi– yaratmış olması nedeniyle yazmıştı. Galileo ve Newton, keşiflerini sadece kolaylıkla bastırılmayacakları için değil, merak ve eleştirel düşünce alışkanlıkları nedeniyle yapmışlardı.

Günümüzde elbette ki Doğu, gittikçe artan bir hızla Batılı düşünceler birikimini benimsemektedir. Bu fikirlerin Doğu’da ne gibi etkiler yapacağı, Doğulu bir süzgeçten geçtikten sonra neye benzeyeceği ve orada uğradığı değişikliklerden hangilerinin Batı tarafından da benimseneceği, çağdaşların zihinsel alışkanlıklarındaki farklılıklara bakarak tahmin edilebilir.

Tarihsel olarak, Yunanistan ile Çin’in neden bunca farklı yollar izlediğine ilişkin benim önerdiğim izah spekülatifdir. Bununla birlikte, bilimsel bir kuramdır da; çünkü sınanabilir ve dahası psikolojik laboratuvarında sınanmış öngörülere yol açmaktadır.

20. yüzyıl psikologları, ekonomik ve toplumsal etmenlerin algısal alışkanlıkları etkileyebileceğine ilişkin deliller sunmuşlardır. Herman Witkin ve meslektaşları, bazı kişilerin bir nesneyi onu kuşatan çevreden ayırma-ya diğerlerinden daha az yatkın olduğunu gösterdiler. Ortaya koydukları

bu boyutu –bir nesnenin algılanmasının, ortaya çıktığı arka plan veya çevreden etkilenme derecesine gönderme yaparak– “alan bağımlılığı” olarak adlandırdılar: Witkin ve meslektaşları, alan bağımlılığını çeşitli yöntemlerle ölçtüler: Bunlardan biri de Çubuk ve Çerçeve Testi idi. Bu testte katılımcı, ucunda etrafı çerçevelenmiş bir çubuğun bulunduğu uzun bir kutunun içine bakar. Çubuk ve çerçeve birbirinden bağımsız olarak çevrilebilir ve katılımcının görevi, çubuğun ne zaman tam anlamıyla dikey olduğunu göstermektir. Katılımcı, çubuğun dikeyliğine ilişkin yargısı çerçevenin konumuyla bağlantılı olduğu ölçüde alan bağımlısı sayılır. Alan bağımlılığını sınımanın ikinci bir yöntemi, insanları, içinde bulunduğu odadan bağımsız olarak sağa sola eğilebilen bir sandalyeye oturtmaktır. Beden Uyarılama Testi adı verilen bu testte katılımcı, kendi bedeninin dikeyliğine ilişkin yargısı odanın eğiminden etkilendiği ölçüde alan bağımlısı sayılır: Üçüncü ve en kolay yöntem de, Gömülü Figürler Testi’dir. Bu testte yapılması gereken, çok daha karmaşık bir figürün içinde gömülü basit bir figürü bulmaktır. Karmaşık bağlam içindeki basit figürü bulmak ne kadar uzun sürerse, kişi o derece alan bağımlısı sayılır:

Ekonomik etmenlerin bilişsel alışkanlıkları etkileyebileceği fikrinin örtülü bir anlamı da, geçimi tarıma bağlı olan insanların, işlerini yürütmekte başkalarıyla yakın işbirliğine daha az gerek duyan, örneğin avcılık ve toplayıcılıkla geçimlerini sağlayan insanlardan daha fazla alan bağımlısı olmaları gerektiğidir. Gerçekten de durum böyledir: Ayrıca, geleneksel çiftçi halkların, toplumsal rol ve yükümlülüklerden oluşan bir ağa pek de özen göstermeden kişisel amaçlara ulaşılabilen sanayi toplumlarında yaşayan insanlardan daha fazla alan bağımlısı olmasını da bekleyebiliriz. Yine durum böyledir. Aslına bakılırsa, avcı-toplayıcılar ile sanayi toplumu insanları hemen hemen eşit derecede alan bağımlısıdır:

Bir yanda geçimi tarıma bağlı olan halklar; öte yanda avcı-toplayıcılar ile modern sanayi toplumlarının çağdaş, bağımsız yurttaşları arasındaki kilit fark eğer toplumsal dünyaya gösterilen dikkatin derecesiyle ilgiliyse, o zaman belli bir toplumdaki toplumsal kısıtlılık derecesi açısından birbirinden farklı olan alt kültürlerin alan bağımlılık derecelerinin de farklı olması gerekir. Bu hipotezi sınamak için, kişilik psikoloğu Zachary Dershowitz, rol ilişkilerinin gayet açık bir şekilde dile getirildiği ve toplumsal kısıtlıların çok önem taşıdığı aileler ve toplumsal ortamlarda yaşadıklarının ileri sürdüğü Ortodoks Yahudi erkek çocukların alan bağımlılığını

inceledi. Bu çocukların performansını, daha gevşek toplumsal denetimlere tabi olduklarını ileri sürdüğü laik Yahudi ve daha da gevşek kısıtlamalara maruz kaldıklarına inandığı Protestan çocuklarınıkiyle karşılaştırdı. Beklendiği üzere Dershowitz, Ortodoks çocukların laik Yahudi çocuklardan, bunların da Protestan çocuklardan daha fazla alan bağımlısı olduğunu bulguladı.

Alan bağımlılığının sadece dışarıdan dayatılan toplumsal kısıtlamaların sonucu olabileceğini varsaymak için hiçbir neden yoktur. Başka insanlara duyulan ilginin, kökeni ne olursa olsun, alan bağımlılığıyla bağlantılı olmasını bekleyebiliriz. Gerçekten de, görece alan bağımlısı kişiler; diğer insanlarla birlikte olmaktan, görece alan bağımsız kişilerden daha fazla hoşlanırlar. Alan bağımlısı kişilerin ayrıca çehreler ve toplumsal sözcükler (“ziyaret”, “parti”) ile ilgili bellekleri, görece alan bağımsız kişilerinkinden daha iyidir. Tercih hakkı verildiğinde de, alan bağımlısı kişiler, görece alan bağımsız kişilere göre başkalarına daha yakın oturmaktan hoşlanırlar.

MODERN DÜNYADA DÜŞÜNCENİN SONUÇLARI

Ama benim önerdiğim görüşten çıkarılabilecek sonuçlar, nesnelere çevreleriyle ilişkili olarak belirli bir biçimde algılama sınırlarının çok ötesine uzanır. Toplumsal etkenler ile düşünce süreçleri arasındaki ilişkiye dair görüşüm eğer doğruysa –ve günümüzde Doğu ile Batı arasındaki toplumsal farklılıklar antik dönemdekilere benziyorsa– o zaman çağdaş Doğu Asyalılar ile Batılılar arasındaki bilişsel farklılıklara ilişkin bazı çarpıcı öngörülerde bulunabiliriz. Farklılıkların şu alanlarda ortaya çıkmasını bekleyebiliriz:

- Dikkat ve algılama modelleri; Doğuluların daha çok çevrelerine, Batılıların ise daha çok nesnelere dikkat etmesi ve Doğuluların olaylar arasındaki ilişkileri saptamaya Batılılardan daha yatkın olması
- Dünyanın bileşimine ilişkin temel varsayımlar; Doğuluların maddeyi görürken, Batılıların nesnelere görmesi
- Çevrenin denetlenebilirliğine ilişkin inançlar; Batılıların denetlenebilirliğe Doğululardan daha fazla inanması

- İstikrara karşı değişimle ilgili örtütlü varsayımlar; Doğuluların değişim gördüğü yerde Batılların istikrar görmesi
- Olayların açıklanmasına ilişkin tercih edilen kalıplar; Batıllar nesnelere odaklanırken, Doğuluların çevreyi de içerecek şekilde daha geniş bir ağıdan yararlanması
- Dünyayı düzenleme alışkanlıkları; Batıllar kategorileri yeğlerken, Doğuluların ilişkileri vurgulamaya daha yatkın olması
- Formel mantık kurallarının kullanımı; olayları anlamakta Batılların Doğululara göre mantık kurallarını kullanmaya daha eğilimli olmaları
- Diyalektik yaklaşımların uygulanması; göze çarpan çelişkiyle karşılaştıklarında, Doğuluların Orta Yol'ı aramaya, Batılların ise bir inancın diğerine karşı doğruluğu konusunda diretmeye daha eğilimli olması.

Bunlar en azından, Doğulular ile Batılların kendilerini ve toplumsal dünyayı gerçekten de köklü bir biçimde farklı görmeleri durumunda doğacak zihinsel alışkanlıklara ilişkin beklentilerdir.

BİRLİKTE YAŞAMAYA KARŞI BAŞINA BUYRUK OLMA

Çoğu Batılı, ya da en azından çoğu Amerikalı, aşağıdaki genellemelerin hemen hemen herkes için geçerli olduğuna inanır:

- Her bireyin bir dizi özelliği, ayırt edici nitelikleri vardır. Dahası, insanlar kendilerine özgü –öteki bireylerden önemli yönlerden farklı– olmayı *isterler*.
- İnsanlar kendi davranışlarına büyük ölçüde hâkimdirler; seçimin ve kişisel tercihin sonuçları belirlediği durumlarda kendilerini daha iyi hissederler.
- İnsanlar kişisel başarı hedeflerine yönelirler; ilişkilerin ve grup üyeliklerinin kimi zaman bu hedeflere ulaşmakta engel oluşturduğunu keşfederler.
- İnsanlar kendilerinden hoşnut olmayı arzularlar; kişisel başarılar ve olumlu niteliklere sahip olduklarına dair güvenceler, kendilerini iyi hissetmeleri açısından önemlidir.
- İnsanlar kişisel ilişkilerinde eşitliği, ya da ilişkiler hiyerarşik ise daha üstün bir konumu yeğlerler.
- İnsanlar aynı kuralların herkes için geçerli olması gerektiğine inanırlar; kişisel nitelikleri veya önemli kişilerle bağlantıları yüzünden bireylere imtiyaz tanınmamalıdır. Adaletin gözü kör olmalıdır.

Gerçekten de bu türden milyonlarca insan vardır, ama bunlara öncelikle Avrupa'da, özellikle de kuzey Avrupa'da ve ABD dahil, geçmişte ve bugün İngiliz Uluslar Topluluğu'na bağlı olan ülkelerde rastlanır. Dünya-

nın geri kalanının, özellikle Doğu Asya halklarından çoğunun sosyopsikolojik karakteristikleri, şu ya da bu derecede farklılık gösterir.

BATILI OLMAYAN BENLİK

Asyalıların, bireyselliğe karşı kültürel bir önyargıyı yansıtan bir deyişi vardır: “Dışarı fırlayan çivi geri çakılır.” Genelde, Doğu Asyalıların kişisel hedeflerle ya da kendi önemini abartmakla daha az ilgilendikleri varsayılır. Grup hedefleri ve eşgüdünlü eylem onlar için daha önemlidir. Uyumlu toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi, kişisel başarıya ulaşmanın önüne geçme eğilimindedir. Başarı, kişisel bir liyakat nişanından çok, bir grup hedefi olarak peşinden koşulacak bir amaçtır. Kendine özgünlük, özellikle arzulanan bir şey değildir. Asyalılar için kendinden hoşnutluk, mensup olduğu grupların istekleriyle uyumlu olduğunu ve grubun beklentilerini karşıladığını hissetmeye bağlıdır. Bireylere eşit muamele benimsemiş gibi, mutlaka arzu edilir bir şey de değildir.

Doğu Asya’da ilişkiler açısından geçerli olan kurallar yerel ve özeldir; ayrıca bu kuralların evrensel olmaktan çok, rollere göre belirlendiği varsayılır. Asyalı bir arkadaşım bana, Amerikalıların evlerini ziyaret ettiğinde kendisine en ilginç gelen şeyin, herkesin sürekli öteki kişilere teşekkür etmesi olduğunu söylemişti: “Sofrayı kurduğun için teşekkürler”; “Arabayı yıkattığın için teşekkürler.” Onun ülkesinde herkesin belirli bir bağlamda açıkça tanımlanmış yükümlülükleri vardır ve insanlara bunları yerine getirdikleri için teşekkür edilmez. Seçim yapmak, dünya insanlarının çoğu için önemli bir öncelik değildir. (Doğu Asyalı bir dostum, bir keresinde bana Amerikalıların markette kırk çeşit kahvaltı gevreği arasından seçim yapmaya neden gerek duyduklarını sormuştu.) Ayrıca, bir seçim yapmak zorunda kaldıklarında, Asyalıların bir karar alıcı olarak kendilerini mutlaka yeterli hissetmeleri gerekmez.

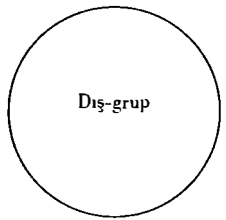
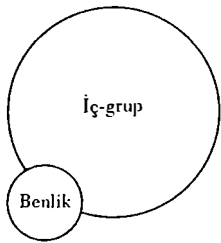
Belirli bir yaşın üzerindeki Amerikalıların çoğu, *Dick and Jane* adlı okuma kitabını gayet iyi hatırlar. Dick ve Jane ile köpekleri Spot, hayli aktif bireycilerdi. 1930’lardaki eski bir baskımın ilk sayfasında (bu okuma kitabı 1960’lara kadar yaygın bir biçimde kullanılıyordu), çimenlik bir alanda koşan küçük bir erkek çocuk resmi görülür. İlk cümleler şunlardır: “Bak, Dick koşuyor. Bak, Dick oynuyor. Bak, Dick koşuyor ve oynuyor.” Bu –Batılı zihniyete göre– çocuklar hakkında verilebilecek en doğal temel bilgi-

dir: Oysa aynı dönemdeki Çince okuma kitabının ilk sayfasında, daha büyük bir erkek çocuğun omzuna binmiş küçük bir oğlan resmi yer alır. “Abi kardeşiyle ilgileniyor. Abi kardeşini seviyor. Kardeş abisini seviyor.” Bir çocuğun basılı sözle ilk karşılaşmasında bireysel eylemin değil, insanlar arasındaki ilişkilerin aktarılması önemli görülmüştür.

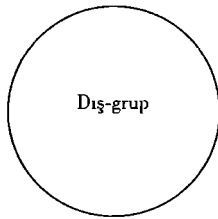
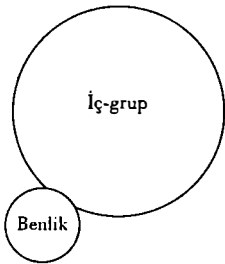
Gerçekten de, Batı tarzı benlik Doğu Asyalıya göre neredeyse bir hayal ürünüdür: Filozof Hu Shih’in yazdığı gibi, “Konfüçyüsçü insan-merkezli felsefede insan tek başına var olamaz; her türlü eylem, insanla insan arasındaki etkileşim biçiminde olmalıdır.” Kişi daima ortamlarda –kendisiyle belirli türden ilişkileri olan belirli insanların bulunduğu belirli durumlarda– var olur ve toplumsal koşullarda şartlanmamış nitelikler ya da eylemler olabileceği kavramı Asyalı zihniyete yabancıdır. Antropolog Edward T. Hall, benlik anlayışındaki farklılıkları yakalamak için, “düşük bağlam” a karşı “yüksek bağlam” toplumları (*low-context vs. high-context societies*) kavramını öne sürmüştür. Batılıya göre, bir kişi hakkında, koşullardan ya da belirli kişisel ilişkilerden bağımsız niteliklere sahipmiş gibi söz etmek anlamlıdır. Bu benlik –bu sınırlı, geçirgen olmayan özgür eyleyen– önemli bir değişime uğramaksızın gruptan gruba, ortamdaki ortama geçebilir. Fakat Doğuluya (ve bir dereceye kadar diğer pek çok halka) göre, kişi bağlantılı, akışkan ve koşulludur. Filozof Donald Munro’nun belirttiği gibi, Doğu Asyalılar kendilerini “aile, toplum, Tao İlkesi veya Katıksız Bilinç gibi bir bütünle ilişkileri bağlamında” anırlar. Kişi, edimde bulunmayı mümkün kılan bir dizi ilişkiye katılır ve tamamen bağımsız davranış genellikle mümkün olmadığı gibi, gerçekten arzu edilir bir şey de değildir.

Her türlü eylem başkalarıyla ahenk içinde olduğundan, ya da en azından başkalarını etkilediğinden, ilişkilerde uyum, toplumsal yaşamın başlıca amacı haline gelir. İç-grup, yani aile ve yakın dostlardan oluşan yakın çevreyle ilişkili benlik anlayışının farklı tiplerinin kavranması için şematik bir resim sunmuştum; bu resim, iç-grup ile dış-grup veya sadece tanıdık insanlar arasındaki görece mesafeyi de ortaya koyuyor. Doğulular kendilerini iç-gruplarına bağlı ve dış-gruplarından uzak hissederler. Genelde iç-grup üyelerine çok benzer olduklarını düşünür ve onları dış-grup üyelerinin tümünden daha güvenilir bulurlar. Batılılar ise kendilerini iç-gruplarından görece kopuk hisseder ve genelde iç-grup ile dış-grup arasında o kadar büyük bir ayırım yapmazlar.

Doğulu Görüş

Batılı Görüş

Benlik, iç-grup ve dış-grup arasındaki ilişkilere dair
Doğulu ve Batılı görüşler

Bazı dilbilimsel olgular; Doğu ile Batı arasındaki sosyo-psikolojik uçuruma örnek oluşturur. Çince “bireycilik” terimini karşılayacak bir sözcük yoktur. En yakını, “bencillik” anlamına gelen sözcük olabilir. Çincedeki *jên* karakteri –yardımseverlik– iki insan anlamına gelir. Japoncada “ben” sözcüğü –yani tüm nitelikleri, amaçları, yetenekleri ve tercihleriyle durum ötesi, koşulsuz, genelleştirilmiş ben– konuşma dilinde pek kullanılmaz. Bunun yerine, Japoncada dinleyene ve bağlama bağlı olarak, “ben”in pek çok karşılığı vardır. Bir Japon kadının resmi bir konuşma yaparken Japoncada durum ötesi “ben”e en yakın sözcük olan *Vatashi*’yi kullanması âdettendir. Bir erkek okul arkadaşlarıyla konuşurken kendisin-

den *Boku* veya *Ore* diye söz eder. Bir baba çocuğuyla konuşurken *Otosan* (baba) sözcüğünü kullanır. Genç bir kız bir aile üyesiyle konuşurken kendisinden takma adıyla bahseder: “Tomo bugün okula gidecek.” Japonlar çoğu zaman kendilerini *Jibun* diye adlandırır; bu sözcüğün kökeni “benim parçam” anlamına gelen bir terimdir.

Korece “Akşam yemeğe gelir misiniz?” cümlesi, birçok dilde kullanılan “siz” için olduğu kadar, kişinin bir öğrenciyi mi yoksa profesörü mü davet ettiğine bağlı olarak “yemek” için de farklı sözcükler kullanmayı gerektirir. Bu tür uygulamalar yalnızca nezaketi veya kendini geri planda tutma kaygısını değil, daha çok, kişinin farklı insanlarla etkileşimde bulunurken farklı biri olduğuna ilişkin Doğulu kanıyı yansıtır.

“Bana kendinden söz et” cümlesi, apaçık bir soru gibi görünür; ama alacağımız yanıt, onu hangi toplumda sorduğunuza bağlıdır. Kuzey Amerikalılar kişilik özelliklerinden (“dost canlısıyım, çalışkanım”), rol kategorilerinden (“öğretmenim”, “mikroçip yapan bir şirkette çalışıyorum”) ve etkinliklerinden (“sık sık geziye çıkarım”) söz edecektir. Amerikalılar kendilerini bağlama göre tanımlamazlar. Oysa Çinli, Japon ve Koreli benlik, bağlama son derece bağımlıdır (“İşimde ciddiyimdir”; “Arkadaşlarımla eğlenmeyi severim”). Japonlardan ve Amerikalılardan kendilerini ya belirli bağlamlarda, ya da belirli bir durumu belirtmeksizin tanımlamaları istenen bir araştırma, Japonların kendilerini belirli bir durumu – işte, evde, arkadaşlarla, vb.– belirtmeksizin tanımlamakta zorlandıklarını ortaya koydu. Amerikalılar ise tam tersine, soruşturmacı bir bağlam belirlediği zaman takılıp kalıyorlardı – “Ben neysem oyum.” Asyalılar kendilerini tanımlarken, toplumsal rollere (“Ben Joan’ın arkadaşıyım”) Amerikalılardan çok daha fazla gönderme yaparlar. Bir başka araştırma ise, Japonların öteki insanlara gönderme yapan öz tanımlamalarının (“Yemeği kız kardeşimle birlikte pişiririm”), Amerikalılara göre iki kat fazla olduğunu gösterdi.

Nitelikleri ve tercihleri konusunda yapılan anketlerde, Kuzey Amerikalılar farklılıklarını tipik bir biçimde abartırlar. Birbiri ardına gelen sorulara verdikleri yanıtlarda Kuzey Amerikalılar kendilerini gerçekte olduklarından çok daha benzersiz gösterirken, Asyalılar bu hataya daha az düşerler. Batılılar kendi çevrelerinde ve sahip oldukları şeylerde de benzersiz olmayı tercih ederler. Sosyal psikologlar Heejung Kim ve Hazel Markus, Koreli ve Amerikalılardan, resimlenmiş bir dizi nesne arasından birini

seçmelerini istediler. Amerikalılar en ender bulunan nesneyi, Koreliler ise en sıradan olanını seçtiler. Armağan olarak bir dolmakalem seçmeleri istendiğinde, Amerikalılar en az rastlanan rengi, Koreliler ise en sık rastlanam tercih ettiler.

Japoncada özsayı (*self-esteem*) sözcüğünün *serufu esutiimu* olması son derece anlamlıdır: Kişinin kendinden hoşnut olması kavramını içeren yerli bir deyim yoktur. Batılıların kendi özelliklerini kendilerinin ve başkalarının gözünde büyütme kaygısı Doğululara göre daha güçlüdür. Amerikalılar kendileri hakkında anında olumlu yorum yapmaya Japonlardan çok daha yatkındır: Kendini övme ölçüleri Amerikalılara ve Kanadalılara uygulandığında, tıpkı Wobegon Gölü çocukları* gibi, hepsinin ortalamanın epey üstünde olduğu ortaya çıkar: Asyalılar ise çoğu yönden kendilerine çok daha düşük bir değer biçer ve olumlu ifadeleri daha az onaylamakla kalmayıp, olumsuz nitelikleri üzerinde de ısrarla durma eğilimi gösterirler. Asyalıların kendilerine biçtikleri düşük değer, sadece Kuzey Amerikalılara göre daha büyük bir tevazu gösterme zorunluluğu duyduklarını yansıtır olamaz. Asyalılar aslında alçakgönüllü görünmek konusunda daha büyük bir vicdani yükümlülük altındadır; ama öz-değerlendirmelerdeki fark, katılımcılar kimliklerinin tümüyle saklı tutulacağını düşündükleri zamanlarda bile varlığını korumaktadır.

Mesele, Asyalıların kendi niteliklerinden hoşnutsuz olmalarından çok, özel veya sıra dışı yetenekli olduklarını hissetmeleri için güçlü bir kültürel zorunluluğun bulunmamasıdır. Ben'in toplumsal amacı, üstünlük veya benzersizlik yaratmaktan çok, destekleyici toplumsal ilişkiler ağı içinde uyum kurmak ve kolektif amaçları gerçekleştirmekte kişinin kendi rolünü eksiksiz oynayabilmesidir. Bu amaçlar –kişinin kendisiyle övünmesinin aksine– belirli düzeyde bir özeleştiriyi gerektirir. Bir gruba uyum sağlayacaksam, ötekileri kızdırabilecek veya görevlerini güçleştirebilecek özelliklerimi yok etmem gerekir. Çocuklara başkalarıyla uyumlu bir şekilde

(*) Wobegon Gölü etkisi: Bir grubun tüm üyelerinde, özellikle test puanları veya yönetici ücretleri gibi sayısal değerlerle, ortalamanın üstünde davranma eğilimi; bir araştırmada, çoğu kişinin, kendini ve yeteneklerini ortalamanın üstünde betimleme eğilimi. Bu deyim, Garrison Keillor'un *Lake Wobegon Days* (1985) adlı, "tüm çocukların ortalamanın üzerinde" olduğu, Minnesota'daki hayali bir Wobegon Gölü'nde yaşamı betimleyen romanından esinlenmiştir (çn).

kaynaşmayı öğreten Asyalı uygulamamı tersine, bazı Amerikalı çocuklar, her çocuğum bir günlüğüne bir “VIP” (çok önemli kişi) olabildiği okullara gidiyorlar. (Benim yaşadığım kentte birkaç yıl önce yerel eğitim kurulu, okulların başlıca hedefinin bilgi aktarmak mı, yoksa özsaygı aşılacak mı olduğunu tartıştı. Hemen hemen aynı dönemde yayımlanan, “Saygı Odası” tabelalı bir kapıyı gözler önüne seren bir karikatür çok hoşuma gitti doğrusu.)

Japon öğrencilere, hem başkalarıyla ilişkilerini geliştirebilmeleri hem de sorun çözmede beceri kazanmaları için nasıl özeleştirici yapacakları öğretilir. Özeleştirici aracılığıyla bu mükemmeliyetçilik tutumu ömür boyu sürer. Suşi yapan aşçıbaşılar ve matematik öğretmenleri, mesleklerinde on yılı geride bırakmadan ustalaşmış sayılmazlar. Aslına bakılırsa, Japon öğretmenler tüm meslek yaşamları boyunca meslektaşları tarafından gözlemlenir ve işlerinde daha iyi olmak için onlardan yardım alırlar. Bununla taban tabana zıt Amerikan uygulaması ise, öğretmen okulu mezunlarını birkaç aylık bir eğitimden sonra sınıfa sokup başarılı mı olur, başarısız mı; varlığı bir öğrenci kuşağı için şans mıdır, şansızlık mı diye bakmadan, kendi hallerine bırakmak şeklindedir.

Steven Heine ile meslektaşlarının yaptığı bir deney, Batılıların kendinden hoşnut olma itkisi ile, Asyalıların kendini geliştirme dürtüsü arasındaki farkı ortaya koydu. Deneyi yapanlar, Kanadalı ve Japon öğrencilere düzmece bir “yaratıcılık” testi uyguladılar ve ardından öğrencilere, çok başarılı ya da çok başarısız olduklarını belirten bir “geribildirim”de bulundular. Deneyi yapanlar daha sonra katılımcıların benzer bir görev üzerinde ne kadar uzun süre çalıştıklarını gizlice gözlemlediler. Kanadalılar başarılı olmuşlarsa, Japonlar ise başarısız olmuşlarsa görev üzerinde daha uzun çalışıyorlardı. Japonlar mazoşist değildi. Sadece kendilerini geliştirmek için bir fırsat görmüş ve bunu değerlendirmişlerdi. Bu araştırmadan, hem Doğu’da hem de Batı’daki beceri gelişimi hakkında şaşırtıcı sonuçlar çıktı. Batılılar iyi başladıkları az sayıda işte çok başarılı olabiliyorlar. Doğulular ise her konuda beceri edinmeye daha yatkın görünüyorlar.

BAĞIMSIZLIK/KARŞILIKLI BAĞIMLILIK

Ele aldığımız iki toplum türü arasındaki bu geniş çaplı farklılık, 19. yüzyıldan beri sosyal bilimin temel kavramlarından biri olmuştur. Özellikle 19. yüzyıl sosyal bilimcilerinden Ferdinand Tönnies, kültürleri karşı-

laştırmak için bir *Gemeinschaft* (ortak bir kimlik anlayışına dayanan bir topluluk) ile bir *Gesellschaft* (araçsal hedeflere ulaşmak için eylemi kolaylaştırmayı amaçlayan bir kurum) arasında yararlı bir ayrım yapmıştır. Bir *Gemeinschaft*, kendi adlarına var olan ilişkileri temel alır ve birlik ile karşılıklılık anlayışına dayanır: Aile üyeleri, kilise cemaatleri veya bir arkadaş grubu arasındaki ilişkiler gibi. Yakınlık duygusuna, yüz yüze etkileşime, ortak deneyimlere, hatta ortak mülkiyete dayalıdır. Bir *Gesellschaft*'ın temelinde ise, çoğunlukla bir amaca araç olan etkileşimler vardır: Sıklıkla mal ve emek değiş tokuşunu gerektirir ve çoğunlukla pazarlık ve sözleşmelere dayalıdır. Bu tür toplumsal sistemler kişisel kazanç ve rekabet avantajı sağlar. Şirketler ve bürokrasiler *Gesellschaft* örnekleridir.

Belirli bir kurumun ya da toplumun yalnızca *Gemeinschaft* veya *Gesellschaft* türünden olduğu düşünilmez. Bunlar sadece ideal tiplerdir. Ancak bu ayrım, modern sosyal bilimler, özellikle de kültürel psikoloji açısından çok büyük bir analitik önem taşır. *Gemeinschaft* çoğunlukla “kolektivist” bir toplumsal sistem olarak tanımlanır; *Gesellschaft* ise çoğunlukla “bireyci” bir toplumsal sistem sayılır. Hazel Markus ve Shinobu Kitayama tarafından önerilen “karşılıklı bağımlı” ve “bağımsız” terimleri de benzer kavramları aktarır ve benim genelde kullanacağım terimler bunlar olacaktır.

Bağımsızlık veya karşılıklı bağımlılık eğitimi, kelimenin tam anlamıyla beşikten başlar. Amerikalı bebeklerin aynı babalarından ayrı bir yatakta, hatta ayrı bir odada uyumalarına sıkça rastlanırken, bu durum Doğu Asyalı bebeklerde –hatta başka pek çok yerdeki bebeklerde de– eğer görülür. Tam tersine, aynı yatakta uyumak çok daha yaygındır. Farklılıklar, uyanık geçen sürelerde daha da belirginleşir: Çinli bebeğin etrafında değişik kuşaklardan hayranlık dolu yetişkinler vardır (bu, “küçük imparatorlar” yaratan tek çocuk siyaseti başlamadan önceden de böyleydi). Japon bebek neredeyse her zaman annesiyle birlikte. Anneyle yakın ilişki, görünüşe göre bazı Japonların sonsuza dek sürdürmeye niyetli olduğu bir durumdur: Michigan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ndeki araştırmacılar yakın geçmişte yetişkin Japonlar ile Amerikalıların anneleriyle birlikte olmayı ne derece istediklerini karşılaştıracak bir ölçek gerektiren bir inceleme yaptılar. Gelgelelim, bu işin çok zor olacağı anlaşıldı, çünkü Japon araştırmacılar ölçeğin makul uç noktasında “Annemle neredeyse her zaman beraber olmak istiyorum,” şeklinde bir yanıt bulun-

masında ısrar ediyorlardı. Amerikalılar ise bu seçeneğin soruşturmaya yanıt veren Amerikalılara gülünç geleceği ve soruşturmayı ciddiye almaktan vazgeçmelerine yol açacağı konusunda ısrarlıydı.

Batılı çocuğun bağımsızlığı çoğu zaman oldukça açık bir biçimde yöreklendirilir. Batılı anne-babalar sürekli olarak çocuklarını işlerini kendi başlarına yapmaya zorlar ve onlardan kendi kararlarını vermelerini isterler. “Hemen yatmak mı istersin, yoksa önce biraz meyve mi yersin?” Asyalı anne-babalar ise, çocuk için uygun olanı en iyi kendilerinin bileceği varsayımıyla, çocukları adına karar verirler.

Bağımsız bir çocuk yaratmaya çalışan anne-babalar; böyle bir eğitimin, çocuklarının seçme özgürlüğünü tehdit eden her şeye ayak diremesine yol açacak kadar işe yaramasına şaşırılmamalıdır. Sosyal psikologlar Sheena Iyengar ve Mark Lepper; yaşları yedi ile dokuz arasında değişen Amerikalı, Çinli ve Japon çocuklardan, “NAKLAP”tan hangi sözcük yapılabilir?” türünden anagramları (harflerin sırası değiştirilerek elde edilen yeni sözcükler) çözmelerini istediler. Çocuklardan bazılarında belirli bir anagram kategorisi üzerinde çalışmaları söylendi; öteki çocuklara hangi anagramların çözüleceği konusunda bir seçenek verildi; başka bir gruba ise, deney görevlisinin konuşması üzerine annesinin, çocuğun belirli bir kategori üzerinde çalışmasını istediği söylendi. Ardından araştırmacılar çözülen anagram sayısını ve çözmek için harcanan süreyi ölçtüler. Amerikalı çocuklar, kategoriyi seçme hakkına sahip oldukları zaman –görev üzerinde daha çok zaman harcayarak ve daha çok anagram çözerek– en yüksek motivasyon düzeyini sergilediler. Kategoriyi seçenin anneleri olması durumunda Amerikalı çocuklar en düşük motivasyonu göstererek, özerkliklerine tecavüz edildiğini hissettiklerinden işe olan ilgilerini tümüyle yitirdiklerini öne sürdüler. Asyalı çocuklarsa, kategoriyi anneleri seçtiğinde en yüksek motivasyon düzeyini sergilediler.

İlişkilere yapılan vurgu, başkalarının duygularını dikkate almayı yöreklendirir. Amerikalı anneler yürümeyi öğrenme çağındaki çocuklarıyla oyun oynarken genelde onlara nesnelere hakkında sorular sorup bilgi verirler. Japon annelerin aynı yaştaki çocuklarıyla oynarken yönelttikleri sorular ise daha çok duygularla ilgilidir. Japon anneler duygularla ilgili sözcükleri özellikle çocukları yanlış davrandığı zaman kullanırlar: “Eğer annen için pişirdiği yemeklerin hepsini bitirmezsen çiftçi amca çok üzülür.” “Bak, fırlattın diye oyuncak ağlıyor.” “Duvar ‘uf’ oldu.”

Amerikalı anne-babaların genelde yaptığı gibi dikkati nesnelere üzerinde yoğunlaştırmak, çocukları, bağımsız olarak hareket etmeleri beklenen bir dünyaya hazırlar. Asyalı anne-babaların genelde yaptığı gibi duygulara ve toplumsal ilişkilere odaklanmak ise, çocukları, gelecekte davranışlarını koordine etmek zorunda kalacakları öteki insanların tepkilerine dikkat etmeye yönlendirir.

Başkalarının duygusal durumlarına odaklanmadaki bu farklılığın sonuçları yetişkinlikte de görülebilir: Asyalıların, öteki insanların duygu ve tutumlarını Batılılara göre çok daha doğru anladıklarına ilişkin deliller vardır: Örneğin, Jeffrey Sanchez-Burks ve meslektaşları, Korelilerle Amerikalılara işverenlerin derecelendirme ölçekleri üzerinden yaptıkları değerlendirmeleri gösterdiler: Koreliler derecelendirmeden, işverenin çalışanları hakkında tam olarak ne hissettiklerini çıkarsamak konusunda, bu derecelendirmeyi sadece itibari değeriyle ele alan Amerikalılardan çok daha başarılı oldular: Başkalarının duygularına yönelik bu odaklanma, hayvanlar alemine ilişkin algılamalara kadar uzanır. Taka Masuda'yla ben, sualtı video sahnelerini Japon ve Amerikalı öğrencilere göstererek gördüklerini aktarmalarını istedik. Japon öğrencilerin söyledikleri, balıkların duygu ve dürtülerini Amerikalılardan daha iyi “gördüklerini” belli etti; örneğin, “Kırmızı balık kızgın olmalı, çünkü pulları zarar görmüş.” Benzer şekilde, Kaiping Peng ve Phoebe Ellsworth, Çinli ve Amerikalı öğrencilere birbirine göre farklı şekillerde hareket eden balık resimleri gösterdiler: Örneğin, bir grup tek bir balığı kovalıyor veya o tek balık yaklaştığında kaçıp gidiyormuş gibi görünüyordu. Araştırmacılar öğrencilere, hem o tek balığın hem de balık gruplarının ne hissettiklerini sordular. Çinliler kendilerinden isteneni derhal yaptılar. Amerikalılar ise her iki işte de zorlandılar ve grup duygularının ne olabileceğini anlatmalarını istendiğinde tam anlamıyla şaşırıp kaldılar.

Başkalarının duygularına görece duyarlılık derecesi, iletişimin doğasına ilişkin örtük varsayımlara da yansır: Batılılar çocuklarına düşüncelerini açıkça iletmeyi ve bir “aktarıcı” yönsemesi benimsemeyi öğretirler; yani konuşmacının sorumluluğu, dinleyen tarafından açıkça –aslında, bağlamdan az çok bağımsız olarak– anlaşılabilir cümleler kurmaktır. Eğer bir iletişim bozukluğu varsa, bu konuşmacının hatasıdır: Asyalılar ise tam tersine, çocuklarına bir “alıcı” yönsemesi öğretirler; bunun anlamı, söyleneni anlama sorumluluğunun dinleyene ait olduğudur. Eğer bir

çocuğun yüksek sesle şarkı söylemesi Amerikalı bir anne-babayı sinirlendiriyorsa, ona sesini kesmesini söyleyecektir. Burada bir belirsizlik yoktur. Asyalı bir anne-baba ise, “Ne güzel şarkı söylüyorsun,” diyecektir. Başlangıçta çocuk memnun olacak, ama çok geçmeden bu sözlerin başka bir anlama gelebileceğini kavrayarak sonuçta ya daha sessiz olmaya çalışacak, ya da şarkı söylemekten vazgeçecektir.

Batılılar –belki de özellikle Amerikalılar– Asyalıların niyetlerini okumakta zorlanabilirler; çünkü Asyalılar söylemek istediklerini dolaylı ve incelikli yoldan anlattıklarını varsayma eğilimindedir. Bu arada Batılı büyük ölçüde karanlıkta kalır. Asyalılar ise, Batılıları –belki de özellikle Amerikalıları– tepeden bakmaya, hatta kabalığa varacak kadar dobra bulmaya yatkındır.

Görece bağımsız ve görece karşılıklı bağımlı toplumlar arasındaki ayrımı incelemenin pek çok yolu vardır; ancak bunları göstermek için, birbiriyle ilintili ama bir şekilde farklı olan dört boyuta odaklanmak yararlı olabilir:

- Bireysel eylem özgürlüğünü ısrarla savunmaya karşı, kolektif eylem tercihi.
- Bireysel farklılık arzusuna karşı, grupla uyumlu bir şekilde kaynaşma tercihi.
- Eşitlikçilik ve başarılı statü tercihinine karşı, hiyerarşinin ve verilen statünün kabulü.
- Doğru davranış kurallarının evrensel olması gerektiği inancına karşı, bağlamı ve söz konusu ilişkilerin doğasını da hesaba katan ayrımcı yaklaşımların tercihi.

Bu boyutlar birbiriyle yalnızca bağıntılıdır; örneğin, belirli bir toplumun bazı boyutlarda bağımsız, diğerlerinde ise çok daha bağımlı olması mümkündür. Sosyal bilimciler bunların her birini ve onlarla ilişkilendirilen diğer boyutları; değer anketleri, arşiv araştırmaları ve deneyler dahil olmak üzere çeşitli yöntemlerle ölçmeye çalışmışlardır.

En ilginç anket malzemelerinden bazıları, farklı kültürlere mensup iş insanları üzerinde yapılan çalışmalardan kaynaklanır. Böylesi anketler, görece servet ve eğitim düzeylerini de içeren pek çok unsurun az çok sabit kalması nedeniyle, özellikle ikna edici deliller sağlar. Bu türden bir klasik araştırmasında Geert Hofstede, daha da fazla karşılaştırılabilirlik sağladı:

Düzinelerce farklı toplumdaki gelen katılımcılarının hepsi IBM çalışanıydı. Hofstede, değerler açısından Big Blue* çalışanları arasında bile çarpıcı kültürel farklılıklar buldu.

Benzer veriler, Hollanda'da bir uluslararası işletme okulunda öğretim üyesi olan Charles Hampden-Turner ve Alfons Trompenaars tarafından da toplandı. Birkaç yıllık bir dönem boyunca, dünya çapında yürüttükleri seminerlere katılan orta düzey yöneticilere onlarca soru sordular: Seminer katılımcıları –sayılarının toplam on beş bin olduğu belirtiliyor– Amerikalı, Kanadalı, Avustralyalı, İngiliz, Hollandalı, İsveçli, Belçikalı, Alman, Fransız, İtalyan, Singapurlu ve Japon (küçük bir bölümü de İspanyol ve Koreli) idi. Hampden-Turner ve Trompenaars, katılımcılarına bağımsız değerlerin karşılıklı bağımlılık değerleriyle çeliştiği ikilemler sundular.

Bireysel ayrıma karşı grupla uyumlu ilişkilerin değerini incelemek için, Hampden-Turner ile Trompenaars yöneticilere aşağıdaki işlerden hangisini tercih ettiklerini belirtmelerini istediler: (a) Kişisel girişimlerin teşvik edildiği ve bireysel girişimlerin başarılı olduğu işler; (b) kişisel onur adına hiç kimseye intiyaz tanınmadığı, herkesin birlikte çalıştığı işler:

Amerikalı, Kanadalı, Avustralyalı, İngiliz, Hollandalı ve İsveçli katılımcıların yüzde 90'ından fazlasına karşı, Japon ve Singapurluların yüzde 50'sinden azı ilk seçeneği –bireysel özgürlük alternatifini– onayladı. Alman, İtalyan, Belçikalı ve Fransızların tercihleri ise orta düzeydeydi.

ABD kini zaman, önemli biri olduğu iddiasında bulunanların alan kodunu her beş yılda bir değiştirebildiğini göstermesi gereken bir yer olarak tanımlandı: (Bu, telefon şirketinin alan kodlarını insanların taşınmasını beklemeden değiştirmeye başlamasından önceydi.) Bazı ülkelerde, kişinin çalıştığı şirketle ilişkisine ve oradaki iş arkadaşlarıyla bağlantısına ABD'dekinden çok daha yüksek bir değer verilir ve bu ilişkilerin az çok kalıcı olacağı farzedilir: Kültürler arasındaki bu farkı değerlendirmek için Hampden-Turner ile Trompenaars, katılımcılarından aşağıdaki beklentilerden birini seçmelerini istediler: Bir şirkette işe girmek için başvuruda bulunuyorsam, (a) ömrümün sonunda dek orada çalışacağımdan neredeyse eminim; veya (b) Bu iş ilişkisini süresinin sınırlı olacağından neredeyse eminim.

(* Thomas J. Watson tarafından kurulan, logosunun mavi rengi nedeniyle Big Blue olarak anılan en ünlü Amerikan bilgisayar üreticisi IBM (çn).

Amerikalı, Kanadalı, Avustralyalı, İngiliz ve Hollandalıların yüzde 90'ından fazlası sınırlı bir iş süresinin olası olduğunu düşündü. Bu düşünce, Japonların ancak yaklaşık yüzde 40'ı için geçerliydi (gerçi şirketlerde "küçülme"nin Japonya'ya bile girmesinin ardından, bu oran günümüzde kuşkusuz çok daha yüksek olurdu). Fransız, Alman, İtalyan ve Belçikalıların tercihi yine orta düzeyde olmakla birlikte, Asyalılardan çok öteki Avrupalılarınkine yakındı.

Hampden-Turner ve Trompenaars, kazanılmış statüye karşı verilmiş statüye atfedilen görece değeri incelemek için, katılımcılarına şu görüşü paylaşıp paylaşınadıklarını sordular: Başarılı ve saygın biri olmak için sıkı çalışmak gerekir: Bir yöneticinin astlarından yaşlı olması önemlidir. Yaşlılara gençlerden daha fazla saygı gösterilmelidir.

Amerikalı, Kanadalı, Avusturyalı, İsveçli ve İngiliz katılımcıların yüzde 60'ından fazlası, statünün bir şekilde yaşa dayalı olması fikrini reddetti. Japon, Koreli ve Singapurlu katılımcıların yaklaşık yüzde 60'ı, kısmen yaşa dayalı hiyerarşiyi kabul etti; Fransız, İtalyan, Alman ve Belçikalıların tercihi yine orta düzeyde olmakla birlikte, Asyalılardan çok Avrupalılarınkine yakındı.

Farklı yönsemelere sahip kültürlerden gelen insanların birbirleriyle ilişkiye girmek zorunda kaldığı durumlarda, büyük bir çatışma potansiyelinin bulunduğunu söylemeye gerek bile yok. Bu, evrensel kurallara değer veren insanların, her özel durumun kendi değerleri çerçevesinde incelenmesi gerektiğini ve farklı kişilere farklı kuralların uygun olabileceğini düşünen insanlarla ilişkiye girmeleri halinde daha da belirgindir. Batılılar soyut ilkeler uyarınca yaşamayı yeğler ve bu ilkelerin herkese uygulanabileceğine inanırlar: Özel durumları ele alırken evrensel kuralları bir yana bırakmak, Batılıya gayri ahlaki görünür. Buna karşılık, her durum için aynı kurallarda ısrarcı olmak, Doğululara en iyi ihtimalle kalın kafalılık ve katılık, en kötü ihtimalle de zalimlik gibi görünebilir. Hampden-Turner ve Trompenaars'ın sorularından birçoğu, evrensel olarak uygulanabilir kurallara karşı olayların farklı yönlerine dayanarak özel olarak ele alınması yolundaki tercihler açısından kültürler arasında ne kadar belirgin bir fark olduğunu ortaya koymaktadır. Sorulardan biri, şirketteki çalışması son on beş yıldan beri mükemmel olmasına karşın, bir yıldır yetersiz kalan bir çalışan konusunda ne yapılması gerektiğine ilişkindir. Performansın düzelmesini beklemek için hiçbir neden yoksa, bu çalışmanı, (a) yaşına ve

önceki siciline bakılmaksızın, şu anki iş performansının azil kararına dayanak oluşturduğu gerekçesiyle işten çıkarılması mı gerekir; yoksa (b) şirketteki on beş yıllık çalışmasının göz ardı edilmesi yanlış mıdır? Şirketin sorumluluğu ömür boyu sürmek zorunda mıdır?

Amerikalı ve Kanadalıların yüzde 75'inden fazlası, çalışanın işten çıkarılması gerektiğini söyledi. Koreli ve Singapurluların yaklaşık yüzde 20'si, bu görüşe katıldı. Japon, Fransız, İtalyan ve Almanların yüzde 30'u ile İngiliz, Avustralyalı, Hollandalı ve Belçikalıların 40'ı da aynı görüşü paylaştı. (Bu soruya özgü olarak İngiliz ve Avustralyalıların kararı, Kuzey Amerikalılardan çok, kıta Avrupalılarınkine yakındı.)

Bu sonuçların da gösterdiği gibi, Batılıların evrensel olarak uygulanması gereken kurallara bağlılığı, bireyler ve şirketler arasındaki sözleşmelerin doğasına ilişkin anlayışlarını da etkilemektedir. Nitekim Batılı görüşe göre, bir sözleşme yapıldığı anda bağlayıcı hale gelir – anlaşmayı taraflardan biri açısından başlangıçtakinden çok daha az çekici hale getirebilecek koşulların hiçbir önemi yoktur. Karşılıklı bağımlı, yüksek bağlam kültürlerinden gelen insanlara göre ise, değişen koşullar anlaşmada değişiklikler yapmayı gerektirir:

Birbirinden çok farklı olan bu bakış açıları, düzenli bir biçimde uluslararası yanlış anlamalara yol açar. 1970 ortalarında Japonya ile Avustralya arasındaki “şeker sözleşmesi” olayı, özellikle çarpıcı bir örnek oluşturur. Şekeri rafine eden Japon firmaları, Avustralyalı şeker üreticileriyle beş yıllık bir dönem boyunca ton başına 160 dolar fiyatla kendilerine şeker sağlamaları konusunda sözleşme yaptılar. Fakat sözleşmenin imzalanmasından kısa bir süre sonra, dünya piyasasında şeker fiyatları bir hayli düştü. Bunun üzerine Japonlar, koşulların kökünden değişmiş olduğu gerekçesiyle, sözleşmenin gözden geçirilerek yenilenmesini istediler. Fakat Avustralyalılara göre, koşullar ne olursa olsun, anlaşma bağlayıcıydı; bu yüzden herhangi bir değişiklik yapmayı reddettiler.

Bağımsız ve karşılıklı bağımlı toplumlar arasındaki farkların iş dünyası açısından önemli bir anlamı da, reklamların belirli kültürlerle mensup izleyiciler için değiştirilmesi gerektiğidir. Pazarlama uzmanları Sang-pil Han ile Sharon Shavitt, popüler haber dergileri ile kadın dergilerindeki Amerikan ve Kore reklamlarını analiz ettiler. Bulgularına göre, Amerikan reklamları bireysel yarar ve tercihleri vurgularken (“Kalabalığımlı arasından sıyrılın”; “Keyifli bir yaşam sürün”), Kore reklamları daha çok kolekt-

tif yarar ve tercihleri vurguluyordu (“İnsanları biraraya getirmenin yolunu biliyoruz”; “Gerçekten yürüyen iş ilişkilerini bizden öğrenin”). Han ve Shavitt, insanlara farklı reklam türlerini göstererek yaptıkları deneyde, bireyci reklamların Amerikalılarda, kolektivist olanlarımsa Koreliler üzerinde daha etkili olduğunu gördüler:

Bağımsızlık/karşılıklı bağımlılık, elbette ki bir ya öyle/ya da böyle meselesi değildir. Her toplum –ve her birey– ikisinin bir karışımıdır. Bu yönse-melerden birini ya da diğerini öne çıkarmanın dikkat çekecek kadar kolay olduğu anlaşılmaktadır. Wendi Gardner, Shira Gabriel ve Angela Lee adlı psikologlar, Amerikalı kolej öğrencilerini bağımsız veya karşılıklı bağımlı bir biçimde düşünmeye “hazırladılar.” Bunu iki farklı yöntemle yaptılar. Bir deneyde, katılımcılardan krala göndermek üzere bir asker seçmesi gereken generalle ilgili bir öykü okumaları istendi. “Bağımsız” versiyonda, general bu iş için en iyi kişiyi seçmek durumundaydı. “Karşılıklı bağımlı” versiyonda ise general ailesine yararlı olacak bir karar vermek istiyordu. Bir diğer “hazırlama” yönteminde katılımcılardan, bir paragrafını içinden bir kente yapılacak geziyi betimleyen sözcükleri aramaları söylendi. Sözcükler ya doğası gereği bağımsız (örneğin, “ben”, “benim”) ya da karşılıklı bağımlıydı (örneğin, “biz”, “bizim”).

Öyküyü okumalarından veya paragraftaki sözcükleri aramalarından sonra, katılımcılardan (özgürlük ya da farklı bir yaşam sürmek gibi) bireyci değerler ile (aidiyet duygusu ve yaşlılara saygı gibi) kolektivist değerlere verdikleri önemi ölçecek bir değer anketini doldurmaları istendi. Ayrıca, kitabını okumaya dalan “Lisa”nın, arkadaşı “Amy”ye bir sanat galerisinin yolunu tarif etmeyi reddetmesiyle ilgili bir öykü de okudular; ardından Lisa’nın davranışını yakışık almayacak kadar bencilce olup olmadığı soruldu. Bağımsızlığa hazırlanan öğrenciler, karşılıklı bağımlılığa hazırlanan öğrencilere göre, bireyci değerleri daha üst, kolektivist değerleri ise daha alt sıraya yerleştirdiler. Ayrıca, bağımsızlığa hazırlanan katılımcıların kitabına dalan Lisa’ya karşı yaklaşımları daha bağışlayıcıydı. Gardner ve meslektaşları, araştırmalarında Amerikan örneklemelerine Hong Konglu öğrencileri ve hazırlığa tabi tutulmamış bir kontrol koşulunu da eklediler: Amerikalı öğrenciler –bir karşılıklı bağımlılık hazırlığına tabi tutulmadıkları sürece– bireyci değerleri kolektivist değerlerden üstün tuttular. Hong Konglu öğrenciler ise –bir bağımsızlık hazırlığına tabi tu-

tulmadıkları sürece– kolektivist değerleri bireysel değerlerden daha üst sraya yerleştirdiler:

Kuşkusuz, Doğulular sürekli olarak karşılıklı bağımlılık, Batılılar ise bağımsızlık değerlerini işaret eden ipuçlarıyla hayata hazırlanır. Bundan doğan olasılık ise, yetişmeleri onları şu ya da bu yöne eğilimli yapmamış olsa bile, çevrelerindeki ipuçlarının, karşılıklı bağımlılığa dayalı toplumlarda yaşayan insanları genelde karşılıklı bağımlı tarzda davranmaya, bağımsız toplumlarda yaşayanları ise genelde bağımsızca davranmaya itiyor olmasıdır. Aslında bu, bir süreliğine “öteki” kültürde yaşayan insanların yaygın biçimde ifade ettiği bir durumdur. En beğendiğim örnek, birkaç yıl Japonya’da yaşayan genç bir Kanadalı psikologla ilgili. Bu psikolog daha sonra Kuzey Amerika’daki üniversitelere başvurdu. Danışmanı, mektubuna söz konusu görevlere layık olmadığı için özür dileyerek başladığını gördüğünde dehşete kapılmıştı. Başka deliller ise özsaygının son derece kolay şekillendirilebileceğini gösteriyor: Bir süreliğine Batı’da yaşayan Japonların özsaygılarında dikkate değer bir artış gözlenmekte; bunun nedeni büyük olasılıkla, Batı’da karşılaştıkları durumların özsaygıyı Japonya’daki tipik durumlardan daha fazla pekiştirmesidir. Çok farklı kültürlerde yetişen insanların sosyal psikolojik karakteristikleri, tümüyle sabit olmaktan çok uzaktır.

FARKLI BAKIŞ AÇILARI

Hampden-Turner ile Trompenaars’ın çalışması, Batı’nın bağımsızlık/karşılıklı bağımlılık meselelerinde hiç de yekpare olmadığını açıkça göstermektedir. Batı ülkelerinde bulguların farkları büyük ölçüde düzenlilik de arz eder. Genel olarak, Akdeniz ülkelerinin yanı sıra Belçika ve Almanya, bir yanda Doğu Asya ülkelerinin, diğer yanda Protestan Anglo-Sakson kültüründen en çok etkilenen ülkelerin arasında orta yerdedir: “Düşünce Batı’ya kayıyor;” deyişinin anlamı, uygarlık Bereketli Hilal’deki köklerinden Batı’ya doğru hareket ederken bireysellik, özgürlük, akılcılık ve evrenselcilik değerlerinin gitgide daha baskın ve belirgin olmasıdır: Babilliler hukuk sistemini oluşturup evrenselledirdiler: İsraililer bireysel

(*) Suriye Çölü’nün kuzey kısmından başlayıp Nil Vadisi’ne. oradan da Fırat ve Dicle’ye uzanan kavis. Mısır: Fenike, Asur ve Babil uygarlıkları, sayısız göç ve istilaya hedef olan bu bölgede gelişmişti (çn).

farklılığın altını çizdiler. Yunanlılar bireyselliğe daha da çok değer verdiler ve buna kişisel özgürlük, tartışma ruhu ile formel mantığa bağlılığı da eklediler. Romalılar akılcı örgütlenme ile Çinlilerin teknolojik ilerleme alanındaki dehasını andıran bir yaklaşım getirdiler ve –bin yıllık bir boşluğun ardından– ardılları olan İtalyanlar bu değerleri yeniden keşfederek, Yunan ve Roma çağlarının başarılarının üzerine kendilerinininkini inşa ettiler. Almanya ile İsviçre’de başlayan ve Fransa ile Belçika’yı büyük ölçüde es geçen Protestan Reform dönemi, bütün bunların üzerine bireysel sorumluluğu ve çalışmanın kutsal bir etkinlik olarak tanımını ekledi. Reform, aileye ve öteki iç-gruplara olan bağlılığın zayıflamasıyla birlikte, dış-gruplara güven duyup onların üyeleriyle ilişkiye girmeye daha büyük bir isteklilik de getirdi. Bu değerler, eşitlikçi ideolojisi ABD’nin zeminini oluşturan Püritenler ve Presbiteryenler de dahil olmak üzere, İngiltere’nin Kalvinist alt kültürlerinde yoğunlaşmış durumdaydı. (Thomas Jefferson, “Tüm insanların (...) yaşama, özgürlük gibi, ellerinden alınmaz belirli haklarla eşit yaratılmış olduğu yolundaki bu gerçekleri açıkça kabul ediyoruz...” diye yazarken sadece Püriten sempatizanı John Locke’un düşüncelerini yeniden dile getiriyordu.)

Hampden-Turner ve Trompenaars’ın yanı sıra Hofstede’in toplumsal değerlere ilişkin bulguları da, Doğu’dan Batı’ya bu ideolojik yolculuğun izini neredeyse adım adım sürüyor. Bir ülke ne kadar Batı’da yer alıyorsa, genelde bağımsız değerlere bağlılığı o kadar fazladır. Dahası, Avrupa kültürleri arasındaki bu farkları; ABD’deki ardıl alt kültürlerine de yansır; iktisatçı Thomas Sowell gibi akademisyenler tarafından göçmen kültür tarihlerinde belgelenmiş bir olgudur bu. Bir zamanlar çok tanınmış ve önemli bir sosyal bilimciyle tanışmıştım; Kalvinist dürüstlüğe sınımsız bağlı, aksi bir İskoç asıllı Amerikalı Presbiteriyendi. Yine bir sosyal bilimci olan ve ABD’de iş bulmanın zor olduğu 1970’lerde kariyerini sürdürürebilmek için zaman zaman mücadele etmek zorunda kalan bir oğlu vardı. Meslektaşım arada bir gururla, yapabileceği halde oğluna yardımcı olmak için hiç müdahale etmediğini belirtirdi. Anglo-Sakson Protestan dostları da, onun çektiği kişisel acıyı bildiklerinden, bu adil tutumunu onaylardı. Daha çok Kıta Avrupa’sına özgü değerlere sahip olan Yahudi ve Katolik dostları ise, aile duygusundan nasıl bu kadar yoksun olabildiğine inanamayarak bakakalırlardı. Bu anekdottan biraz daha bilimsel bir düzeye geçecek olursak; genel bulgularımıza göre, araştırmalarımızda Amerika-

lı katılımcılar arasında en “Batılı” davranış kalıplarını gösterenler beyaz Protestanlardır ve Katoliklerin yanı sıra Afrika kökenli Amerikalılar ile İspanyol asıllıları de içeren azınlık grup üyelerinde, bir şekilde Doğulu kalıplara doğru bir kayma gözlenmektedir.

Her türlü önemli toplumsal davranış ve değer açısından, Doğu kültürleri arasında da büyük farklar vardır ve bunlardan bazıları bağımsızlık/karşılıklı bağımlılıkla ilintilidir.

1982’de, Kültür Devrimi’nin sonlarına doğru Çin’deydim. Ülke –hem geleneksel özellikleri hem de Komünistlerce dayatılmış yönleriyle– son derece egzotik görünüyordu. (Bu, Yasak Kent’te bir Starbucks kafenin açılmasından çok önceydi!) Devrimden sonra Pekin’de sahnelenecek ilk Batılı oyun, ben oradayken hazırlanıyordu: Arthur Miller’in *Satıcının Ölümü* adlı oyunu. Bu seçim çok garip görünüyordu. Bana kalırsa oyun son derece Batılı olmakla kalmayıp, belirgin bir biçimde Amerikan yapısına sahipti. Baş karakteri bir satıcıydı, “gülümseyen yüzü ve boyalı ayak-kabılarıyla lâcilerine bürünmüş bir adam.” Beni çok şaşırtan, oyunun büyük başarı kazanması oldu. Fakat oyunun sahnelenmesine yardım etmek için Çin’e gelmiş olan Arthur Miller, bu denli kabul görmesine tatmin edici bir neden gösterdi. “Oyun, aileyle ilgili,” dedi, “ve aileyi Çinliler icat etmiştir.” Oyunun aynı zamanda *itibar*, yani topluluktan saygı görme ihtiyacıyla ilgili olduğunu ve itibarı da Çinlilerin icat ettiğini ekleyebilirdi.

Japonlar da itibara belki Çinliler kadar düşkündür; ama muhtemelen yakın aile ilişkileri daha gevşek, şirketle bağları ise daha sıkıdır: Japonlarla Çinliler arasında başka belirgin farklar da vardır: Sosyolog Robert Bellah, felsefeci Hajime Nakamura, psikolog Dora Dien, sosyal felsefeci Liu Yutang ve daha pek çok kişi, bu farklardan bazılarını ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Genel olarak toplumsal kısıtlamalar her iki toplumda da Batı’ya göre daha fazla olmakla birlikte, Çinlilerde öncelikle yetkilerden, Japonlardaysa çevreden gelir: Örneğin, Çin’de sınıfın denetimini öğretmen, Japonya’da ise öğrenciler sağlar. Dora Dien, “Çinliler özel ikili ilişkileri vurgularken bireyselliği korumaya eğilimlidir, Japonlar ise genelde kendilerini grubun içine gömerler,” diye yazmıştır. Hem Çinlilerin hem de Japonların gündelik yaşamlarında sorun çıkarmamaya özen göstermeleri gerekse de, Çinliler bu zorunluluktan huzursuz olurken, Japonların bunu yapmaktan gerçekten zevk aldıkları söylenir. Japonların, yaşamı tüm alanlarındaki düzen ihtiyacını Alınanlar ve Hollandalılarla

paylaştığı kabul edilir; Çinliler ise yaşama karşı daha rahat ve gevşek bir yaklaşımı Akdenizlilerle paylaşırlar.

Zaman zaman belli bir toplumsal ilişki tipinin yalnızca Japonlara özgü olduğu ileri sürülür. Bu, Japon psikanalist Takeo Doi tarafından derinlemesine ele alınan bir kavram olan *amae*dir. *Amae*, bir astın, örneğin bir çocuğun ya da personelin, üstü (babası/patronu) ile onun hoşgörü göstereceğine güven duyacak kadar yakın ilişkide olması sonucu –pahalı bir oyuncak istemek veya şirket politikasına aykırı bir zamanda terfi istemek gibi– uygunsuz davranışta bulunmasına izin verildiği bir ilişkiyi tanımlar. *Amae*, astın özerkliği bakımında bir bedeli olmasına karşın, iki taraf arasındaki güveni artırıp bağları pekiştirerek ilişkiyi kolaylaştırır.

Gelgelelim, Doğu ve Batı kültürlerinin kendi içlerindeki bu son derece gerçek farklılıklar, merkezi önem taşıyan birçok değer ve sosyal psikolojik nitelik açısından Doğu ile Batı'nın genelde birbirinden çok farklı olduğu olgusuna karşı bizi kör etmemelidir.

AWASE VE ERABİ

ÇATIŞMA VE MÜZAKERE TARZLARI

Tartışma, çağdaş Asya'da neredeyse eski Çin'deki kadar ender görülür. Aslına bakılırsa, Batılıların sıklıkla başvurduğu muhakeme retoriği, Asya'da neredeyse hiç yoktur. Kuzey Amerikalılar görüşlerini ifade etmeye ve doğrulamaya daha anaokullarındaki “göster ve anlat” derslerinde başlarlar (“Bu benim robotum; onunla oynamak çok eğlenceli, çünkü...”). Buna karşılık, Asyalı yaşam tarzında pek fazla muhakeme veya görüş alışverişi yoktur. Bir Japon dostum, “hararetli tartışma” kavramının, grup uyumunu bozma tehlikesi nedeniyle Japonya'da var olmadığını söylemişti. Bir keresinde Japonya'da –martinilerden başlayıp bifteğe ve elmalı turtaya kadar– Amerikan tarzından hoşlanan Japonların çağrıldığı bir yemekli toplantı düzenlemeyi denemiş, ama girişimi, fikirlerin ve onları savunmaya istekli insanların olmaması yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Tartışma geleneğinin bulunmaması, özellikle siyasal yaşamın işleyişinde çarpıcı sonuçlara yol açar. Çok yakın geçmişte, Güney Kore ilk demokratik hükümetini kurdu. Bundan önce, Kuzey Kore konusunu tartışmaları yasadıydı. Batılılar bunu anlamakta güçlük çekerler, çünkü

Güney Kore son 40 yılda dünyanın en etkileyici ekonomik mucizelerinden birini gerçekleştirmiş, Kuzey Kore ise her bakımdan başarısız bir devlet olmuştur. Ama tartışma geleneğinin olmayışı yüzünden, Koreliler fikir piyasasında doğru fikirlerin kazanacağına inanmazlar; eski hükümetler yurttaşlarını, komünist düşüncelerin ve Kuzey Kore'deki uygulamaların tartışılmasını önleyerek "korumuşlardır".

Tartışma geleneği, hukuk ve bilimde belirli bir retorik tarzıyla el ele yürür. Bilimsel tebliğlerin retorisi şunları içerir: Ele alınacak fikirlerin bir çerçevesi, ilgili temel kuramların bir betimlemesi, özgül bir varsayım, yöntemlerin ve gerekçelerinin bir açıklaması, bu yöntemlerle üretilen deliller hakkında bir sunum, delillerin varsayımı neden desteklediğine ilişkin bir sav, olası karşı iddiaların çürütülmesi, temel kurama bir gönderme ve makalenin bir parçası olduğu daha geniş alan hakkında bir yorum. Amerikalılarda bu retorik, anaokulundan üniversiteye kadar süren eğitim sürecinde parça parça yapılandırılır: Üniversiteden mezun oldukları zaman artık yaratılışlarının bir parçası olu. Oysa Asyalı öğrencilerin büyük çoğunluğu için retorik yeni bir şeydir; öğrenilmesi, yavaş ve acılı bir süreç gerektirir. Amerikalı bilim profesörlerinin çalışkan, çok seçkin Asyalı öğrencilerinden etkilendikten sonra, teslim ettikleri ilk önemli ödevi gördüklerinde –İngilizcilerinin yetersizliği nedeniyle değil de, profesörün alanında yaygın bir biçimde kullanılan retorikte usta olmamaları yüzünden– düş kırıklığına uğramaları ender rastlanan bir durum değildir. Benim deneyimlerime göre, profesörlerin aslında Asyalı öğrencilerin konuyu yeterince kavrayamamalarına değil, Batılı retorik tarzına sahip olmayışlarına karşı çıktıklarını fark edememeleri de sıkça rastlanan bir durumdur.

Kavgacı, retorik tarz Asya hukukunda da yer almaz. Asya'da hukuk, Batı'daki gibi büyük bölümüyle karşıtlar arasındaki savaşımdan ibaret değildir. Tartışan taraflar davalarını, amacı adalet dağıtmak değil –karşıt talepler arasında bir Orta Yol bulmaya çalışarak– husumeti azaltmak olan bir aracıya götürürler: Hukuki bir çekişmeye evrensel bir ilkedan yola çıkarak çözüm getirme girişimi yoktur. Tam tersine Asyalılar, Batılılarını soyut, kitaba uygun adalet anlayışını katı ve duygusuz bulmaya yatkındırlar.

Müzakere de Doğu'nun yüksek bağlam toplumlarında, Batı'nın düşük bağlam toplumlarındakine göre çok farklı bir yapıya sahiptir. Siyaset bilimci Mushakoji Kinhide, Batılı *erabi* (etkin, eylemci) tarzını şu inan-

ca dayalı olduğunu belirtir: “insan çevresini kendi amaçları için özgürce yönlendirebilir. Bu görüş, bir kişinin hedefini belirlediği, o hedefe ulaşmak için tasarlanmış bir plan geliştirdiği ve ardından çevreyi plana uygun olarak değiştirmek üzere harekete geçtiği bir davranışlar silsilesini beraberinde getirir.” Böyle bir üsluba sahip olan kişiye göre, ilişkilere yoğunlaşmanın pek bir anlamı yoktur. Önemli olan sonuçlardır: Öneriler ve kararlar, genelde ya öyle/ya da böyle türündendir, çünkü Batılı ne istediğini bilir ve kabul edilebilir bir anlaşma için ne verip ne almasının uygun düşeceğine ilişkin açık bir fikri vardır. Pazarlıklar kısa ve isabetli olmalıdır ki, amaca ulaşmada boşa zaman harcanmasın.

Japonların *awase* (uyumlu, uygun) tarzı ise “insanın çevreyi yönlendirebileceği fikrini yadsır ve tam tersine kendini ona uydurmasını benimser.” Pazarlıklar “balistik”, yani bir daha asla başvurulmayacak tek atımlık çabalar olarak görülmez ve ilişkilerin uzun ömürlü olacağı varsayılır. Ya öyle/ya da böyle seçeneklerinden kaçınılır. “Kısa erimli bilgelik uzun erimli aptallık olabilir” şeklinde bir inanç vardır. Bir Japon görüşmeci ilk kez yapılan bir anlaşmada, bunun gelecekteki güven ve işbirliğine zemin oluşturacağı beklentisiyle, aynı durumdaki bir Batılıya göre çok daha fazla ödün verebilir. *Erabi* tarzını benimseyen Amerikalının kabul ettiği basitlik, nesnellik ve “bölünebilirlik”in aksine, meselelerin karmaşık, öznel ve iç içe geçmiş olduğu farzedilir.

Dolayısıyla bir grup olarak Doğu Asyalılar ile bir grup olarak Avrupa kültürüne mensup insanlar arasında çok çarpıcı sosyal-psikolojik farklar vardır. Doğu Asyalılar; ben’in daha büyük bir bütünün parçası olduğu karşılıklı bağımlı bir dünyada yaşarlar; Batılılar ise, ben’in bölünmez bir özgür eyleyen olduğu bir dünyada yaşarlar. Doğulular başarıya, ait oldukları gruplara faydalı olduğu için değer verirler; Batılılar başarıya kişisel liyakat nişanları olarak değer verirler. Doğulular uyum sağlamaya değer verir ve bunu başardıklarından emin olmak için özeleştirir yaparlar; Batılılar bireyselliğe değer verir ve iyi görünmek için çaba harcarlar. Doğulular öteki insanların duygularını çok daha iyi anlar ve kişiler arası uyumu kurmaya çalışırlar; Batılılar daha çok kendilerini anlamakla ilgilenirler ve adalet uğruna uyumu kurban etmeye hazırdırlar. Doğulular hiyerarşiyi ve grup denetimini kabul ederler; Batılılar eşitliği ve kişisel eylem alanını tercih ederler. Asyalılar çekişmeden ve tartışmadan uzak dururlar; Ba-

tılılar hukuktan siyasete ve bilime kadar her alanda muhakeme retorığıne iman ederler.

Bu genellemelerden hiçbirini iki grubun tüm üyeleri için geçerli değildir elbet. Her toplumda, kendilerinininkinden çok farklı, öteki gruba daha yakın bireyler vardır; belli bir toplumdaki her bireyin, yaşamı boyunca –hatta bir gün içinde– bağımsızlık ve karşılıklı bağımlılık kutupları arasında gidip geldiğı olur. Ancak, bireyler kadar toplumlar arasındaki ve kendi içlerindeki değışiklikler; Doğıu Asyalılar ile Avrupa kültüründen insanlar arasında çok gerçek, ortalamada elle tutulur farklar bulunduğu olgusuna karşı bizi kör etmemelidir.

Bu toplumsal farkların, antik Yunanlılara ve Çinlilere özgü farklarla hemen hemen aynı olduğunu söyleyebiliriz. Eski Çinliler ile Yunanlılar arasındaki bilişsel farkları üreten eğer toplumsal koşullar idiyse, çağdaş Doğıu Asyalılar ile Batılılar arasında da, eski Çinliler ve Yunanlılar arasındakilerle örtüşen bilişsel farklar bulmayı bekleyebiliriz.

“ARKANA BAK” MI, “GÖZÜNÜ TOPTAN AYIRMA” MI?

İnsanlar eğer dünyayı gerçekten toplumsal varoluşlarının dayattığı şekilde görüyorlarsa, o zaman çağdaş Doğu Asyalıların da kadim Çin düşünürlerinininki gibi bir tür bütüncül dünya görüşüne sahip olmasını ve çağdaş Avrupa kültüründen insanların, kadim Yunan düşünürlerine özgü analitik yaklaşımlar sergilemesini bekleyebiliriz. Dahası, bu farklı toplumsal gerçeklikler; kelimenin tam anlamıyla dünyayı *görmenin* çok farklı kalıplarını üretiyor olabilir. Dış güçlerin önemli olduğu bir dünyada yaşayan insanların, çevreye çok dikkat etmeleri beklenebilir. Kişisel eylemlerin sonuç ürettiği bir dünyada yaşayan insanlarsa, öncelikle kendi amaçlarına hizmet etmesi için yönlendirebilecekleri nesnelere odaklanıyor olabilirler:

“BÜTÜNCÜLLÜK”E KARŞI “ANALİZ”

Geçenlerde Kuzey California’ya giden bir uçakta otururken, Avrupa asıllı bir Amerikalının iki buçuk yaşındaki oğluna sorular sorduğunu duydum.

Baba: “Bu balonun şekli ne?” Yanıt yok. “Yuvarlak, Jason.”

Baba: “Bu bir çift çorap. Çoraplar kısa mı, uzun mu?”

Küçük oğlan: “Kısa.”

Baba: “Doğru, kısa.”

Baba: “Bu da pantolon. Sence pantolon ...”

Küçük oğlan: “Kısa.”

Baba: “Hayır Jason, uzun.”

Bu soru-cevaplar Batılılara sıradan bir yoklama gibi görünebilir ama, Asya standartlarına göre son derece sıradışıdır. Babanın soruları, oğlunun dikkatini nesnelere yöneltip özelliklerini sormayı amaçlıyordu. Batılılara göre bu, bir çocuğun dikkatini yönlendirmenin en doğal yolu gibi görünse de, Doğulular için öyle değildir; nedenlerinin ise, algılama ve biliş alanındaki kültürel farklar açısından derin anlamları vardır:

Eski Çin filozofları dünyayı süreklilik gösteren maddelerden ibare görürlerdi; eski Yunan filozofları ise dünyayı farklı nesnelere ya da ayrı atomlardan oluşmuş olarak görme eğilimindeydi. Bir tahta parçası Çinlilere göre kesintisiz, yekpare bir malzeme, Yunanlılara göre ise parçacıklardan oluşmuş bir maddeydi. Deniz kabuğu gibi tuhaf bir parça, Çinliler tarafından bir madde, Yunanlılar tarafından ise bir nesne olarak görülebilirdi. Çağdaş Asyalılar da dünyayı kesintisiz maddelerden oluşmuş olarak görürken, çağdaş Batılıların nesnelere görmeye daha yatkın olduklarına ilişkin deliller bulunması dikkat çekicidir.

Bilişsel psikologlar Mutsuni Imae ve Dedre Gentner, belirli maddelerden oluşan nesnelere, iki yaşından küçüklerden başlayıp yetişkinlere kadar uzanan çeşitli yaş gruplarından Japon ve Amerikalılara gösterdiler ve her birini nesne mi yoksa madde mi olduğu açısından yansız bir biçimde betimlediler. Örneğin, mantardan bir piramit gösterip, katılımcılardan “bu ‘dax’a” bakmalarını” istediler. Sonra da onlara iki tepsi gösterdiler; tepsilerin birinde sunulan nesneyle aynı biçimde ama farklı maddeden bir şey (örneğin, beyaz plastikten bir piramit), diğerinde ise aynı maddeden ama biçimi farklı bir şey (örneğin, mantar parçaları) vardı. Daha sonra katılımcılardan, *kendi* ‘dax’larını içeren tepsiyi göstermelerini istendi.

Amerikalıların “dax”ın aynısı olan biçimi seçmeye Japonlardan daha yatkın olmaları, gördükleri şeyi bir nesne olarak nitelendirdiklerini gösteriyordu. Japonların ise daha çok “dax”ın aynısı olan malzemeyi seçmeleri, gördükleri şeyi bir madde olarak nitelendirdiklerine işaret ediyordu. Amerikalılar ile Japonlar arasındaki farklılıklar çok büyüktü. Ortalama olarak, değişik gösterimlerle yapılan birçok denemede dört yaşındaki Amerikalı çocukların üçte ikisinden fazlası “dax” olarak bir başka nesneyi seçerken, aynı seçimi yapan dört yaşındaki Japon çocukların oranı üçte birin altındaydı. Farklılıklar yetişkinlerde de eşit derecede büyüktü.

(*) Anlamını deneklerin çıkarması beklenen uydurma bir sözcük. Araştırmacılar yaptıkları deneylerde buna benzer başka sözcükler de kullanmışlardır (RN).

İki yaşındaki çocuklar bile farklıydı. Amerikalı bebekler, nesneyi seçmeye Japon bebeklerden daha yatkındı.

İtibari değeriyle ele alındığında, Imai ve Gentner'ın araştırma sonuçları, Batılıların ve Asyalıların kelimenin tam anlamıyla farklı dünyalar gördüğüne işaret etmekte. Kadim Yunan filozofları gibi, çağdaş Batılılar da bir nesnelere –ayrı ve bağlantısız şeyler– dünyası görüyorlar. Kadim Çin filozofları gibi, çağdaş Asyalılar da bir özdekler –kesintisiz *madde* kütelleri– dünyası görüyorlar: Asyalının bir mermer parçası gördüğü yerde, Batılı bir soyut heykel görüyor; Asyalının beton gördüğü yerde, Batılı bir duvar görüyor. Batılılar göze çarpan nesnelere ve onların niteliklerine odaklanan analitik bir görüşe sahipken, Doğuluların maddelerdeki sürekliliğe ve çevredeki ilişkilere odaklanan bütüncül bir görüşü olduğuna işaret eden –tarihsel, anlatsal ve sistematik bilimsel türden– daha pek çok delil var:

Ann Arbor, Michigan'da, benim de yaşadığım neredeyse yüz yıllık mahalledeki evlerin birçoğu, beyaz ahşap kaplamalı ve üçgen çatılı çok hoş işçi konutlarıdır. Mahalle kurulurken, evlerin malzemesi Sears Roebuck şirketi tarafından demiryolu istasyonuna nakledilmiş, ardından numaralandırılmış parçalardan oluşan bir yap-boz gibi birleştirilmek üzere tepeye atılı arabalarla taşınmıştı. Çok geçmeden, otomobil fabrikası yaşadığım kasabaya yaklaşık altmış beş kilometre mesafede olan (hâlâ öyle) Henry Ford, montaj hattını icat etti. Arabaların parça “atomları”, hattın sabit bir yerinde, işçiler tarafından sürekli yinelenen, tamamen birbirinin aynısı bir dizi hareketle bir araya getiriliyordu. Demir cevheri, Dearborn'daki River Rouge fabrikasının bir ucundan giriyor ve işçiler tarafından basit işlemlerle ergitilip küçük parçalar halinde imal edilerek bir araya getirildikten sonra, bir A-Model Ford halinde öteki uçtan çıkıyordu.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başından itibaren Batı, özellikle de Amerika, imalat ve ticaret dünyalarını atomlaştırılmaya, yani *modülerize* etmeye başladı. Tüfekten mobilyaya kadar her şeyin üretimi, mümkün olduğunca standartlaştırılmış parçalara ve en basit şekilde yinelenen hareketlere bölünüyordu. Her alet, her unsur, işçinin her hareketi analiz ediliyor ve azami derecede verimli hale getiriliyordu. Bir zanaatkar tarafından yapılması aylarca süren nesnelere artık birkaç saatte üretilebiliyordu. Zamanın kendisi de modüler bir parçaya dönüşmüştü: Karbüratörün civatasını sıkıya üç dakika, bujileri takmaya iki buçuk dakika ayrılıyordu.

19. yüzyıl sonlarından başlayarak, perakende satış mağazaları modüler “zincirler” haline geldi. Ülkenin –ve sonuç olarak dünyanın– herhangi bir yerindeki bir Sears’e, elli yıl kadar sonra da bir McDonalds’a gidildiğinde, hepsinin raflarında aynı malları ya da aynı oturma yerlerini ve burgerleri görmek mümkündür. (*New Yorker* dergisinin en beğendiğim karikatürlerinden birinde, iki yaşlı Amerikalı hanım bir otel kapıcısına, “Burası Cenevre Sheraton mu, yoksa Brüksel Sheraton mu?” diye sorarlar.)

Batılıların atomistik tutumu, toplumsal kurumların doğasına ilişkin anlayışlarına kadar uzanır: Orta düzey yöneticilerin değerleri konusundaki anketlerinde Hampden-Turner ve Trompenaars, katılımcılara, bir şirketi görevleri organize eden bir sistem olarak mı, yoksa birlikte çalışan insanları koordine eden bir organizma olarak mı gördüklerini sordu.

- (a) Bir şirket, işlevlerin ve görevlerin verimli bir şekilde icra edilmesi için tasarlanmış bir sistemdir. İnsanlar, makineler ve diğer donanımın yardımıyla bu işlevleri yerine getirmek üzere istihdam edilirler. Çalışanlara icra ettikleri görevler karşılığı ücret ödenir.
- (b) Bir şirket, birlikte çalışan insanlardan oluşan bir gruptur. İnsanların öteki insanlar ve örgütle toplumsal ilişkileri vardır. İşleyiş bu ilişkilere bağlıdır.

Amerikalıların yaklaşık yüzde 75’i; Kanadalı, Avustralyalı, İngiliz, Hollandalı ve İsveçlilerin yüzde 50’den fazlası; Japonların ve Singapurularının ise yaklaşık üçte biri ilk tanımı seçti. Alman, Fransız ve İtalyanlar bir grup olarak, İngiliz ve kuzey Avrupa kültüründen insanlar ile Asyalılar arasında kaldı. Demek ki Batılılara, özellikle Amerikalılar ve başat olarak kuzey Avrupa kültüründen öteki gruplara göre bir şirket, insanların kendilerine özgü ayrı işlevleri yerine getirdiği atomistik, modüler bir mekândır. Doğulara ve daha küçük bir ölçüde doğu ve güney Avrupalılara göre ise bir şirket, toplumsal ilişkilerin bütünüdür ayrılmaz bir parçası olduğu bir organizmadır.

Eski Çin’in bütüncüllüğü, doğal, hatta doğaüstü olaylar ile insani varoluşun birliği anlayışına kadar uzanıyordu. Yeryüzünde olup bitenler, doğada ve tanrısal kattaki olaylarla ahenk içindeydi. Aynı şey bugünün Doğu Asyalıları için de geçerlidir. Hem Çin’de ve Doğu Asya’nın başka yerlerinde hâlâ etkili olan Taoçuluk, hem de Japonya’da hâlâ önem taşıyan Şinto-

culuk, animizmin güçlü öğelerini korumaktadır: Hayvanların, bitkilerin, doğal nesnelere, hatta insan eliyle yapılan şeylerin ruhu vardır. Doğayı vurgulayan reklamlar Asya'da, Batı'da olduğundan çok daha başarılıdır. Infiniti model lüks arabasının ABD'deki reklam kampanyasına otomobilinin resimleri yerine, arabanın isminin en son da yer aldığı doğa sahneleri –çoğunlukla art arda dizilmiş masraflı doğa manzarası resimleri– ile başlayan Nissan şirketi, bu gerçeği büyük bir düş kırıklığı pahasına öğrendi. Kampanya tam bir fiyasko oldu. (Amerikalı bir reklamcı bu kampanya hakkında, “Bununla birlikte, kayaların ve ağaçların satışı epeyce arttı,” diye bir nükte yaptı.)

Kıta Avrupası'nın toplumsal tutum ve değerlerinin Doğu Asyalılar ile Anglo-Amerikalılarınkinin ortasında olması gibi, Avrupa'nın entelektüel tarihi de Amerika ile İngiliz Uluslar Topluluğu'nun entelektüel tarihinden daha bütüncüdür. Resmi bütünüyle gören fikirler, Anglo-Amerika'da Avrupa'dakinden çok daha enderdir. Anglo-Amerikan felsefecilerin atomistik, sıradan dil analizi denilen alanla ilgilendiği onlarca yıl boyunca, Avrupalı felsefeciler görüngübilim (fenomenoloji), varoluşçuluk, yapısalcılık (strüktüralizm), post-strüktüralizm ve postmodernizmi yaratmakla meşguldü. En büyük siyasal, ekonomik ve toplumsal düşünce sistemleri öncelikle Kıta Avrupası'nda doğdu. Marksizm bir Alman ürünüydü; sosyoloji Fransız Auguste Comte tarafından icat edildi ve Alman Max Weber ile başarının zirvesine tırnandı. Psikolojide de büyük resmi gören kuramlara egemen olanlar Avrupalılardı: Avusturyalı Freud ve İsviçreli Piaget, yirminci yüzyılın belki de en etkili psikologlarıdır. Benim alanım olan sosyal psikolojiye, iki Alman, Kurt Lewin ve Fritz Heider, en geniş ve en kapsamlı kuramları ile katkıda bulunmuşlardır. Gecikmeli bir şekilde mensubu olduğum psikoloji ekolü, Rus psikologlar Lev Vygotsky ile Alexander Luria tarafından kurulan tarihsel-kültürel bir ekoldür.

Mesele yalnızca Anglo-Amerikan bilimcilerin geniş kapsamlı kuramlar yaratma eğilimi göstermemeleri değil; bu tür kuramlara olumlu anlamda bir alerjilerinin de olmasıdır. Amerikan psikolojisinin en büyük ismi kabul edilen B. F. Skinner, aşırı atomistik ekolün bir indirgemecisi olmakla kalmayıp, aslında her türlü kuramın uygunsuz –fazlasıyla genel ve tartışılmaz olgulardan çok uzak– olduğuna inanırdı. Büyük fikirlerle oynamaktan hoşlanan, lisansüstü çalışma grubumdaki öğrencilerim, diğer öğrenciler tarafından “gece okulu metafiziği” yapmakla suçlanırlardı.

Kuramlara yakınlık duyan Anglo-Amerikan sosyal bilimciler bile, genelde büyük kuramlardan hoşlanmazlar. Lisansüstü çalışmalarım sırasında sosyoloji hocam, “orta çaplı kuramları” hedef alınacak en doğru düzey olarak metheden Robert Merton’du. (Bir İtalyan araştırmacının, bu sözleri belki de bıyık altından gülererek “ortalama düzeyde kuramlar” olarak çevirmesi karşısında dehşete kapılmıştı.)

DÜNYAYI ALGILAMAK

Doğu Asyalıların davranışlarını başkalarıyla koordine edip durumlara uyarlamaları gerekiyorsa, diğer insanların tutum ve davranışlarına Batılılara göre daha fazla dikkat etmelerini bekleyebiliriz. Gerçekten de, Doğu Asyalıların toplumsal dünyaya Batılılardan çok daha fazla dikkat ettiklerine ilişkin delillerimiz var: Li-Jun Ji, Norbert Shwarz ve ben, Pekin Üniversitesi öğrencilerinin, akranlarımızın tutum ve davranışları hakkında Michigan Üniversitesi öğrencilerine göre çok daha bilgili olduğuna ilişkin deliller bulduk. Michigan’daki laboratuvarlarımızdan Trey Hedden ve Denise Park ile Çin Psikoloji Enstitüsü’nden Qicheng Jing’in başkanlığında bir araştırma ekibi, sözcük belleğinin, sözcüklerin üzerinde yer aldıkları resimli arka plandan nasıl etkilendiğini inceledi. Bazı sözcükler insan resimlerinden oluşan “toplumsal” bir arka planda, bazıları çiçekler gibi “toplumsal olmayan” nesnelere oluşan bir arka planda, bazıları da arka plansız olarak sunuldu. Resimler dizisini gördükten sonra katılımcılar, hatırlayabildikleri tüm sözcükleri tekrarladılar. Başlangıçta toplumsal olmayan arka planların üzerinde veya arka plansız olarak sunulan sözcüklerin hatırlanmasında, Çinli ve Amerikalı öğrenciler arasında fark yoktu, ama Çinli katılımcıların hatırladığı toplumsal arka plan üzerinde sunulmuş sözcüklerin sayısı, Amerikalılara göre daha fazlaydı. İnsan resimleri belleği, Çinlilerin toplumsal ipuçlarına Amerikalılardan daha çok dikkat ettiğine işaret edecek şekilde, resim üstüne yazılmış sözcükleri *çağrışan bir ipucu* işlevi görmüştü.

Batılılar ile Asyalıların dünyayı gerçekten çok farklı biçimlerde deneyimlediklerine inanmak için geçerli nedenler vardır: Batılılar kendi yaşamöyküsel romanlarının baş kahramanlarıdır; Asyalıların varoluşlarına değinen filmlerin sadece figüranlarıdır. Gelişim psikologları Jessica Han, Michelle Leichtman ve Qi Wang, dört ve altı yaşındaki Amerikalı ve Çinli çocuklardan, bir önceki gece yatmadan önce yaptıkları şeyler veya son

doğum günlerini nasıl geçirdikleri gibi, gündelik olayları anlatmalarını istediler. Üç önemli bulgu elde ettiler. Birincisi, tüm çocuklar başkalarından çok kendilerinden bahsetseler de, kendinden söz etme oranı Amerikalı çocuklarda Çinli çocuklara göre üç kattan fazlaydı. İkincisi, Çinli çocuklar olaylar hakkında birçok küçük ayrıntı vermiş ve bunları kısaca, duygusuz bir biçimde betimlemişlerdi. Amerikalı çocuklar ise, kendi açılarından ilginç olan çok daha az sayıda olayı daha keyifli bir biçimde anlatmışlardı. Üçüncüsü, Amerikalı çocuklar, tercihler ve duygular gibi kendi içsel durumlarından, Çinli çocuklara kıyasla iki kat fazla söz etmişlerdi. Kısacası, Amerikalı çocukların tutumu, “Eee, senden söz ettiğimiz yeter; artık benden söz edelim,” şeklindeydi.

Asyalıların kendi bakış açılarına öteki insanların yönsemesini de katarak olaylar hakkında daha bütüncül görüşe sahip oldukları, sosyal psikologlar Dov Cohen ve Alex Gunz tarafından yapılan bir araştırmayla da ortaya konuldu. Bu araştırmacılar; Kuzey Amerikalı (çoğu Kanadalı) öğrenciler ile Asyalı öğrencilerden (Hong Kong, Çin, Tayvan, Kore ve çeşitli güney ve güneydoğu Asya ülkelerinden bir öğrenci karışımı), kendilerinin dikkat odağı oldukları on farklı duruma ilişkin –örneğin, “utanmış olmaları” gibi– özgül örnekleri hatırlamalarını istediler. Kuzey Amerikalılar; sahneyi kendi özgün bakış açılarından dışarıya dönük olarak yeniden oluşturmaya Asyalılardan daha yatkındı. Asyalılar ise, sahneyi üçüncü şahıs bakış açısından, bir gözlemci gibi hayal etmeye daha yatkındı.

Bu bölümde anlatılan araştırmalarda ve soruların katılımcılardan bazılarına İngilizce, bazılarına başka bir dilde sorulduğu bizim araştırma ekiplerimizce yürütülen tüm araştırmalarda, karşılaştırılabilirliği sağlamak için “geri-çeviri” yöntemini kullandığımızı belirtmem gerekiyor. Malzemeler A dilinde hazırlanıp B diline çevrildi. Daha sonra anadili B olan bir uzman, malzemeleri yeniden A diline çevirdi. Anadili A olan kişi, özgün metin ile geri-çevrilen versiyonun anlam bakımından özdeş olduğuna karar verdiği durumlarda, malzemeler hazırlandığı şekliyle kullanıldı. Özdeş değilse, işlemler yinelendi.

Yeni Japon öğrencim Taka Masuda'nın boyu 188 cm, ağırlığıysa 100 kg kadardı. Kendisi bir Amerikan futbolu oyuncusuydu (evet, Amerikan futbolu; bu, Japonya'da en gözde üçüncü spor dalıdır). Söylemeye bile gerek yok, sonbaharda Michigan'a gelmesinden kısa bir süre sonra, “On Büyükler”-arasındaki ilk futbol maçına gitmenin heyecanı içindeydi. Oyuna

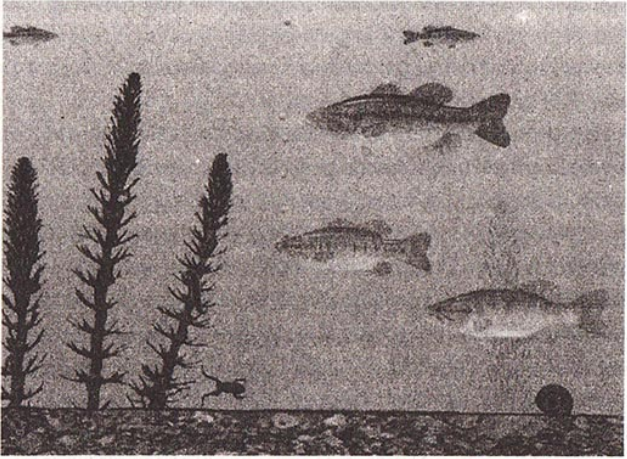
gerçekten bayılmış, ama arkadaşlarının davranışları onu çok şaşırmıştı. Sürekli önüne dikilip görüşünü kapatıyorlardı. Japonya’da herkesin çok erken yaşta “arkasına bakmayı” öğrendiğini söyledi bana. Bunun paranoayla hiç ilgisi yoktu – tam tersine, burada amaç, yaptıklarımın diğer insanların zevkini ya da rahatını kaçırmadığından emin olmaktı. Amerikalı öğrencilerin arkalarındaki kişilere karşı umursamazlığı, ona akıl sır ermez bir kabalık gibi görünüyordu.

Amerikan futbol fanatiklerinin davranışı Masuda’yı, Asyalıların dünyaya geniş açılı bir mercekten baktığı, Batıların ise dar açılı bir tünel görüşüne sahip olduğu varsayımını sınamaya sevk etti. Bunu, aldatıcı ölçüde basit bir yöntemle yaptı. 80. sayfada üstte yer alan siyah-beyaz resme benzer; sekiz adet hareketli ve renkli sualtı vinyetini Kyoto ve Michigan üniversitelerindeki öğrencilere gösterdi. Bu sahnelerin tümünde, daha büyük, daha parlak ve resimdeki her şeyden daha hızlı hareket eden, “odak noktası” bir ya da birkaç balık vardı. Ayrıca her sahne, daha az hızlı hareket eden hayvanların yanı sıra, bitkiler, kayalar, kabarcıklar, vb. içermekteydi. Yaklaşık yirmi saniye süren sahneler, iki kez gösteriliyordu. İkinci gösterimden sonra, katılımcılara ne gördükleri soruluyordu. Yanıtlar neden söz ettiklerine göre kodlanıyordu: Odaktaki balık, diğer hareketli nesnelere; arka plan ve hareketsiz nesnelere; vb.

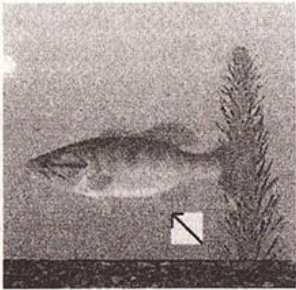
Amerikalı ve Japon katılımcılardan odaktaki balığa gönderme yapanların sayısı hemen hemen eşitti, ama Japonlar, su, kayalar, kabarcıklar ve hareketsiz bitkilerle hayvanları da içeren arka plandaki unsurlara yüzde 60 oranında daha çok gönderme yapmıştı. Ayrıca Japon ve Amerikalı katılımcılar hareketli hayvanların devinimine hemen hemen aynı sayıda gönderme yaparken, Japon katılımcıların hareketsiz arka plan nesnelere arasındaki ilişkilere yaptığı göndermeler Amerikalılarınkinden neredeyse iki kat fazlaydı. Belki de en anlamlısı, Japon katılımcıların ilk cümleleri genelde ortama gönderme yaparken (“Bir göle benziyordu”), Amerikalıların ilk olarak odaktaki balıkla ilgili bir cümle kurmaya üç kat daha yatkın olmasıydı (“Sola doğru yüzen büyük bir balık, belki bir alabalık vardı”).

Her vinyette gördükleri şeyleri belirtmelerinin ardından, katılımcılara, yarısı daha önce gördükleri, yarısı da hiç görmedikleri doksan altı nesneden oluşan hareketsiz resimler gösterilerek, nesnelere daha önce görüp görmediklerini söylemeleri istenmişti. Daha önce görmüş oldukları nesnelere bazılarının özgün ortamlarında, bazılarının da yeni bir ortam içinde göster-

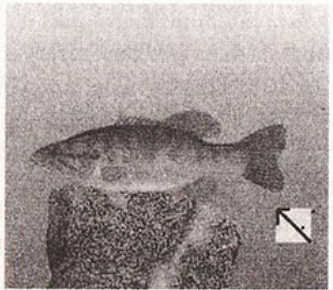
Hatırlama Görevi

Tanıma Görevi

Balık ve özgün arka plan

Balık ve yeni arka plan

Sualtı sahnelerinden örnekler.

Üstte: Hatırlama görevi için hazırlanan filmde bir kare.

Altta: Tanıma görevi için hazırlanmış sabit fotoğraflar

riliyordu. Her iki tipin örnekleri, aşağıda yer alan resimlerde görülebilir. Japonların daha önce gördükleri bir nesneyi özgün ortamda gösterildiğinde tanıma yeteneği, yeni bir ortamda gösterilmesine kıyasla önemli ölçüde daha yüksekti; bu da, nesnenin ilk görüldüğü andan itibaren çevresine “bağlı” hale geldiğini ve bellekte o şekilde kaldığını gösteriyor. Amerikalılar içinse nesneyi ilk baştaki ortamında mı, yoksa yeni bir ortamda mı gördükleri hiç fark etmiyordu; bu da onların, nesneyi tümüyle çevresinden ayrı olarak algıladıklarını göstermektedir.

Bunu takip eden bir araştırmada Masuda ve ben, bu kez yalnız doğru tanımayı değil, aynı zamanda işleminden geçirme hızını da ölçecek şekilde, Amerikalılarla Japonlara farklı bağlamlarda çeşitli türden hayvanlar gösterdik. Japonlar yine arka plandaki değişikliklerden Amerikalılara göre daha çok etkilenerek, nesne yeni bir arka planda sunulduğunda, özgün arka planda sunulmasına kıyasla çok daha fazla hata yaptılar. Dahası, nesnelere yeni bir arka planda sunulduğunda Japonların yargı gücü zayıflarken, Amerikalıların yargılama hızı etkilenmedi.

Sokakta bir adamın yol sormak için yanınıza geldiğini düşünün. Siz bu kişiyle konuşurken, kocaman bir kontrplak taşıyan iki kişi aranızda giriyor. Sizinle konuşan adam kontrplağın bir ucundan kavrayıp uzaklaşırken, yerine geçen adam –sanki baştan beri sizinle konuşan kişi oymuş gibi– yanınızda kalıyor. Sizce, bu değişimden sonra farklı biriyle konuşmakta olduğunuzu fark edememe ihtimaliniz nedir? Bu iki adam tek yumurta ikizi olmadıkları sürece, böyle bir hata yapmanıza hiç ihtimal olmadığını düşünebilirsiniz. Aslına bakılırsa, bu hileyle insanları kandırmak çok kolaydır. Ayrıca, genelde insanlar görmekte oldukları bir sahnenin büyük ölçüde değişikliğe uğratılmasına karşı dikkate değer bir biçimde kayıtsızdır. Film editörleri bu kolay etkilenirliğe bel bağlarlar: Oyuncular belirli bir sahnede, bir an önce geçmiş olması gereken sahneden biraz farklı bir şekilde dururlar; sigaranın külü önceki sahnede sonrakinden daha uzundur, vb.

Doğuluların alana karşı Batılılara göre daha dikkatli olduğu kavramının bir içerimi de, Batılıların arka planda yer alan nesnelereki değişime ve nesnelere arasındaki değişimlere karşı daha kör olmalarının beklenebileceğidir. Ayrıca, Batılıların ön planda yer alan dikkat çekici nesnelereki değişiklikleri kavramakta Doğululardan daha hızlı olmalarını da bekleyebiliriz. Bu olasılığı incelemek üzere Masuda’yla birlikte, Japon ve

Amerikalı katılımcılara bilgisayarda hazırlanan kısa ve renkli film klipleri seyrettirdik. Klipler tam değilse de, neredeyse birbirinin aynısıydı. 83. sayfadaki örnekte, bu resim çiftlerinden birinin siyahı-beyaz versiyonları yer alıyor. Katılımcının görevi, klipler arasındaki farkların ne olduğunu belirtmekti. Birçok bakımdan farklı oldukları görülebilir: Örneğin, alttaki helikopterin pervanesinin siyah parçası bir resimde solda, diğerinde ise sağdadır. Kalkış halindeki Concorde'un iniş takımları birinde aşağıda, diğerinde yukarıdadır. Nesnelere arasındaki ilişkiler de farklıdır: Örneğin, helikopter ile tek motorlu uçak bir resimde daha yakınken, diğerinde daha uzaktır. Son olarak, arka plan ayrıntıları da farklıdır: Kontrol kulesinin şekli iki resimde aynı değildir.

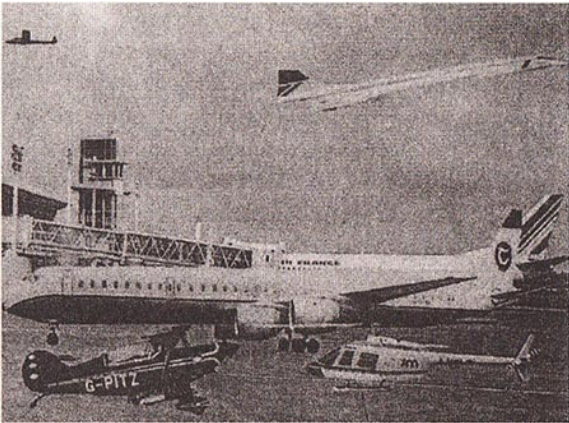
Beklediğimiz gibi, Japon katılımcıların iki klip arasında ayırt ettikleri arka plan ve ilişki farklılıkları, Amerikalılarınkinden çok daha fazlaydı. Amerikalılar odaktaki, ön plandaki değişimleri saptamaya daha yatkındı.

Asyahlara çevreye Batılılardan daha fazla dikkat gösteriyorlarsa, olaylar arasındaki ilişkileri daha doğru algılamalarını bekleyebirdik. Bu hususu araştırmak amacıyla, Li-jun Ji, Kaiping Peng ve ben, Çinli ve Amerikalı katılımcıların önüne bölünmüş bir bilgisayar ekranı koyduk. Ekranın sol tarafında, rastgele seçilmiş iki figürden birini şimşek hızıyla gösterdik: Örneğin, şematik bir madalya veya şematik bir ampul. Hemen ardından, yine rastgele seçilmiş iki figürden birini ekranın sağ tarafında şimşek hızıyla gösterdik: Örneğin, bir işaret parmağı veya şematik bir jeton. Denemelerden bazılarında, solda ve sağda beliren görüntüler arasında hiçbir bağlantı yoktu. Örneğin, solda ampul yerine madalya belirmediğinde, jetonun sağda belirmesi daha olası değildi. Diğer denemelerde ise bir bağlantı, kimi zaman oldukça güçlü bir bağlantı vardı. Katılımcılara, her deneme dizisinde bağlantının ne kadar güçlü olduğunu ve kararlarından ne derece emin olduklarını sorduk.

Çinli katılımcılar, ekranın solunda ve sağında beliren görüntüler arasında, Amerikalılara göre daha güçlü bağlantılar buldular; kararlarına duydukları güven daha büyüktü ve özgüvenlerinin gerçek bağlantı derecesiyle ayarı, Amerikalılarınkinden göre daha iyiydi. En çarpıcı olanı, Amerikalıların eşdeğişimi saptama çalışmalarında karar verirken her zamanki gibi gördükleri ilk eşleşmeden aşırı etkilenme eğilimini göstermeleriydi. Sözgelimi, eğer ampul ilk denemelerde sıklıkla madalyayla eşleştiyse, Amerikalılar—öyle olmadığında bile—bunun genel anlamda kural olduğu-

Havaalanı filminden kare: Versiyon 1

Havaalanı filminden kare: Versiyon 2

Havaalanı filminin iki versiyonu

nu belirtiyorlardı. Çinli katılımcılarsa böyle bir hataya düşmüyorlardı.

Ji, Peng ve ben, Amerikalıların bir nesneyi bağlamından Çinlilerden daha kolay ayırıp ayıramadıklarını da araştırdık. (Analitik, tünel görüşü algılama tarzının bazı avantajları olmalıydı!) Çoğunluğu Çinli ve Koreli olan Doğu Asyalılar ile Amerikalıların önüne, Witkin ve meslektaşları tarafından “alan bağımlılığı”nı ölçmek üzere hazırlanan daha önce tarif ettiğim Çubuk ve Çerçeve Testi’ni koyduk. Asyalıların daha fazla alan bağımlısı olmalarını bekliyorduk, gerçekten de öyle oldu. Çerçevenin doğrultusundan etkilenmeden çubuğun konumu hakkında karara varmakta, Amerikalılardan daha fazla zorlandılar.

DÜNYAYI DENETLEMEK

Yaşam basitse ve bir şeyi başarmak için tek yapmanız gereken gözünüzü toptan ayırmamak ise, yaşam denetlenebilir demektir. Yaşam karmaşıksa ve farkına bile varılmadan şans eseri değişimlere maruz kalıyorsa, topun nerede bulunduğu önemli olmayabilir; o halde yaşam kolayca denetlenemez. Anketler, Asyalıların kendilerini –Batılılara göre– daha az denetim gücüne sahip hissettiklerini gösteriyor. Durumları denetleme çabasına girnektense, onlara uyarlanmaya çalışmayı tercih ettikleri anlaşılıyor. Sosyal psikologlar Beth Morling, Shinobu Kitayama ve Yuri Miyamoto, Japon ve Amerikalı öğrencilere, yaşantılarında kendilerini bir duruma uyarladıkları olayların yanı sıra, durumu kendilerinin denetlediği olayları da anlatmalarını istediler. Uyarlanma olaylarının Japonlarda daha yaygın olduğu anlaşılıyordu, çünkü hatırladıkları olaylar ortalamada Amerikalılarınkine göre daha yakın tarihteydi. Denetleme olayları ise Amerikalılarda daha yaygın görünüyordu, çünkü hatırladıkları bu tür olaylar Japonlarınkine göre daha yakın tarihteydi. Morling, katılımcılarına her iki durumda kendilerini nasıl hissettiklerini de sordu. Japonlar değil, ama Amerikalılar bir duruma uyarlanmak zorunda kaldıklarında kendilerini çok kötü, kaygılı ve yetersiz hissettiklerini söylediler.

Başka deliller de, denetim duygusunun Asyalılar açısından, Batılılardaki kadar önemli olmadığını gösteriyor. Asyalılar; Asya kökenli Amerikalılar ve Avrupa kökenli Amerikalılar üzerinde yapılan bir anket çalışması, yaşamını denetim altında tutma duygusunun Avrupalı Amerikalılarda zihinsel sağlıkla yakından ilişkilendirildiğini, ama Asyalılar ve Asya kökenli Amerikalılarda bu bağın o kadar da güçlü olmadığını ortaya koydu.

Ayrıca, etrafta denetimin sağlanmasına yardımcı olabilecek başka insanların bulunması, Asyalıları Amerikalılardan daha fazla mutlu ediyordu; ve Batılılar dolaysız, kişisel denetimin kendileri açısından çok önemli olduğuna inanırken, Asyalıların yalnızca ötekilerle aynı gemide olurlarsa sonuçların kendileri açısından daha iyi olacağına inandıkları anlaşılıyordu.

Örgütsel psikolog P. Christopher Earley, Çinli ve Amerikalı yöneticilerden, farklı koşullar altında yöneticilik görevlerini yerine getirmelerinden istedi. Yöneticiler ya yalnız başlarına; ya kendi gruplarını diğer üeleriyle, yani kendilerinininkine benzer ilgi alanlarına sahip olan, ülkelerinin aynı bölgesinden kişilerle; ya da bir dış grubun üeleriyle, yani ortak yönleri varsa bile çok az olan, ülkelerinin bir başka bölgesinden kişilerle birlikte çalışacaklarını sanıyorlardı. Durum, yöneticilerin aslında tüm koşullarda yalnız çalışacakları şekilde ayarlandı. “İç grup” ve “dış grup” koşullarında katılımcılar, performanslarının bireysel düzeyde değil, sadece grup düzeyinde değerlendirileceğini düşünüyorlardı. Çinli yöneticiler, iç grup üeleriyle birlikte çalıştıklarını düşündüklerinde, dış grup üeleriyle birlikte çalıştıklarını düşüncelerine kıyasla daha iyi performans gösterdiler. Amerikalılar ise yalnız olduklarını düşündüklerinde en iyi performansı gösterdiler ve bir iç gruba mı, yoksa bir dış gruba mı çalıştıkları düşüncesi, performanslarında bir fark yaratmadı.

“Birlikten kuvvet doğar” atasözü Batı kökenli olabilir; ama sosyal psikolog Susumu Yamaguchi ve meslektaşları, Japon üniversite öğrencilerinin bu düstura Amerikalı öğrencilerden daha sıkı sarıldıklarını gösterdiler. Araştırmacılar, katılımcılarına belirli bir görevin yerine getirilmesinde “tatsız bir deneyimin”, yani acı bir sıvı içmenin etkilerini bulmakla ilgilendiklerini söylediler. Katılımcılar ya bir denetim koşuluna ya da tatsız deneyim koşuluna tabi olacaklardı. Hangi koşula tabi olacakları çekilecek kurayla belirlenecekti.

Deneyde gerçekten de iki koşul vardı, ama bunlardan biri “yalnız olma” diğeri de “grup” koşuluuydu. Yalnız olan katılımcılara, torbadan dört kâğıt çekecekleri, bunlardan her birinin üzerinde tek rakamlı bir sayı bulunacağı söylendi. Grup koşulunda ise tüm katılımcılar, (üyelerini aslında hiç görmedikleri) dört kişilik bir grup olduklarına ve her birinin torbadan bir kâğıt çekeceğine inanıyorlardı. Her iki koşuldaki katılımcılara, dört kâğıdın üzerindeki sayıların toplamının, acı sıvıyı kimin içeceğini belirleyeceği açıklandı. Yamaguchi ve meslektaşları, katılımcılara, talihsizler

arasında bulunmalarının ne kadar olası olduğunu sordular: (Her iki koşuldaki katılımcıların, yalnız ya da grup koşulunda olmanın, olasılıklarda herhangi bir fark yaratacağını düşünmeleri için hiçbir nesnel neden yoktu.) Japonlar grup koşulunda tatsız deneyimden kurtulmanın daha yüksek bir olasılık olduğunu düşündüler: Amerikalı erkekler yalnızken kurtulmanın daha kolay olacağını düşündüler: Amerikalı kadınlar ise Japonlar gibi davranarak, bir grup içinde bulduklarında kurtulma olasılığının daha yüksek olacağını düşündüler:

Bu bölümde daha sonra açıklanacak araştırma gibi Yamaguchi'nin araştırması da, Batılı erkeklerle kadınların, Doğulu erkeklerle kadınlara kıyasla birbirinden daha farklı olduklarını bulgulayan ender araştırmalardan biridir. Genelde, ya hem Batılı hem de Doğulu kültürlerde –hemen hemen aynı boyutlarda– cinsiyet farklılıkları buluruz, ya da her iki kültürde de cinsiyetler arasında fark bulmayız. Bekleneceği gibi, bilişsel ve algısal farkların toplumsal kökenlerine ilişkin kuramımız göz önüne alındığında, her iki kültürün kadınları, erkeklere göre genelde daha bütüncül bir yönsemeye sahiptir, ama bu her zaman değil, yüzde elli oranında bulduğumuz bir şeydir ve cinsiyet farklılıkları, kültürel farklılıklardan her zaman daha küçüktür: Deneylerde, cinsiyet farklılıkları bulduğumuz görevlerle bulmadıklarımız arasındaki ayrımı niteleyemedik.

Bu durumda, Asyalıya göre dünya, kesintisiz maddelerden oluşan, parçalardan ziyade bütün olarak anlaşılabilen ve kişiselden çok kolektif denetime tabi, karmaşık bir yerdir. Batılıya göreyse dünya, bağlama çok fazla dikkat göstermeksizin anlaşılabilen farklı nesnelere oluşan ve kişisel denetime son derece tabi, görece basit bir yerdir: Bunlar gerçekten de çok ayrı dünyalardır.

Gelgelelim, Batılıların dünyası kendilerinin sandığı kadar denetlenebilir nitelikte değildir: Sosyal psikolog Ellen Langer, “denetim yanılısaması” olarak adlandırdığı bir zaaf belirledi ve bunu, kişisel başarının nesnel olasılığın garanti ettiği kadar büyük olması yolundaki beklenti olarak tanımladı. Bu yanılısma kimi zaman yararlı olabilir: Örneğin, Langer bir araştırmada, insanların zaman zaman baş gösteren yüksek, dikkat dağıtıcı bir güdültüyü denetleyebildiklerini düşündüklerinde tekdüze işlerde daha iyi performans gösterebildiklerini ortaya koydu. Öte yandan, bu yanılısamanın hayli aptal görünmemize yol açan bazı örnekleri de vardır: Çok beğendiğim araştırmasında Langer, bir ofis binasında insanların yanına

gidip, bir dolara bir piyango bileti almak isteyip istemeyeceklerini sordu. Evet yanıtı aldığıında, ya kişinin eline bir piyango bileti verdi, ya da bilet koçanımı uzatıp kendisinin seçmesini istedi. İki hafta sonra, bilet alan herkesin yanına giderek, pek çok kişinin bilet almak istediğini, fakat hiç kalmadığını söyledi. Acaba bileti kendisine geri satmak isterler miydi, eğer isterlerse, kaç paraya satarlardı? Bileti kendi eliyle verdiği kişiler yaklaşık iki dolardan satmaya razı olurken, seçmesine izin verilenler yaklaşık dokuz dolara geri verdi.

Öğrendiğimiz pek çok şeyden çıkarılacak sonuç, Asyalıların böyle denetim yanılımalarına Batılılardan daha az maruz kalmalarının yanı sıra, her türlü denetim meselesiyle de daha az ilgilendikleridir. Ji, Peng ve ben, eşdeğişimi saptama testi ile Çubuk ve Çerçeve Testi'nin yeni versiyonlarıyla bu kavramları sınadık.

Amacın, belirli bir nesnenin bilgisayar ekranının sağ tarafında belirmesi ihtimalini, başka bir nesnenin solda görünmesini dikkate alarak saptamak olduğu eşdeğişimi saptama görevinde bir değişiklik yaparak, katılımcılara, bilgisayar ekranının solunda sunulacak nesne üzerinde denetim olanağı ve her denemede, soldaki nesnenin görünmesi ile sağdaki nesnenin görünmesi arasındaki süreyi belirleme izni verdik. Amerikalılar, bu koşullar altında Çinliler kadar çok sayıda eşdeğişim buldular ve Çinliler kadar kararlarına güvendiler. Ayrıca, Amerikalılar gördükleri eşdeğişimin derecesi hakkında hayli isabetli yanıtlar verirken, Çinlilerin denetim sahibi oldukları denemelerde verdikleri yanıtlar, denetleyemedikleri durumlara göre daha isabetliydi.

Çubuk ve Çerçeve Testi'nin değişik bir versiyonunda, çubuğun denetimini katılımcılara vererek, kendilerinin döndürmesini sağladık. Bu koşullar altında Amerikalılar kararlarının doğruluğundan daha emin olurken, Doğu Asyalıların güveninde bir artış olmadı. Ayrıca ilk başlarda en doğru kararları veren bir grup olan Amerikalı erkekler; daha da isabetli yanıtları verenler haline geldi. Doğu Asyalılar ve Amerikalı kadınların yanıtlarındaki doğruluk, denetimin kendilerine verilmesinden etkilenmedi.

İSTİKRAR MI, DEĞİŞİM Mİ?

Dünyanın geleceği hakkında düşünürken daima, şimdi gördüğümüz şekilde hareket etmeyi sürdürmesi durumunda nerede olacaksa orada bulunduğu geçer aklımızdan. Onun düz bir çizgi üzerinde hareket etmediğini (...) ve yönünün durmadan değiştiğini fark etmeyiz.

–FELSEFECİ LUDWIG WITTGENSTEIN

[Genelde] yarımın bugünle aynı olacağını farzederiz; ayrıca hareketin farkına vardığımızda, tıpkı bugünün dünden farklı olması gibi, yarımın da bugünden farklı olacağını varsayarız. (...) İnsan ömrü uzamıştır; daha da uzayacaktır. Yıl içindeki iş saatleri azalmıştır; daha da azalacaktır. (...) Geçmişteki bir harekete ilişkin farkındalığımız ne kadar keskinse, gelecekteki sürekliliğine ilişkin kanaatimiz de o kadar güçlü olur.

–SİYASET FELSEFECİSİ BERTRAND DE JOUVENAL

Anlaşıldığı üzere, bu cümlelerdeki “biz” ifadesi oldukça güçlü bir genellemedir. Kadim Yunan filozofları şeylerin fazla değişmediğine, ya da gerçekten değişiyorsa bile, gelecekteki değişimin şu anki değişimle aynı yönde ve aynı hızda olacağına güçlü bir biçimde inanma eğilimindeydi. Aynısı, sıradan çağdaş Batılılar için de geçerlidir. Fakat tıpkı eski çağların Taocu ve Konfüçyüsçü filozofları gibi, çağımızın sıradan Doğuluları da şeylerin sürekli olarak değiştiğine inanırlar; ayrıca onlara göre belirli bir yöndeki hareket, gelecekte değişimlerin aynı yönde olacağına işaret etmekten uzak bir biçimde, olayların ters yönde gelişeceğini belirtisi olabilir.

Değişim konusundaki bu farklı varsayımlar; dünyanın karmaşıklığına ilişkin farklı anlayışlardan kaynaklanıyor olabilir; zaten bu farklı anlayışlar da, çevrenin küçük bir parçasına dikkat göstermek ile büyük bir bölümüne dikkat etmek gibi iki farklı yaklaşımın sonucunda ortaya çıkmıştır. Eğer büyük bir bölümüne dikkat etmediğimiz için dünya basit bir yer gibi görünüyorsa, o zaman çok fazla değişim beklenmeyecektir. Eğer değişim gerçekleşiyorsa, o zaman aynı yönde devam etmesinden başka bir şey beklemek için hiçbir neden yoktur. Fakat eğer dünya, bizim pek çok şeyi fark etmemiz nedeniyle son derece karmaşık bir yer olarak görülüyorsa,

o zaman istikrar istisna, değişim ise kural olacaktır. Tao'nun kendine öz-
gü döngüsel varsayımları, karmaşıklığa ilişkin bu kuramlardan doğmuş
olabilir. Ya da belki tam tersi olmuştur: Dünyanın sürekli olarak önceki
durumlara dönmekte olduğu inancı, karmaşıklık varsayımına yol açmış
olabilir. Diyalektik bir ifadeyle söylemek gerekirse, muhtemelen her iki
trend de işlemekte ve birbirini bir döngü içinde beslemektedir!

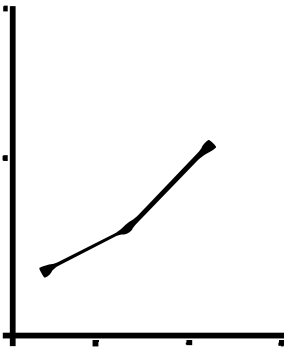
O dönemde Michigan'da öğrenci olan Li-jun Ji ve Pekin Üniversite-
si'nden meslektaşım Yanji Su ile birlikte, Çinliler ve Amerikalıların de-
ğişim hakkındaki inançlarını inceledik. Bir çalışmamızda, Michigan Üni-
versitesi öğrencileri ile Pekin Üniversitesi öğrencilerine, bazı meselelerin
köklü bir değişime uğramasını ne kadar olası bulduklarını sorduk. Örne-
ğin, "Lucia ile Jeff aynı üniversitede son sınıf öğrencileri. İki yıldır bera-
berler. Mezuniyetten sonra ayrılma olasılıkları nedir?"

Değişim olasılığının ne olduğunu soran bu tür dört madde vardı. Dör-
dünde de, Çinliler değişim olasılığını Amerikalılardan çok daha yüksek
tahmin ettiler. Ortalama olarak, Çinliler değişimi yüzde 50 civarında ola-
sı bulurken, Amerikalılar değişim olasılığının yaklaşık yüzde 30 olduğu-
nu düşündüler.

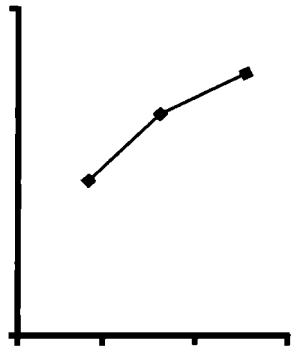
İkinci bir çalışmada, Ji, Su ve ben, Pekinli ve Michiganlı katılımcılara
on iki grafiğin yer aldığı bir broşür verdik. Her grafik, dünya ekonomisinin
büyüme oranı veya dünya çapında kanserden ölüm oranı gibi, belirli bir
dönemdeki bir trendi gösteriyordu. Örneğin: Küresel ekonomik büyüme
oranları (gerçek GSMH'de yıllık değişim yüzdesi), 1995, 1997 ve 1999
yıllarında sırasıyla yüzde 3.2, 2.8 ve 2.0 idi.

Katılımcılara, küresel ekonomik büyüme oranınının 2001 yılında yük-
selme, düşme veya aynı kalma olasılığı hakkında ne düşündüklerini sor-
duk.

Sunduğumuz trendler ya artıyor ya da düşüyordu; değişim oranı ise
ya hızlanıyor ya da yavaşlıyordu. 90. sayfadaki şekilde, pozitif ivmeli bir
büyüme eğrisi ile negatif ivmeli bir büyüme eğrisi yer alıyor. Değişim ora-
nındaki artış ne kadar büyükse, Çinlilerin trendin yavaşlama, hatta tersi-
ne dönme beklentisinin o kadar fazla olacağını düşündük; çünkü belli bir
yönde daha hızlı bir değişim, yakın gelecekte tersine dönüşün habercisi
olacaktı. Amerikalılar içinse, hızlanmadaki artışlar belirli bir yönde sü-
regelen bir hareketin özellikle güçlü bir göstergesi olabilirdi. Dolayısıy-
la, olunlu yönde hızlanan trendlerin değerlendirilmesinde Amerikalılarla

**Pozitif İvmeli
Büyüme Trendi**

**Negatif İvmeli
Büyüme Trendi**

Pozitif ve negatif ivmeli trend örnekleri

Çinliler arasındaki farkların, negatif ivmeli trendlerin değerlendirilmesine kıyasla daha büyük olmasını bekliyorduk.

Beklediğimiz gibi, Amerikalıların kendilerine gösterdiğimiz trendlerle ilgili tahminlerinin Çinlilerinkine göre daha tutarlı olduğunu gördük. Aslında bu, gösterdiğimiz on iki grafiğin tümünde geçerliydi. Belirli bir trend yükseliyorsa, Amerikalıların yükselmeye devam edeceğini tahmin etme eğilimi, Çinlilerinkinden daha yüksekti. Trend düşüyorsa, Amerikalılar düşüşün süreceğini tahmin etmeye Çinlilerden daha yatkındı; ve bu farklılıklar, beklendiği üzere negatif ivmeli trendlere göre, negatif ivmeli trendlerde daha büyüktü.

Bu incelemenin değişik bir örneğinde, aynı on iki grafiği, üç başlangıç veri noktasıyla birlikte yeni bir katılımcılar grubuna gösterdik ve bundan sonraki iki veri noktasını grafik üstünde göstermelerini istedik. Önceki noktalardan kestirilebileceği gibi, Amerikalılar trendi aynı yönde ve aynı hızla sürdürme eğilimi gösterdiler: Çinliler ise ortalama olarak değişimin hızının kesileceğini tahmin ettiler ve değişimin yönünün tersine döneceğini öngörme eğilimleri Amerikalılarınkinden birkaç kat fazlaydı. Bir kez daha grafiklerin ivmesi pozitif olduğunda bu trendler; negatif olmasına kıyasla daha belirgindi.

Doğrusal harekete karşı döngüsel hareket hakkındaki inançları; çok uzun süreli değişim konusunda da geçerlidir. Thomas More'un 1516 tarihli siyasal denemesi, kusursuz hükümet biçimi üzerine spekülasyonlar içerir. More, kendi hayalindeki toplumu adlandırmak için "Ütopya" deyimini icat etmiştir. Ütopya, hem "hiçbir yer" hem de "iyi yer" anlamına gelen Yunanca bir kökten yapılan bir kelime oyunudur. More'un Ütopya'sı, Platon'un Devlet'i, Püritencilik, Shaker cemaatleri, Mormonluk, Amerikan ve Fransız devrimleri, komünizm ve faşizm de dahil olmak üzere, Batılı buluşlardan oluşan uzun bir çizginin ilk, ama kesinlikle sonuncu olmayan örneğidir. Tevrat ve İncil'deki Cennet Bahçesi'ne ilişkin fikirler ve Yeni Kudüs vaadine göre şekillendirilen Ütopyalar hariç tutulursa, Batılı Ütopyalar genelde beş belirgin niteliğe sahiptir ve beşi de onları, kusursuz dünyanın geçmişte var olduğu ve tek umudumuzun şu andaki düşkün durumumuzdan kurtulup o mükemmellik çağına geri dönmek için çabalamak olabileceği şeklindeki Konfüçyüs ve öteki erken dönem Çinli düşünürlerin inancından büyük ölçüde farklı kılar:

Batılı Ütopyalar'da;

- Onlara yönelik istikrarlı, az çok doğrusal bir ilerleme vardır;
- Bir kez ulaşıldığında, kalıcı bir sürekli duruma dönüşürler;
- Onlara kader veya ilahi müdahaleden çok, insan çabasıyla erişilir;
- Genellikle eşitlikçidirler;
- Genellikle insan doğasına ilişkin birkaç uç varsayma dayanırlar.

Bu nitelikler birçok yönden, aşırı uçlar arasında Orta Yolu bulmaya eğilimli olan ve ilerlemeden çok, geri dönüşü benimseyen Doğulu aklın gelecek kavrayışının tam bir antitezidir:

Burada, eski İbranilerin bu açılardan Yunanlılardan çok Çinlilere yakın olduğunu belirtmek gerekiyor. Onların Ütopya'sı –Cennet Bahçesi– geçmişte kalmıştı ve en iyi ihtimalle ona yeniden kavuşmayı umut ediyorlardı. Değişimin doğasına ilişkin kavrayışları, Çinlilerinkine benziyordu; yaşamın yin ve yang'ı hakkında açık bir görüşe sahiptiler: İÖ 8. yüzyılın İbrani kâhinleri, Yahudiler için işler yolunda gittiğinde –yakında her şeyin kötüye gideceğinden emin oldukları için– mülklerini satar, işler sarpasarmca da satın alırlardı! Yaşama yönelik bu tutum, sayısız fıkrada görüldüğü üzere, çağdaş Yahudi cemaatinde de varlığını korur. Oğul: "Anne, bil

bakalım ne oldu – piyangodan Pontiac marka bir araba kazandım!” Anne: “Eyvah... Sadece vergileri bizi düşkünler evine göndermeye yeter.”

İnsani ilerlemenin yönüne ilişkin varsayımlardaki farklılıklar varlığını koruyorsa ve insanlar tek bir insan yaşamının yönüyle paralellikler kuruyorsa, Batılıların kendi geleceklerinin sürekli olarak tek bir yönde –kötüden iyiye veya iyiden kötüye doğru– ilerlediğine inandıklarını bulgulayabilirdik. Doğu Asyalılar ise yaşamlarının talihin dönüşlerine –iyiden kötüye sonra tekrar iyiye, ya da kötüden iyiye sonra tekrar kötüye– tabi olmasını bekliyor olabilirlerdi. Bu olasılıkları incelemek amacıyla, Ji, Su ve ben, Michigan ve Pekin üniversiteleri öğrencilerinden kendi yaşam mutluluklarının gidişatını tahmin etmelerini istedik. Onlara aralarından seçim yapmaları için on sekiz farklı trend gösterdik. Bunlardan altısı çizgiseldi; dümdüz yukarı ya da aşağı, ama yol boyunca titreşimliydi. On ikisi çizgisel değildi; ya duruyor, ya da yaşam değişiminin başlangıçtaki yönünü tersine çeviriyordu. Amerikalıların neredeyse yarısı, en muhtemel gidişat yönü olarak altı doğrusal trendden birini seçerken, Çinlilerin tercihlerinin üçte birinden azı doğrusaldı. (Bu tercihler, grupların yaşamın gidişatı hakkında bir örnek iyimser ya da karamsar varsayımlara sahip olmasına bağlı değildi. Her iki grubun da mutluluğa ulaşacaklarına ya da sonunda mutsuz olacaklarına inanma derecesi eşitti.)

Demek ki Doğu Asyalılar, tıpkı kadim ataları gibi, dünyanın değişimle dolu olduğuna ve gidenin geri döneceğine inanıyorlar. Batılıların (ya da en azından Amerikalıların – bu noktada öteki Batılılara ilişkin verilere sahip değiliz) ise, her çıkışın bir inişi olması gerekmediğine inandıklarını anlaşıyor.

3. Bölüm’de, çağdaş Asyalıların toplumsal örgütlenme ve uygulamalarının kadim Çinlilerinkine, çağdaş Avrupalıların toplumsal örgütlenme ve uygulamalarının ise kadim Yunanlılarınkine benzediğini görmüştük. Bu bölümde, kadim Çinliler gibi çağdaş Asyalıların da, dünyaya bütüncül açıdan baktıklarını gördük: Alanın büyük bir bölümünü, özellikle de arka plandaki olayları görüyorlar; olaylar arasındaki ilişkileri ustaca gözlemliyorlar; dünyayı karmaşık ve son derece değişken, bileşenlerini de birbiriyle bağlantılı olarak dikkate alıyorlar; olayların aşırı uçları arasındaki döngüler halinde hareket ettiğini düşünüyorlar; ve olaylar üzerindeki denetimin başkalarıyla eşgüdümü gerektirdiğini hissediyorlar. Çağdaş Batılılar ise kadim Yunanlılar gibi, dünyaya analitik, atomistik açıdan bakı-

yorlar; nesnelere farklı ve çevrelerinden ayrı olarak görüyorlar; olaylar bir şekilde hareket ediyorsa, bu hareketin doğrusal olduğunu düşünüyorlar; ve öyle olmadığı zamanlarda bile, olayların kendi denetimlerine tabi olduğunu hissediyorlar. Bu dünya görüşleri kavramsal açıdan farklı olmakla kalmıyor, dünya tam anlamıyla farklı şekillerde görülüyor: Asyalılar büyük resmi görüyor ve nesnelere çevreleriyle ilişkisi içinde ele alıyorlar – o kadar ki, nesnelere çevrelerinden görsel olarak ayırmak onlara zor gelebiliyor. Batılılar ise alanı küçümserken nesnelere odaklanıyor ve çevrede, Asyalılara göre tam anlamıyla daha az nesne ve ilişki görüyorlar.

Bazı insanlar dünyaya geniş açılı merceklerden bakıp nesnelere bağlamaları içinde görürken, diğerleri öncelikle nesneye ve onun özelliklerine odaklanıyorsa, bu iki insan türünün olayları oldukça farklı şekillerde açıklaması olası görünür. Geniş bir bakış açısına sahip kişiler, olayları karmaşık, birbiriyle ilintili bağlamsal etkenlerin sonucu olarak görme eğilimindeyken, görece dar bir odağa sahip insanlar, olayları temelde nesnelere özellikleri açısından açıklamaya yatkın olabilirler. Bir sonraki bölümde, farklı dünya görüşlerinin aynı olay için yapılan farklı türden nedensel açıklamalarla gerçekten ilişkili olup olmadığını göreceğiz.

“KÖTÜ TOHUM” MU, “ONU KÖTÜ YOLA SOKAN BAŞKALARI” MI?

1991’de, Iowa Üniversitesi’nden Gang Lu adlı Çinli bir fizik öğrencisi bir ödül yarışmasını kaybetti. Kararın incelenmesi için yeniden başvurduysa da sonuç alamadı ve sonunda akademik bir görev elde etmeyi başaramadı. 31 Ekim’de, fizik bölümü binasına girdi ve önce danışmanını, temyiz başvurusunu inceleyen kişiyi, birkaç arkadaşını ve tesadüfen orada bulunanları, sonra da kendini vurdu.

O dönemde Michigan üniversitesinde lisansüstü öğrencisi olan Michael Morris, kampus gazetelerinde Gang Lu’nun davranışı hakkında yapılan açıklamaların, neredeyse tümüyle Lu’nun varsayılan niteliklerine odaklandığını fark etti – katilin psikolojik zaafı (“çok kötü mizaçlı”, “karakterinin kötü yönü”), tutunları (“silahların haksızlıkları düzeltmek için önemli bir araç olduğuna dair kişisel inancı”) ve psikolojik sorunlar (“kendini başarıya ve yok etmeye güdüleyen son derece dengesiz biri”, “engellenmeyle ilgili psikolojik bir sorun”). Morris, sınıf arkadaşı Kaiping Peng’e, Çince gazetelerde cinayet hakkında ne gibi açıklamalar yapıldığını sordu. Aradaki fark bundan fazla olamazdı. Çinli muhabirler Lu’nun eyleminin bağlamıyla ilgili nedenleri vurguluyorlardı. Açıklamalar Lu’nun ilişkilerine (“danışmanıya geçinmiyordu”, “öldürülen öğrenciyle rekabet”, “Çin topluluğundan soyutlanma”), Çin toplumundaki baskılara (“Çinlilerin ‘Üstün Öğrenci’ eğitim politikasının kurbanı”) ve Amerikan bağlamının özelliklerine (“ABD’de tabancalara kolay ulaşılması”) odaklanmıştı.

Edindikleri izlenimin doğruluğundan emin olmak için, Morris ve Peng *New York Times* ve Çince yayımlanan *World Journal* gazetelerinde çıkan olayla ilgili haberler üzerinde sistenli bir içerik analizi yaptılar. Bu nesnel işlem, başlangıçtaki gözlemlerinin doğru olduğunu gösterdi. Farklı nedensel atıflar sadece şovenizm olarak mı nitelenmeliydi? Amerikalı muhabirler tesadüfen Çinli olan faili suçlarken, Çinli muhabirler; belki de kendi içlerinden birini korumak amacıyla, durumsal etkenleri suçluyordu. Tesadüfen, “kontrol” işlevi gören bir başka toplu cinayet, açıklama kalıplarındaki farklılıkları yaratanın şovenizm mi, yoksa dünya görtüşü mü olduğunu anlamamızı sağladı.

Gang Lu'nun cinayetlerini işleyip intihar ettiği yıl, Michigan'ın Royal Oak kasabasında, Thomas McIlvane adındaki Amerikalı bir posta memuru işini kaybetti. Kararın incelenmesi için sendikasına başvurduysa da sonuç alamadı; bu arada tam günlük başka bir iş bulma çabalarında da başarısız oldu. 14 Kasım'da, eskiden çalıştığı postaneye girdi ve önce şefini, başvurusunu inceleyen kişiyi ve birkaç iş arkadaşıyla tesadüfen orada bulunanları, sonra da kendini vurdu.

Morris ve Peng, McIlvane'in işlediği toplu cinayetler konusunda *New York Times* ile *World Journal*'de çıkan haberler üzerinde aynı türden bir içerik analizi yaptılar. Çinli katil olayındakiyle tastamam aynı eğilimleri buldular: Amerikalı muhabirler McIlvane'in mizacına odaklanıyordu: Geçmişteki davranıştan çıkarılan tutum ve özellikler (“tekrar tekrar şiddet tehdidinde bulunmuştu”, “çok çabuk öfkeye kapılıyordu”, “savaş sanatlarına meraklıydı”, “zihinsel olarak dengesizdi”). Çinli muhabirler ise McIlvane'i etkileyen durumsal etkenleri vurguluyordu (“silahlı adam yakın geçmişte işinden atılmıştı”, “postane şefi ona düşmanca davranıyordu”, “Bir süre önce Texas'ta işlenen bir toplu cinayet örneğinden etkilenmişti”).

Morris ve Peng, Amerikalı ve Çinli üniversite öğrencilerine cinayetlerle ilgili açıklamalarda bulunarak, gazete haberlerinden topladıkları varsayılan kişisel nitelikler ve durumsal etkenleri, önem derecesine göre sıralamalarını istediler: Amerikalı öğrenciler; gerek Amerikalının gerekse Çinlinin toplu katliamını açıklarken, daha çok caninin varsayılan yaratılış özelliklerinin altını çizdiler. Çinli öğrenciler ise her iki katliamdaki durumsal etkenleri vurguladılar. Daha da etkileyici bir biçimde, Morris ve Peng bir dizi durumsal etkeni sıralayarak, katılımcılara, koşullar fark-

lı olsaydı cinayetin işlenip işlenmeyeceğini sordular. Örneğin, “Lu bir iş bulsaydı” veya “McIlvane’in Royal Oak’da pek çok arkadaşı veya akrabası olsaydı” bu trajediler önlenebilir miydi, diye sordular. Amerikalı ve Çinli katılımcılar çok farklı yanıtlar verdiler. Çinliler, birçok durumda cinayetlerin gerçekleşmeyebileceğini düşünüyorlardı. Amerikalılar ise katilin iyice yerleşmiş kişilik özelliklerinin bu kıyıda kilit önem taşıdığına inandıkları için, koşullar farklı olsa bile cinayetlerin meydana gelebileceğini düşünme eğilimindeydi.

DOĞU’DA VE BATI’DA NEDENSEL ATIFLAR

Çinliler davranışı bağlama atfetme eğilimi gösterirken, Amerikalıların genelde aynı davranışı faile atfetmesi şaşırtıcı görünmemelidir. Bir önceki bölümde, Doğu Asyalıların bağlama karşı Amerikalılardan daha dikkatli olduklarını görmüştük. Kişinin dikkatini çeken de, nedensel olarak önemli bulmaya yatkın olduğu şeydir. Bunun tersi de aynı derecede akla yakın görünüyor: Kişi bir şeyin nedensel olarak önemli olduğunu düşünüyorsa, ona dikkat etme eğilimi gösterir. Böylece, nedensellik ve dikkat odağı hakkındaki kuramların birbirini pekiştirmesiyle, bir döngü kurulmuş olur:

Nedensel atıf farklılıklarının dikkat farklılıklarını yansıttığına ilişkin pek çok delil vardır. Gelişim psikologu Joan Miller’in yaptığı nedensel atıfla ilgili ilk kültürler arası araştırma, Hindu dinine bağlı Doğu Hintliler ile Amerikalıları karşılaştırıyordu. Miller, orta yaşlı ve orta sınıf katılımcılarından, bir tanıdıklarının “yapılmasını yanlış buldukları” bir davranışı ile, yine bir tanıdıklarının “başka biri açısından iyi olduğunu düşündükleri” bir davranışını betimlemelerini istedi. Sonra da katılımcılarına, o kişilerin neden öyle davrandıklarını sordu. Amerikalı katılımcılar, davranışı varsayılan kişilik özellikleri ile failin diğer yaratılış özellikleri açısından açıklama eğilimindeydi: “Sally düşünceli, sevecen ve dost canlısıydı.” Amerikalıların yaptığı bu tür atıfların sayısı, Hintlilerinkinin iki katı kadardı. Hintliler davranışı bağlamsal etkenlerle açıklama eğilimi gösterdiler: “Hava karanlıktı ve yardım edecek başka kimse yoktu.” Hintlilerin yaptığı bağlamsal açıklamalar, Amerikalılarınkinin iki katı kadardı.

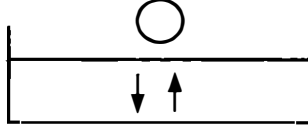
Amerikalılarla Hintlilerin çok farklı yanıtlar vermelerinin nedeni, her nasılsa farklı türden olayları betimlemiş olmaları değildi. Miller, Amerikalılardan Hintlilerin söz ettiği davranışları açıklamalarını istediğinde,

kendi anlattıkları davranışlarda başvurdukları türden yaratılış atıflarını kullanarak açıklama yaptılar. Miller, özellikle önemli bir ek çalışmada, davranışları kültürel olarak onaylanan yoldan açıklamayı öğrenmenin zaman aldığına ortaya koydu. Bu iki kültürden çocuklar arasında, yaptıkları açıklama türleri açısından bir fark yoktu. Hintlilerle Amerikalıların açıklamaları, ancak ergenlikten sonra birbirinden ayrılmaya başlıyordu. Bu incelikli araştırmanın son rötuşunu yapmak için Miller, kültürleri bir ölçüde Batılılaşmış olan Anglo-Hintlilere de sorular sordu. Bu grubun, gerek yaratılışa, gerekse bağlamlara yaptıkları atıflar, Hintlilerle Amerikalılarınkinin ortasındaydı.

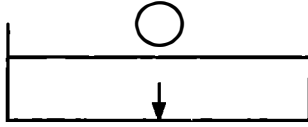
İşyerinde bir pazartesi sabahı rağbet gören etkinliklerden biri de, çaykahve molasında toplanıp, maçın neden kazanıldığı ya da kaybedildiği hakkında tartışmaktır. İnsanların galibiyet ya da mağlubiyet için gösterdikleri nedenlerin Amerika ve Asya'da farklı olduğu anlaşılmaktadır. Örgütsel psikolog Fiona Lee ile meslektaşları, ABD ve Hong Kong'da spor yazarlarının, futbol antrenörleri ile oyuncuların yaptıkları nedensel atıflar hakkındaki yazılarını analiz ettiler. Amerikalılar, sonuçları büyük ölçüde oyuncuların bireysel yeteneklerine bağlıyorlardı: "Çaylak Simpson on bir golle takımının baş oyuncusu, ama takımın asıl başarısı savunmasında yatıyor.", "Geçen yıl finallerde en iyi savunma oyuncusu seçilen Bo Oshoniyi çok değerli bir kaleci..." Hong Konglu sporcuların ve antrenörlerin atıfları ise, öteki takıma ve bağlama gönderme yapma eğilimi gösteriyordu: "Devre arasına bir gollük avantajla girdiğimiz için şanslıydık ve onları kalemizden uzak tutabileceğimizden hep emindim. Sanırım Güney Çin takımı, Çin'de dördü bir turnuvada oynadıktan sonra biraz yorgun düşmüştü."

Asyalılar ile Batılılar arasındaki atıf farklılıkları, insan davranışlarına ilişkin açıklamalardan daha derinlere uzanır. Morris ve Peng, videoda gösterilen balıkların davranışlarını Çinlilerin dışsal etkenlere, Amerikalıların ise içsel etkenlere atfetme eğiliminde olduğunu gösterdiler. Peng ve meslektaşları, Doğular ile Batılılar arasındaki farkların daha da derine –fiziksel nedenselliğin algılanmasına dek– uzandığını ortaya koydular. 98. sayfadaki resimler gibi soyut şekilleri Çinli ve Amerikalı kadınlara gösterdiler. Her resim, hidrolik, manyetik veya aerodinamik olarak yorumlanabilecek türden bir hareketi gösteriyordu. Baştan düşünüldüğü gibi, katılımcılar resmin en üstündeki şekli, sıvının üzerinde "yüzecek"

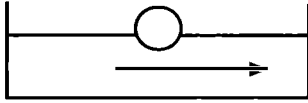
Düşme-Direnç

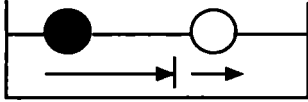
Düşme

Yüzme-Hareket Etme

Yüzme-Çarpma

Bir kap içinde sıvı izlenimi veren bilgisayar görüntülerindeki devinim yörüngeleri.

hafif bir nesne (bir “top”) olarak yorumladılar. Onun altındaki resimde, düşmekte olan daire üst çizgiyi geçiyor ve alt çizgide duruyordu. Amaçlandığı gibi, katılımcılar bu hareketi sıvıyla dolu kabın dibine düşmekte olan ağır bir nesne olarak gördüler. Katılımcılara, kendi düşüncelerine gö-

re nesnenin hareketlerinin içsel etmenlerden (nesnenin düşmesine neden olan, içindeki veya ona ait bir şeyden) ne ölçüde etkilendiği soruldu. Hareketlere daha çok içsel etmenlerin neden olduğunu düşünen Amerikalıların sayısı Çinlilerden fazlaydı.

Hong Kong yüz yıl boyunca İngilizler tarafından yönetildiğinden, oradaki çocuklar hiç değilse ilkokuldan itibaren İngilizce öğreniyor. Gerek kültür gerekse dil açısından Batı nüfuzu, 1997’de başlayan Çin denetimini altında bile gücünden bir şey yitirmedi. Bu durum Hong Kong’u, kültürler arası araştırmalar açısından ilginç bir laboratuara dönüştürüyor:

Kendilerine Doğu ya da Batı kültürünü çağrıştıracak imgeler sunulurken, Hong Kongluların gerek Doğulu gerekse Batılı tarzda düşünmeye teşvik edilebilecekleri anlaşıldı. Ying-yi Hong ve meslektaşları, Hong Kong Üniversitesi öğrencilerine Morris ve Peng’in balık resimlerine benzer bir vinyet gösterdiler. Fakat en başta, ya Batı ya da Doğu kültürünü akla getirecek resimler gösterdiler. Bazı katılımcılara, Amerikan kültürüyle güçlü bağlantıları olan resimler gösterildi: Örneğin, Temsilciler Meclisi, at sırtındaki bir kovboy ve Miki Fare gibi. Kimi katılımcılara ise Çin kültürüyle yakından bağlantılı resimler gösterildi: Örneğin, bir ejderha, bir tapınak ve bir fırçayla Çin harfleri yazan adamlar gibi. Üçüncü bir katılımcı grubuna da, nötr manzara resimleri gösterildi. Katılımcılara bir dizi resim gösterildikten sonra, Hong ve meslektaşları, başka balıkların önünde yüzen bir balık animasyonu göstererek, bu balığın diğer balıkların önünde yüzmesinin ana nedeni hakkında ne düşündüklerini sordular. Amerikan resimlerini gören katılımcılar, daha çok o tek balığın dürtüleriyle ilgili nedenler gösterip, Çin resimlerini görenlere kıyasla diğer balıklar ya da bağlamla ilgili daha az açıklamada bulundular. Nötr resimleri gören katılımcıların yanıtları diğer iki grubun ortasındaydı.

Peng ve meslektaşı Eric Knowles, Asya kökenli Amerikalı öğrencileri inceleyerek, katılımcıların ya Asyalı ya da Amerikalı benliği öne çıkaracak şekilde “hazırlayabileceklerini” bulguladılar. Öğrencilere, resimdekine benzer bir dizi fiziksel hareket vinyeti gösterdiler ve nesnenin hareketinin içsel etmenlere (örn., biçim, ağırlık) karşı bağlamsal etmenlere (örn., yerçekimi, sürtünme) ne ölçüde bağlı olduğunu sordular. Fakat ilk önce katılımcılardan, Amerikalı kimliklerini ortaya çıkaran ya da Asyalı kimliklerini belirginleştiren bir deneyimlerini hatırlamalarını istediler.

Bu “hazırlamalar” etkili oldu. Amerikan kimlikleri öne çıkarılan katılımcılar, Asyalı kimliği öne çıkarılanlara göre, nesnenin hareketinde içsel nedenleri daha önemli buldular.

Ara Norenzayan, Incheol Choi ve ben, Koreli ve Amerikalı üniversite öğrencilerine, davranış nedenleri hakkındaki kuramlarının kökenine inmeyi amaçlayan bir dizi soru sorduk. Onlardan, insanların davranış biçimlerinin nedenleriyle ilgili birkaç paragrafı, görüşlerine uygunluk derecesine göre sıralamalarını istedik. Her paragrafın ilk birkaç cümlesi aşağıdaki gibiydi:

- 1) İnsanların davranış biçimlerini genellikle kişilikleri belirler. İçinde bulunduğu durum ne olursa olsun, bireyi başka bir şekilde değil de, o şekilde davranmaya hazırlayan ve ona yol gösteren, kişiligidir.
- 2) İnsanların davranış biçimlerini genellikle içinde buldukları durum belirler. Durumun gücü o denli büyüktür ki, davranış üzerinde kişilikten çok daha etkili olduğunu söyleyebiliriz.
- 3) İnsanların davranış biçimlerini daima kişilikleri ve içinde buldukları durum belirler. Ne kişiliğin ne de durumun, davranışımızın tek belirleyicisi olduğunu söyleyemeyiz.

Koreliler ve Amerikalılar, kişiliği (1) davranışını belirlenmesinde eşit derecede önemli buldular, ama Koreliler durumsal etmenleri (2) ve durumlarla kişilikler arasındaki etkileşimi (3), Amerikalılardan daha önemli olarak nitelediler.

Katılımcılara ayrıca kişiliğin şekillendirilebilirliğine ilişkin inançları hakkında da çeşitli sorular sorduk. Örneğin, kişiliği, insanı çok fazla değiştiremeyeceği bir yönü olarak düşünüp düşünmediklerini sorduk. Koreliler, Amerikalılara kıyasla, kişiliğin değişimine daha açık olduğunu düşünüyorlardı.

Amerikalılar kişiliği görece sabit olarak, Asyalıların ise daha şekillendirilebilir nitelikte görmeleri pek de şaşırtıcı olmasa gerek. Bu durum, dünyayı büyük ölçüde durağan olarak gören uzun Batılı gelenek ve dünyayı sürekli değişim halinde gören uzun Doğulu gelenekle tutarlıdır.

Sosyal psikologlar Michael Morris, Kwok Leung ve Sheena Sethi (Iyengar), Doğulular ile Batılıların farklı türden müzakere stratejilerini öğledi-

ğini ve bu tercihlerin karakter esnekliği hakkındaki görüşlerle bağlantılı olabileceğini gösterdiler. Hong Konglu ve Amerikalı katılımcılara, kavgacı ve mantıksız biriyle anlaşmaya varmak zorunda kaldıkları zaman, ne tür hakemliği tercih edecekleri soruldu. Hong Konglu katılımcılar, bir üçüncü tarafın, tartışan taraflara sorular sorarak, karşılıklı olarak kabul edilebilir bir karar vermeye çalıştığı sorgulayıcı hakemliği tercih etme eğilimi gösterirken; Amerikalılar, tarafları avukatların temsil ettiği rekabete dayal hakemliği tercih etmeye daha yatkındı.

Asyalıların insan kişiliği hakkında Batılılara göre temelden farklı kuramları olduğunu mu varsaymalıyız? Asyalılar insanların birbirlerinden çok az farklı olduğuna mı inanıyorlar? Yoksa farklılıkları, Batılılara tuhaf ve ilgisiz gelebilecek özellikler açısından mı görüyorlar?

Muhtemelen bu soruların hepsinin yanıtı hayırdır: 1982’de, Kültür Devrimini’nin sonlarına doğru Çin’de bulunduğum sırada, otuz yıldır sancılı bir toplumsal ve ekonomik deneyime maruz kalmış olan bu toplum, hâlâ biraz ruhsal çöküntü içinde ve kapalı bir kutu gibiydi. Kültürleri, o dönemde dile getiremediğim yönlerden Batı kültüründen çarpıcı ölçüde farklıydı ve hâlâ öyle. Bu kitabın da gösterdiği gibi, dünya görüşleri, algılama ve düşünce süreçlerinde belirgin farklılıklar var: Gene de, oraya gitmemin üzerinden üç hafta geçmeden, ev sahibimle diğer Çinliler hakkını dedikodu yapabileceğimi fark ettim. Birbirimizi mükemmel anlayarak Fung’un nezaketi ve alçakgönüllülüğünden, Chan’ın kibrinden, Lin’in ketumluğundan söz edebiliyorduk. Neyse ki elimizde benim bu anekdotundan daha iyi deliller de var: Araştırmacılar, Doğu’daki kişilik kuramlarını Batı’dakine çok benzer olduğuna işaret eden büyük miktarda delil buldular: Kişilik kuramcıları tarafından Beş Büyük olarak adlandırılan başlıca kişilik özelliği etkenleri, Batılı halklarda tekrar tekrar saptanmaktadır. Batılı kişilik testleri tercüme edilerek Çinli, Koreli veya Japonlara verildiğinde, genelde aynı etkenler görülmekle birlikte, kimi zaman bunlardan sadece dördü tespit edilebiliyor.

Kültür psikologları Kuo-shu Yang ve Michael Bond, testlerdeki maddelerin Batı dillerinden tercüme edilmeyip, yerel kültürde yaygın davranış tanımlamalarına göre araştırmacılar tarafından hazırlandığında da, oldukça benzer sonuçlar çıktığını bulguladılar. Bunun hemen ardından “yerli” bir Çin kişiliği envanterinin geliştirilmesine yönelik çabada, Fanny Cheung ve meslektaşları çağdaş popüler Çin romanlarından, Çin

atasözü kitaplarından ve sıradan insanlar ile profesyonel psikologların hem kendileri hem de başkaları hakkındaki tanımlamalarından, kişiliği betimleyen malzemeler topladılar. Bu malzemelere dayalı olarak, Cheung ve meslektaşları, bir “Çinli Kişiliği Değerlendirme Envanteri” oluşturdu- lar. Bu envanteri, Hong Kong ve kıta Çin’inde yaşayan çok geniş bir nüfus örneklemesine uyguladılar. Dört etken buldular; bunlardan üçü kabaca, Batı’daki Beş Büyük etkenin en güçlüleri olan dışadönüklük, nevroitiklik ve vicdanlılığa tekabül ediyordu. İlginçtir ki araştırmacılar; Batı’da ge- liştirilen testlerde ortaya çıkmayan bir etken de buldular; kişiler arası ve içsel uyumun sürdürülmesiyle ilgili kişilik betimlemelerini kapsayan bu etkeni, “Çin geleneği” olarak tanımladılar. Batı dillerine çevrilsen, Çin envanterinin bir versiyonunda bu etkenin bulunup bulunamayacağını gör- mek heyecan verici olurdu. Uyum, kişilik hakkında kafa yorarken Batılı araştırmacıların aklına gelen ilk özellik değildi; ama bu boyut gene de Batılılar için anlamlı olabilir.

TEMEL ATIF HATASINDAN KAÇINMAK

Doğulular ile Batılıların, kullandıkları kişilik boyutları açısından çok da farklı olmadıkları görülüyor. O halde Batılılar davranışı açıklarken kişilik özelliklerine neden çok daha fazla ağırlık veriyorlar? Bunun yanıtı, Do- ğuluların önemli durumsal etmenleri fark etmeye ve davranışta bunların da bir rol oynadığını anlamaya daha yatkın olmalarıdır. Sonuç olarak da, Doğu Asyalılar sosyal psikolog Lee Ross’un “Temel Atıf Hatası” (kısaca TAH) diye adlandırdığı şeye daha az düşüyorlar.

Diyeim ki bir üniversite öğrencisinden olası bağışçılara bir günlüğü- ne kampüsü gezdirmesinin istendiğini ve bu hizmetine karşılık çok düşük miktarda –asgari ücretin bile altında– bir para önerildiğini, kendisinin de bunu reddettiğini gördünüz. Bu öğrencinin yaklaşmakta olan Kızıllaç kan bağışi kampanyasında gönüllü olarak çalışacağını düşünür müydünüz? Herhalde hayır. Buna karşılık diyelim ki bir arkadaşımız, bağışçılara et- rafı gezdirmesi için başka bir öğrenciye makul miktarda bir para –sözge- limi, asgari ücretin yüzde 50 fazlası– önerildiğini ve öğrencinin de bunu yapmayı kabul ettiğini görmüş olsun. Sizce arkadaşımız, bu öğrencinin kan bağışi kampanyasına katılacağını düşünür müydü? Herhalde bunu, sizin diğeri için düşündüğünüzden daha olası bulurdu. Bu durumda, her ikiniz de TAH’ın bir çeşidini sergilemiş olurdunuz: Davranışı, ardındaki birincil

itici güç olan önemli bir durumsal etkenden –yani paradan– çok, kişinin varsayılan eğilimine atfetmek.

Bu hata –durumu görmezden gelip, davranış için güçlü mizaç açıklamaları icat etmek– son derece yaygındır. İnsanlar çoğu zaman, önemli bir mevki için iş görüşmesi yaparken gördükleri birinin doğuştan sinirli olduğuna; özel bir partide (belki de hiç kimseyi tanımadığı için) bir köşeye çekildiğini gördükleri birinin genelde oldukça çekingen olduğuna; iyi bildikleri bir konuda, tamdık bir topluluk önünde iyi bir konuşma yapan birinin parlak bir konuşmacı ve de özgüvenli biri olduğuna inanmak gibi bir hataya düşerler.

Bu hatanın ilk somut deneysel kanıtını ortaya koyan kişiler, tanınmış sosyal psikolog Edward E. Jones ve meslektaşlarıydı. 1967’de yayımlanan bir araştırmada, üniversite öğrencilerinden, başka bir öğrenci tarafından yazıldığı ileri sürülen bir konuşmayı ya da denemeyi okumalarını istemişlerdi. Bu diğer öğrenciyi “hedef” diye adlandıralım. Hedefin, belirli bir meselenin belirli bir yönünü savunan bir konuşma ya da deneme yazmaya mecbur tutulduğu açıklanmıştı. Örneğin hedefe, siyaset bilimi dersinde Castro’nun Küba’sından yana bir deneme yazması, ya da bir münazara dersinde esrar içmenin yasallaştırılmasına karşı çıkan bir konuşma yapması söylenmişti. Katılımcılardan, denemeyi yazan veya konuşmayı yapan hedef öğrencinin gerçek düşüncesinin ne olduğunu belirtmeleri isteniyordu. Keskin durumsal kısıtlamalar, katılımcılara hedefin gerçek görüşleri hakkında hiçbir şey bilmediklerini fark ettirmiş olmalıydı, oysa onlar hedefin söylediklerinden müthiş etkilenmişlerdi. Eğer hedef, Castro’nun Küba’yı yönetmesinden yana olduğunu söylediyse, katılımcılar onun gerçekten bu düşünceye meyilli olduğunu varsaymışlar; hedef, esrar içiminin yasallaşmasına karşı olduğunu söylediyse, katılımcılar onun gerçekten bu görüşte olduğunu varsayma eğilimi göstermişlerdi.

Bu yanılsamanın, Doğu Asyalıların bile kapılacağı kadar güçlü olduğu anlaşılıyor. Söz konusu deneyin çeşitli versiyonlarına Çinliler, Japonlar ve Koreliler de katıldı ve hedefin, denemede okudukları görüşlerle örtüşen tutumlara sahip olduğu sonucuna vardıkları bulguları. Ama Doğu Asyalılar ile Amerikalıların etki altında kalışı arasında bir fark var: Doğu Asyalılar daha en başından kendilerini hedefin yerine koyarlarsa, bu hatayı yapmıyorlar. Incheol Choi ve ben, katılımcıları bizzat, belirli bir tavır olarak ve belirli bir dört argümanlık diziyi kullanarak belirli bir konuda

bir deneme yazmalarını gerektiren bir koşula tabi tuttuk. Ardından, kendileriyle aynı durumda olduğunu bildikleri bir kişi tarafından yazılmış bir deneme okudular. Bu durum, Amerikalıları kesinlikle etkilemedi: Öteki insanların mizacıyla ilgili çıkarımları, hedef kişinin durumunu sanki kendileri de aynen yaşamamışçasına güçlüydü. Oysa bu deneyim, Korelilere hataya karşı neredeyse bağışıklık kazandırdı.

Başka deliller de, durumsal etmenleri öne çıkarmanın Asyalılar üzerinde, Batılılardan daha büyük bir etkisi olduğuna işaret ediyor: Ara Norrenzayan, Incheol Choi ve ben, Amerikalı ve Koreli üniversite öğrencilerinden, iki senaryodan birini okuduktan sonra, hedef kişinin birisine otobüs biletini verip vermeyeceğini tahmin etmelerini istedik. Her iki senaryo da şöyle başlıyordu:

Yeni komşunuz Jim'le daha yeni tanışmışsınız. Onunla birlikte mahallede yürüyüşe çıktığınızda, iyi giyimli bir adam Jim'e yaklaşıp arabasının bozulduğunu ve bir tamirci çağırması gerektiğini söylüyor. Ardından biraz utangaç bir sesle, telefon edebilmek için Jim'den 25 sent istiyor. Jim'in ceplerini araştırdığımı, 25 senti bulup adama verdiğini görüyorsunuz. Başka bir gün, Jim işe gideceği otobüse binmek üzere durağa doğru yürüyor. O sırada, elinde kitaplar bulunan bir yeniyetme Jim'in yanına geliyor ve kibarca cüzdanını evde unuttuğunu açıklayarak, okula otobüsle gidebilmek için bir dolar ödünç istiyor.

Bu senaryonun bir grup katılımcı tarafından okunan bir versiyonunda Jim ceplerini araştırır ve birkaç dolar bulur; başka bir katılımcı grubunu okuduğu bir versiyonda ise, sadece kendi otobüs biletini alabilecek kadar parası olduğunu görür. Koreli katılımcılar, Jim'in yeniyetmeye parayı cebinde sadece bir doları olduğunu gördüğünde değil, birkaç dolar bulunduğunu fark ettiğinde verebileceğini varsaymaya daha yatkındı.

Katılımcılara, hepsinin iki farklı versiyonu olan toplam altı senaryo verdik ve her birinde, durumsal etmenlerin caydırıcı değil de kolaylaştırıcı olması durumunda belli bir davranışın daha olası olacağını öngören Korelilerin, durumsal bilgilere karşı Amerikalılardan daha duyarlı olduğunu gördük.

Bu anlamda, nedensel atıf konusundaki deliller, algılama hakkındaki delillerle örtüşmektedir. Batılılar dikkatlerini öncelikle odaktaki nesneye

veya kişiye yöneltirken, Asyalılar daha geniş bir bakış açısıyla alana ve nesne ile alan arasındaki ilişkilere dikkat ederler. Batılılar; olaylara nesnenin neden olduğunu varsayma eğilimindeyken, Asyalılar bağlama daha büyük önem atfetmeye yatkındır:

NEDENSEL MODELLERİN İNŞASI

Doğulular ile Batılılar arasındaki nedensel akıl yürütme farklılıkları, alana karşı nesne tercihlerinden ibaret değildir. Batılılar; daha çok nedensel atıf yaparlar; o kadar. Tarihçi Masako Watanabe, Japon ve Amerikalı ilköğretim ve üniversite öğrencileri ile öğretmenlerinin tarihsel olayları nasıl ele aldıklarını incelerken bu noktayı çok güzel ortaya koymuştur:

Japon öğretmenler, belli bir olay dizisinin bağlamını ayrıntılarıyla oluşturarak işe başlarlar. Daha sonra önemli olayları kronolojik sırayla ele alarak, her olayı bir sonrakine bağlarlar. Öğrencilerini, tarihsel kişiliklerin zihinsel ve duygusal durumlarını kafalarında canlandırmaya teşvik ederler; bunu, o kişilerin durumları ile kendi gündelik yaşamlarındaki durumları arasında paralellik kurmaya yönlendirerek yaparlar. Ardından eylemler bu duygular açısından açıklanır. Vurgu ise daha sonraki olaylar dizisinde itici güç işlevi gören “başlangıç” olayına yapılır. Japonya’nın düşmanlarını da içeren tarihsel figürlerle empati kurdukları zaman, öğrencilerin tarihsel açıdan düşünme yeteneğine sahip olacakları varsayılır. “Nasıl” soruları sıklıkla –Amerikan sınıflarındakine kıyasla yaklaşık iki kat fazla– sorulur:

Amerikalı öğretmenler bağlamı oluşturmaya Japon öğretmenlerden daha az zaman harcarlar. Başlangıç olayı ya da katalizörden çok, sonuç ile işe başlarlar. Sunum sırasında olayların kronolojik sırası bozulur. Bunun yerine sunum, önenli olduğu varsayılan nedensel etkenlerin tartışılmasıyla dikte edilir (“Osmanlı imparatorluğu üç ana neden yüzünden çöktü.”). Öğrencilerin, kendi nedensel sonuç modellerine uyan kanıtları ileri sürbildikleri zaman, tarihsel olarak akıl yürütme yeteneğine sahip oldukları varsayılır. “Niçin” soruları Amerikan sınıflarında, Japon sınıflarındakine kıyasla iki kat fazla sorulur:

Watanabe, Amerikalıların tarihsel analizini “geriye doğru” akıl yürütme olarak nitelendirir, çünkü olaylar sonuç-neden sırasıyla sunulur. Bunun hedefe yönelik akıl yürütmeyle olan benzerliğine işaret eder: Ulaşılabilecek hedefi belirle ve onu elde etmeni sağlayacak bir model geliştir.

Watanabe ayrıca hedefe yönelmenin Asyalılardan çok, kişisel eyleyenlik anlayışları doğrultusunda, Batılılara özgü olduğuna işaret eder. Olayları “geriye doğru”, nedensel analiz tarzında şekillendirmek, kendi hedeflerini bir nesneye göre belirleme ve onları gerçekleştirmek üzere planlar yapma özgürlüğüne sahip kişilere daha doğal görünür. Watanabe, Japonya’da ikinci dil olarak İngilizce dersi veren Amerikalı bir öğretmenin şu sözlerini aktarır: “Japon öğrencilerin kompozisyonlarını anlamak Amerikalı öğretmenler için çok zordur; çünkü onlarda herhangi bir nedensellik göremeyiz ve (...) neden-sonuç ilişkisi ABD’de temel mantıktır.”

Batılılar, içinde yaşadıkları dünyanın daha az karmaşık olmasıyla tutarlı bir biçimde, dünyayı kavramakta Doğululara göre daha az etmenle yetinirler. Incheol Choi ve meslektaşları, Çinli fizik öğrencisinin cinayet öyküsünü Amerikalı ve Koreli katılımcılara anlattılar: Choi ve meslektaşları bunun ardından öğrenci, profesör, okul, vb. hakkında yüz maddelik bilgi verdiler ve katılımcılardan bu kitle kıyımıyla ilgisi olamayacak etmenleri elemelerini istediler. Koreli katılımcılar bu bilgi maddelerinin sadece yüzde 37’sini ilgisiz buldular. Amerikalı katılımcılar ise maddelerden yüzde 55’inin ilgisiz olabileceğini düşündüler. (Araştırmacılar Asya kökenli Amerikalı katılımcıları da incelediler ve onların görüşlerinin Avrupa kökenli Amerikalılar ile Korelilerininkinin ortasında olduğunu bulguladılar:)

Choi ve meslektaşları, çok sayıda etmeni sonuçla ilgili görme eğiliminin, bireyin dünya hakkındaki bütüncül inançlarının derecesine bağlı olduğuna dair deliller de buldular. Katılımcılarından, olayların ne derece birbiriyle bağlantılı olduğunu gösteren bir “bütüncüllük” soruşturmasını yanıtlamalarını istediler. Bazı örnekler şöyleydi:

- Evrendeki her şey, bir biçimde başka her şeyle bağlantılıdır.
- Resmin bütünü göz önüne almaksızın parçaları anlamak olanaksızdır.

Choi ve meslektaşları, Korelilerin Amerikalılardan daha bütüncül inançlara sahip olduğunu bulguladılar. Ayrıca, ister Amerikalı olsun ister Koreli, birey ne kadar bütüncül bir inanca sahipse, belirli bir bilgi parçasının konuyla ilgisiz olabileceğini varsaymakta o kadar isteksiz oluyordu.

Ancak açık fikirlilik ile dünyanın karmaşık olduğu inancının, aşağıda göreceğimiz gibi kendine özgü dezavantajları olabilir:

GERİYE BAKARAK DEĞERLENDİRMEKTEN KAÇINMA

Sovyetler Birliği'nin 1991'deki çöküşü, ister alaylı olsun ister profesyonel, çok sayıda tarihçiye, olduktan sonra kaçınılmaz değilmiş gibi görünen birkaç tarihsel olaydan biriydi. Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, Üçüncü Reich'm yükselişi ve Amerikalıların aya Ruslardan önce gitmeyi başarması, bunları tahmin edeceği hiç sanılmayan yorumcular tarafından, kaçınılmaz olarak değerlendirilegelmiştir. Geçmiş "öngörme" çalışırken, genelde iki sorunla karşılaşırız: (1) en azından geriye bakıldığında, olayların başka türlü gelişmeyeceğinin belli olduğuna inanmak; (2) aslında, olayların bu şekilde gelişeceğinin *önceden* kolayca görülebileceğini düşünmek.

İnsanların bu hataları yapmaya yatkın olduğunu nereden biliyoruz? Bilişsel psikolog Baruch Fischhoff, insanların belirli bir olayın sonucunu önceden ne ölçüde kestirebileceklerini abarttıklarını ve olayların olağandışı sonuçlarına gerekenden daha az şaşırdıklarını göstermek için zekice bir yöntem buldu. Katılımcılarına çeşitli tarihsel olayların sahnesini kurmaya yetecek kadar bilgi verdi. Örneğin, İngilizlerin Hindistan üzerindeki denetimlerini sağlamlaştırmaya çalıştıkları 1814 yılında, Bengal'in ne durumda olduğunu anlattı. İngilizler Nepalli Gurkaların baskınlarıyla başa çıkmak zorundaydılar. İngiliz kumandan, dağlık muntıkalarını istila ederek Gurkaları alt etmeye karar vermişti. İstila dönemindeki durumu ayrıntılarıyla açıkladıktan sonra Fischhoff, katılımcılarına ortaya ne gibi sonuçların çıkmış olabileceğini sordu. Başka katılımcılara da aynı bilgileri verdi, ama onlara gerçek sonucu (kazanan ya da kaybeden olmadığını) da açıkladı. Bu katılımcılara, kendilerine söylenmeseydi, bu sonucu ne denli *düşünmüş olabileceklerini* sordu. Fischhoff, katılımcılarının sonucu bilmeleri durumunda, önceden düşünmüş olma ihtimallerini genellikle abarttıklarını bulguladı.

Incheol Choi ve ben, kişi dünyaya dair sarih nedensel modeller oluşturma eğiliminde ise, geriye bakarak değerlendirme yanılığısından kaçınmasının daha kolay olabileceği sonucuna vardık. Sarih modeller birden çok sonucu akla getirebilecek etmenleri ortaya çıkarabilir ve dolayısıyla da kişi, belirli bir sonucun gerçekleşeceğinden emin olma eğilimini daha az gösterebilir. Dahası, kestirimleri yanlış çıktığı zaman şaşırabilir. Şaşkınlık ise, bağlantılı olması muhtemel etmenlerin araştırılmasını ve mo-

delin gözden geçirilmesini başlatabilir; bu da, dünyanın daha doğru anlaşılmasına yol açabilir. Öte yandan, modelleme daha az sarih ise ve belli bir sonuçla çok sayıda etmenin bağlantılı olabileceği düşünülüyorsa, olayın o şekilde gerçekleşmesinin nedenlerini düşünmek kolay olabilir. Bu kavramları, Koreliler ile Amerikalıları karşılaştıran bir dizi deneyle sınadık.

Bir araştırmada katılımcılara, son derece kibar ve dindar biri olduğunu ısrarla belirttiğimiz genç bir ilahiyat öğrencisinden söz ettik. Vaaz vermek üzere kampüse giderken, bir kapı eşiğinde uzanmış, yardım dileyen bir adamla karşılaşan bu ilahiyat öğrencisinin vaaza geç kaldığını söyledik.

Koşul A'da, katılımcılar ilahiyat öğrencisinin ne yaptığını bilmiyorlardı; onlara hedefin yardım etmiş olmasına ne kadar ihtimal verdiklerini ve yardım etmemişse ne kadar şaşıracaklarını sorduk. Hem Koreliler hem Amerikalılar, hedefin yardım etmiş olması ihtimalini yaklaşık yüzde 80 olarak tahmin ettiler ve yardım etmemişse çok şaşıracaklarını belirttiler. Koşul B'de, katılımcılara ilahiyat öğrencisinin kurbana yardım ettiğini; Koşul C'de ise katılımcılara hedefin kurbana yardım etmediğini söyledik. Koşul B ve C'de katılımcılara, öğrencinin –ne yaptığı söylenmeseydi– yardım etmiş olmasına vereceklerini ihtimalin ne olduğunu ve fiili davranışına ne kadar şaşırdıklarını sorduk. Yine, Koşul B'de hem Koreliler hem de Amerikalılar; öğrencinin yardım etmiş olması ihtimalini yaklaşık yüzde 80 olarak düşündüklerini söylediler ve her iki grup da yardım etmesine şaşırmadığını belirtti. Öğrencinin beklenmedik şekilde yardım etmediği Koşul C'de de Amerikalılar öğrencinin yardım etmiş olması ihtimalini yüzde 80 civarında düşündüklerini söylediler ve bunu yapmamış olmasına çok şaşırdıklarını belirttiler. Buna karşılık, Koşul C'de Koreliler, öğrencinin yardım etmiş olması ihtimalini ancak yüzde 50 olarak düşündüklerini söylediler ve bunu yapmamış olmasına çok az şaşırdıklarını belirttiler. Yani, Korelilerin şaşırmadığı durumda Amerikalılar şaşkınlık yaşadı ve Koreliler belirgin bir geriye dönük değerlendirme eğilimi gösterdi; birçoğu aslında bilmediği bir şeyi daştan itibaren bildiğini düşündüğünü belli etti. (Araştırmamızdaki senaryo, Princeton İlahiyat Fakültesi'ndeki öğretilerle yapılan gerçek bir deneyi betimliyordu. Bu araştırmaya katılan nazik gençler –eğer aceleleri yoksa– bir kapı eşiğinde inleyen adama

yardımları önerme eğilimi göstermişti; aceleleri olduğunda ise çoğu yardımcı etmemişti.)

Choi ve ben, Doğuluların hiç beklenmedik sonuçlar karşısında Amerikalılar kadar şaşırmadıklarına işaret eden bir çalışma daha yaptık. Amerikalı ve Koreli katılımcılara bazı araştırmaları anlattık ve onlara her bir araştırmayla ilgili ya bir hipotez ya da birbiriyle çelişen (biri araştırmanın gerçek sonucunu, diğeri de tam tersini öngören) iki hipotez sunduk. Örneğin, bazı katılımcılara gerçekçiliğin zihinsel sağlığı artırdığı varsayımını inceleyen bir araştırmadan söz ettik. Öteki katılımcılara ise, bu varsayımın yanı sıra, iyimserliğin zihinsel sağlığı geliştirdiğine ilişkin alternatif bir hipotezin de ele alındığını söyledik. Daha sonra, tüm katılımcılar gerçekçiliğin zihinsel sağlığı geliştirdiğine işaret eden gerçek araştırma bulgularını okudu. Katılımcılardan, bulguyu ne derece şaşırtıcı ve ilginç bulduklarını belirtmelerini istedik. Amerikalılar birbirine zıt iki hipotez sunulduğu zaman daha çok şaşırdıklarını –ve araştırmayı daha ilginç bulduklarını– belirtirken, Koreliler gerçek sonucu öngören tek hipotez yerine birbirine zıt iki hipotez sunulduğunda ne daha çok şaşırdılar, ne de daha çok ilgi gösterdiler.

Doğulular, dünyanın son derece karmaşık bir yer olduğuna dair inançlarında gerçeğe Batılılardan kesinlikle daha yakındır; Batılılar ise kuşkusuz, dünyaya ilişkin sarıh modellerinde çoğu zaman fazlasıyla basit düşüneler: Doğuluların gerektiği kadar sık şaşırılmaları, çok sayıdaki olası nedensel etmene daha fazla uyum göstermenin karşılığında ödedikleri görece önemsiz bir bedel olabilir.

Öte yandan, basit modellerin –en azından bilimde– en yararlı modeller olduğu aşikârdır, çünkü bunların çürütülmesi, sonuç olarak da düzeltilmesi daha kolaydır. Aristoteles’in fizik konusundaki önermelerinden çoğu kantlanabilir şekilde yanlış çıkmıştır. Ancak Aristoteles’in dünya hakkında sınırlanabilir önermeleri varken, Çinlilerin yoktu: Fizikte hangi ilkelerin doğru olduğunu Batılılar belirledi. Çinliler uzaktan etkileşim ilkesini anlamış olsalar bile, bunu kantlayacak bir yöntemle sahip değildiler. Kantı getirenler; başlangıçta bu ilkeye inandıran ve aslına bakılırsa tüm nesnelere, tıpkı bilardo topları gibi, sadece başka bir nesneyle temas geçtiği için hareket ettiğini saptamaya çalışan Batılı bilimciler oldu.

Batılıların bilimde gösterdikleri başarı ile nedensel analizde birtakım hatalar yapına eğilimlerinin kaynağı aynıdır: Bireysel amaçların peşine düşme özgürlüğü, insanları, bu amaçlara ulaşmalarını sağlayacak şekilde durum modelleri oluşturmaya iter; bu da olayları, sonuçlardan olası nedenlere, yani geriye doğru incelemek yoluyla modellendirmeye teşvik eder. Model, bilimde olduğu gibi sistemli sınaması yapılmışsa, düzeltilebilir. Fakat Batılıların modelleri, bağlamın olası rolünü hafifleterek çok katı bir biçimde hedef nesne ve özellikleriyle sınırlı kalma eğilimindedir. Modellendirilen şey –çoğu kez büyük bir kafa karışıklığı yaratan– gündelik yaşam olduğunda, hatanın anlaşılması daha zordur. Yanlış bir modelin düzeltilmesi güç olacaktır. Bu yüzden, bilimsel zihniyete dayalı geçmişlerine karşın Batılılar, Temel Atıf Hatası'na ve insan davranışının tahmin edilebilirliğini abartma yanlışına karşı özellikle zayıftırlar.

Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Batılıların yeğlediği basitlik ile Doğuluların varsaydığı karmaşıklık, nedensellik yaklaşımlarından çok daha fazlasını kapsar. Onların bu tercihleri, daha genel anlamda bilginin örgütlenme biçimlerine uzanır:

DÜNYA İSİMLERDEN Mİ OLUŞUR, FİİLLERDEN Mİ?

Arijantinli yazar Jorge Luis Borges, *İyicil Bilginin Göksel İmparatorluğu* başlıklı kadim bir Çin ansiklopedisinin varlığından söz eder; bu ansiklopedide hayvanlar şöyle sınıflandırılır: “(a) İmparatora ait olanlar, (b) mumyalanmış olanlar, (c) eğitilmiş olanlar, (d) süt domuzları, (e) deniz-kızları, (f) efsanevi hayvanlar, (g) başıboş köpekler, (h) bu sınıflandırmaya dahil edilenler, (i) deli gibi titreyenler, (k) deve kılından incecik bir fırçayla çizilenler, (l) diğerleri, (m) az önce bir çiçek vazosunu kırmış olanlar, (n) uzaktan sineği andıranlar:

Borges bu sınıflandırmayı kendi amaçları için uydurmuş olabilir ama, eski Çinlilerin dünyayı eski Yunanlılarla aynı şekilde sınıflandırmadıkları kesinlikle doğrudur. Yunanlılara göre, şeyler aynı niteliklerle betimlenebiliyorsa, aynı kategoriye aitti. Ne ki, felsefeci Donald Munro'nun da belirttiği gibi, Çinlilere göre paylaşılan nitelikler, aynı sınıfa aidiyeti belirlemezdi. Şeylerin bir arada sınıflandırılmasının nedeni ise, birbirlerini *rezonans* yoluyla etkilediklerinin düşünülmesiydi. Örneğin, Çinlilerin Beş Süreç sisteminde bahar, doğu, tahta, rüzgâr ve yeşil kategorilerinin tümü birbirini etkiler. Rüzgârdaki değişim –“hiçbirinin arasında fiziksel bir temas meydana gelmeksizin, çoklu yankıya benzer bir süreç” içerisinde– tüm diğerlerini etkileyecektir. Felsefeci David Moser, eski Çinlilerin ilgilendiği şeyin, aynı sınıfın tekil üyeleri arasındaki benzerlik değil, sınıflar arasındaki benzerlik olduğuna işaret eder. Eski Çinliler, bir sınıfın bir üyesi (“bir at”) ile bir bütün olarak sınıf (“atlar”) arasındaki ilişkiyle hiç ilgilenmezlerdi.

Aslında, Çinlilerin kategorileştirmeye karşı olumlu bir antipatisi olduğu anlaşılıyor. Kadim Taocu filozof Chuang Tzu'ya göre, "(...) terim ve niteliklerin sınırlarının nasıl belirleneceği sorunu, kişiyi tümüyle yanlış yöne götürür: Bilginin sınıflandırılması veya sınırlandırılması, daha büyük bilgiyi parçalara böler." *Tao Te Çing*'de, kategorilere bel bağlamanın etkilerine ilişkin şu eleştirel görüşü buluruz:

*Bu beş renk kişinin gözlerini kör eder
Bu beş ton kişinin kulaklarını sağır eder
Bu beş çeşni kişinin damak zevkini bozar*

Kadim Çinlilerin aynı özellikleri paylaşan nesnelere sınıflandırılmasına ilgi duymamaları, temel dünya düzenleriyle de tutarlıdır. Onlara göre dünya kesintisiz maddelerden oluşuyordu. Bu yüzden onlara anlamlı gelen, bir *parça-bütün* ikiliği (dikotomisi) idi. Ortak özelliklerini bulup nesnelere o temel üzerinde bir sınıfa yerleştirmek, en azından nesnelere kendileri analiz birimi olmadığından, onlara pek de yararlı görünmemiş olsa gerek. Yunan dünyası nesnelere oluştuğu için, bir *birey-sınıf* ilişkisi onlara doğal geliyordu. Yunanlıların bu ilişkinin önemine olan inancı, onların doğru tümevarımsal çıkarımların mümkün olduğuna ilişkin inançlarının merkezini oluşturuyordu: Bir kategoriye ait bir nesnenin belirli bir özelliği olduğunu öğrenmek, aynı kategoriye ait diğer nesnelere de o özelliğe sahip olduğunun varsayılabilmesi anlamına gelir. Bir memelinin karaciğeri varsa, bu, tüm memelilerin karaciğeri olduğu iddiası için iyi bir temel oluşturur. Bilginin *bir-birçok*, birey-sınıf örgütlenmesine odaklanmak, tek bir örnekten çıkarım yapmayı teşvik eder; bir parça-bütün açıklaması ise bunu yapmaz.

ÇAĞDAŞ DÜŞÜNCEDE KATEGORİLERE KARŞI İLİŞKİLER

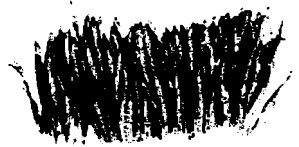
Bir kez daha, eski Yunan ve eski Çin'deki çok farklı entelektüel gelenekler örneğiyle karşı karşıyayız; ve bir kez daha eski filozofların zihinsel alışkanlıklarının bugünün sıradan insanların algılama ve akıl yürütmesine benzeyip benzemediğini sorabiliriz. Bilişsel farklılıklar konusundaki tarihsel delillere ve bunların toplumsal kökenlerine ilişkin kuramımıza dayanarak, çağdaş Batılıların (a) nesnelere kategorize etmeye Doğulular-

dan daha büyük bir eğilim göstermelerini; (b) yeni kategorileri, özelliklerle ilgili belirli kuralları belirli durumlara uygulayarak öğrenmeyi daha kolay bulmalarını; (c) kategorilerin tümevarımsal kullanımına daha sık başvurmalarını, yani bir kategorinin belirli örneklerinden, başka örneklerle veya bir bütün olarak kategoriye genelleme yapmalarını bekleyebiliriz. Ayrıca her olgunun diğer tüm olgularla potansiyel bağlantısına dair kanıların göz önüne alarak, Doğuluların dünyayı algıladıkları ilişkiler ve benzerlikler açısından düzenlemelerini, Batılılara göre daha fazla bekleyebiliriz.

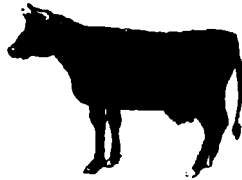
Aşağıdaki resimde gösterilen üç nesneye bir göz atın. İki nesneyi birlikte yerleştirmeniz isteniyordu, bunlar hangileri olurdu? Peki bu ikisi neden birbirine ait gibi görünüyor?

A

B

Bununla hangisi eşleşir? A mı, B mi?

Kategoriler/ilişkilere göre gruplandırma tercihi ölçen sorulardan bir örnek.

Bir Batılıysanız, büyük olasılıkla tavuk ile ineğin bir arada olması gerektiğini düşünürdünüz. Gelişim psikologu Liang-hwang Chiu, bu resimdekine benzer üçlüleri Amerikalı ve Çinli çocuklara gösterdi. Chiu, Amerikalı çocukların nesnelere, aynı "taksonomik" kategoride yer almaları, yani her ikisine de aynı sınıflandırma terimi ("yetişkinler", "gerekçler") uygulanabilmesi nedeniyle gruplandırdıklarını buldu. Çinli çocuklar ise, nesnelere ilişkiler temelinde gruplandırmayı tercih ediyorlardı. Bu resimde, inek ile otu bir araya getirmeyi yeğlediler; çünkü "inek ot yer."

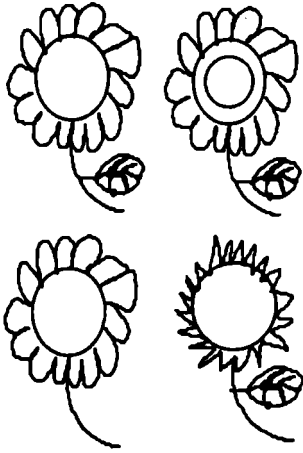
Li-jun Ji, Zhiyong Zhang ve ben, resim yerine sözcükler kullanarak ABD'deki üniversite öğrencileri ile kıta Çin'i ve Tayvanlı üniversite öğrencilerini karşılaştırdığımızda da benzer sonuçlar elde ettik. Katılımcılara üç sözcükten oluşan diziler (örn. panda, maymun, muz) sunduk ve üçü arasından birbiriyle en yakından bağlantılı iki sözcüğü göstermelerini istedik. Amerikalı katılımcılar, ortak kategori üyeliği temelinde gruplandırmaya yapmaya belirgin bir eğilim gösterdiler: Panda ve maymun hayvan kategorisine girer; Çinli katılımcılar, tematik ilişkiler temelinde (örn. maymun ve muz) gruplandırmayı tercih ettiler ve yanıtlarını ilişkiler açısından doğruladılar: Maymun muz yer.

Batılılar için dünyayı örgütlemenin doğal yöntemi, bunu kategoriler ve onları tanımlayan kurallara göre yapmak ise, o zaman Batılıların nesnelere arasındaki benzerlik algılarının, nesnelere bir dizi kural uygulanarak sınıflandırılabilir derecesinden büyük ölçüde etkileneceğini düşünebilirdik. Ancak, kategoriler Doğu Asyalıların dikkatini daha az çektiğine göre, onların benzerlik algılarının daha çok nesnelere arasındaki aile benzerliğine dayalı olmasını bekleyebilirdik.

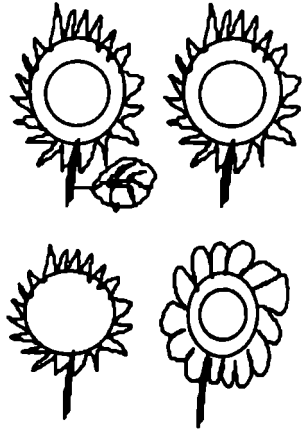
Bu olasılığı sınamak üzere, Ara Norenzayan, Edward E. Smith, Beom Jun Kim ve ben, Koreli, Avrupa kökenli ve Asya kökenli Amerikalı katılımcılara, 115. sayfadakilere benzer şematik figürler verdik. Her resim, alttaki nesnenin üzerine yerleştirilmiş iki nesne grubundan oluşuyordu. Katılımcıların yapması gereken şey, hedef nesnenin hangi nesne grubuna daha benzer olduğunu söylemekti. Okumaya devam etmeden önce, siz de şekildeki nesnelere hakkında kendi kararınızı verebilirsiniz.

Korelilerin çoğu, hedef nesnenin soldaki gruba daha benzer olduğunu düşünürken, Avrupalı Amerikalıların çoğu, sağdaki gruba daha yakın olduğunu düşündü. Hedef nesneyle soldaki grup arasında daha açık bir aile benzerliği olduğundan, Korelilerin (ortalama yüzde 60 oranında) nesneyi

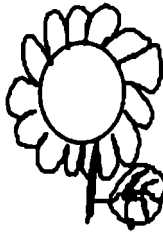
Grup 1

Grup 2

Hedef Nesne

Benzerlik yargılarının aile benzerliğine mi,
yoksa kurallara mı dayalı olduğunu ölçen soru örneği.

o gruba daha benzer bulmalarını nedenini anlamak kolaydı: Ama hedef nesneyi sağdaki grupla paylaştığı bir kategoriye koymamıza olanak veren basit, değişmez bir kural vardır. Kural “(kıvrığın tersi olarak) düz sap”-tı: Avrupalı Amerikalılar, tipik olarak bu tür kuralları keşfedip yüzde 67 oranında hedef nesnenin kurala dayalı kategoriye paylaştığı gruba daha benzer olduğunu söylediler: Asya kökenli Amerikalıların yargıları ise ikisi arasında, ama Korelilerinkine daha yakındı.

Kategoriler kimi zaman özelliklere kuralları uygulamak yoluyla öğrenilir. Bize yavrularını emziren hayvanların memeli olduğuna dair bir kural öğretildiği için, tavşanların memeli olduğunu biliriz. (Bu, her halükârda resmen tanımlanmış kategoriler açısından geçerlidir: Aslında çoğu kişi memelinin ne olduğunu bakarak öğrenir: “Bu tavşan bir memeli”, “Şu aslan bir memeli.” Öğrenilen “halk” kategorisi, gözlemlenen ortak özelliklerden çıkarılır –tüylü, dört ayaklı, vb.)

Sarih modelleme ya da kural oluşturunun, Doğu Asyalıların nedensel açıklamalarından çok, Batılılarınkine özgü olduğu anlaşılmaktadır. Asyalılar dünyayı anlamakta kurallardan yararlanmaya daha az eğilim gösteriyor ve kategorileri daha az kullanıyorlarsa, kategorileri nesnelere sarih kurallar uygulayarak öğrenmek onlara özellikle güç geliyor olabilirdi. Bu olasılığı sınamak için, Ara Norenzayan ve meslektaşları sağ sayfadaki siyah-beyaz şekillere benzer renkli figürleri, Michigan Üniversitesi’ndeki Doğu Asyalı, Asya kökenli Amerikalı ve Avrupa kökenli Amerikalı öğrencilere gösterdiler. Katılımcılara, hayvanları Venüslü mü, yoksa Satürlü olduklarına göre sınıflandırmayı öğreneceklerini söyledik.

Katılımcılara, şu beş özellikten herhangi üçüne sahip olan hayvanın Venüslü olduğunu söyledik: Kıvrık kuyruk, toynaklar, uzun boyun, ağız ve antene benzer kulaklar. Aksi halde yaratık Satürlü demektir. Sol üstteki hayvan (katılımcılar mavi renkte gördüler) Venüslü ölçütlerine uyar; sağdaki ise (kırmızı renkte görüldü) uymaz, dolayısıyla Satürn kategorisine konulması gerekir. Katılımcılar hayvanları doğru bir biçimde sınıflandırmayı öğrendikten sonra, onlara yeni hayvanlar gösterip ne kadar hızlı ve doğru sınıflayabildiklerine bakarak kategorilere ne derece hâkim olduklarını sınadık. Yeni hayvanlar, önceden görülenleri andıran iki tipi içeriyordu. Bazı hayvanlar “pozitif eş”ti: Katılımcıların eğitim denemelerinde görmüş oldukları bir hayvana benziyorlardı ve özellikleriyle ilgili kurallar açısından aynı kategoriye aittiler. Diğer hayvanlar ise “negatif eş”ti: Daha önce gördükleri bir hayvana benziyorlardı, ama kurallar açısından, eğitimde görülenden farklı bir kategoriye aittiler. Sol alttaki hayvan, sol üsttekinin pozitif eşidir: Venüslü olarak sınıflandırılan hayvana benzer; kurallar da öyle olduğuna işaret eder. Sağ alttaki ise, negatif eştir: Venüslü hayvana benzer, ama kurallar öyle olmadığını söyler.

EĞİTİM EVRESİ

Bilinen Venüs

Bilinen Satürn

SINAMA EVRESİ: Pozitif Eş

Venüs

SINAMA EVRESİ: Negatif Eş

Satürn

Kurallara dayalı kategorileri öğrenmenin kolaylığını araştırırken kullanılan çizgi hayvanlar örneği

Hayvanın Venüslü mü, yoksa Satürnülü mü olduğuna karar vermek, Asyalı katılımcıların Avrupa ya da Asya kökenli Amerikalılara göre daha fazla zamanını aldı. Üç katılımcı grubu, pozitif eşler konusunda eşit derecede hızlı ve doğru karar verdiler; burada doğru yanıt getiren, hem önceden görülen örneğin anısı, hem de kategoriyi tanımlayan kuralların doğru uygulamasıydı. Ancak kuralların hatırlanması ve doğru uygulanması halinde doğru bir biçimde sınıflandırılabilir negatîf eş örneklerinde ise Asyalı katılımcılar, hem Avrupa hem de Asya kökenli Amerikalılardan iki

kat fazla sınıflandırma hatası yaptılar: Kurallara göre sınıflandırmanın Doğululara, Batılılardan daha zor geldiği anlaşılıyor.

Aşağıdaki, her ikisi de “tavşanların kanında Q enzimi vardır” sonucuyla biten iki argümandan hangisi size daha inandırıcı görünüyor? Niçin?

(1)
Aslanların kanında Q enzimi vardır
Kaplanların kanında Q enzimi vardır

(2)
Aslanların kanında Q enzimi vardır
Zürafaların kanında Q enzimi vardır

Tavşanların kanında Q enzimi vardır

Tavşanların kanında Q enzimi vardır

Bu tür bir soru sorulan Batıların çoğu, 2. argümanın daha iyi olduğunu söylüyor. Neden olarak da, “farklılık” ya da “temsiliyet” ilkesini kullanıyorlar: Aslan ve kaplan pek çok yönden oldukça benzer hayvanlardır; dolayısıyla tavşanların ait olduğu memeli kategorisini çok iyi temsil etmezler: Aslan ve zürafa ise birbirinden daha farklı oldukları için, memeli kategorisini daha iyi temsil ederler. Şimdi, her ikisi de “memelilerin kanında Q enzimi vardır” sonucu ile biten aşağıdaki argümanları ele alın. Hangisi size daha inandırıcı görünüyor?

(1)
Aslanların kanında Q enzimi vardır
Kaplanların kanında Q enzimi vardır

(2)
Aslanların kanında Q enzimi vardır
Zürafaların kanında Q enzimi vardır

Memelilerin kanında Q enzimi vardır

Memelilerin kanında Q enzimi vardır

Yine, Batıların çoğu ikinci argümanın daha inandırıcı olduğunu söyledi ve neden olarak da, ikinci argümanın memeli kategorisini, birinciden daha iyi temsil ediyor olmasını gösterdi.

Incheol Choi, Edward E. Smith ve ben, Koreli ve Amerikalı üniversite öğrencilerine yukarıdakine benzer problemler verdik. Amerikalılar değilse de Koreliler, sonuç cümlesinde kategori adı verildiğinde, ikinci argümanı tercih etme eğilimindeydi. Koreliler için memeli kategorisi, gerçekten gönderme yapıp vurgulanmadıkça dikkat çekici değildi. Bunun

sonucu olarak da, söz konusu nesnelere memeliler olduğu açıkça hatırlatıldığında, farklılık ilkesi çıkarımlar açısından daha önemli oluyordu. Kategorilerin Doğulular için daha az dikkat çekici olmasının olası bir sonucu da, onları Batılılar kadar tümevarımsal çıkarsamalara götürmemesidir:

NESNELER DÜNYASINA KARŞI İLİŞKİLER DÜNYASINDA BÜYÜMEK

Doğulularının günümüzde kategorilere görece az ilgi göstermeleri, niteliklerle ilgili kuralları uygulayarak yeni kategorileri öğrenmekte zorlanmaları ve onları çıkarsama amacıyla kendiliğinden pek az kullanmaları nasıl mümkün olabilir? Nesnelere düzenlenmesinde ilişkileri göz önüne almaya Batılılardan çok daha yatkın olmalarının nedeni nedir? Elbette ki tek neden, kadim Çin filozoflarının kategorileri pek az kullanmaları ve kategori-üye sınıflamasından çok, parça-bütün ilişkileri ile tematik benzerliklere ilgi duymaları değildir. Filozofların kaygılarının, kendi çağdaşlarının bile gündelik nesnelere ilgili yargılarını etkilemiş olduğu kuşku götürür: Doğu Asyalıların gözünde bugün, kategoriler değil de ilişkiler görece önemliyse, çocuğun toplumsallaşmasında hâlâ işlerliği olup bu denli farklı algılama ve akıl yürütme tarzlarını teşvik eden etkenlerin var olması gerekir. Bu tür etkenlere bakmadan önce, kategoriler ile ilişkiler arasındaki bazı önemli farkları ele alalım.

Kategoriler isimlerle belirtilir. Küçük bir çocuk için isimleri öğrenmenin, fiilleri öğrenmekten daha kolay olduğu aşikâr görünür. Gördüğünüz hayvanın bir “ayı” olduğunu öğrenmek için yapmanız gereken tek şey, onun ayırt edici özelliklerini –çok iri bir beden, büyük dişler ve pençeler, uzun tüylü bir post, yırtıcı bir görünüm– fark etmektir; böylece nesneyi etiketiyle birlikte belleğinizde saklayabilirsiniz. Bundan sonra etiket, ayı özellikler dizisine sahip herhangi bir başka nesnede kullanılmak üzere hazır olacaktır:

Öte yandan ilişkiler; üstü örtülü olarak ya da açıkça, bir fiili gerektirir. Bir geçişli fiilin anlamını öğrenmek, genelde iki nesnenin ve onları bir şekilde birbirine bağlayan bir eylem türünün farkına varmayı gerektirir. “Fırlatmak”, bir nesneyi havadan yeni bir yere yollamak için elinizi ve kolunuzu kullanmak anlamına gelir. Sadece eyleme dikkat çekmek, kimse- nin neden bahsettiğinizi anlamasını sağlayamaz.

Görece belirsizlikleri nedeniyle, fiilleri anımsamak daha güçtür; bir konuşmacı başka biriyle iletişim kurduğunda ya da bir kişi başka birinin söylediklerini değişik sözcüklerle tekrar anlattığında, fiillerin anlamı isimlere göre daha çok değişme eğilimi gösterir; ve bir dilden diğerine çevrildiğinde fiilleri doğru tanımlamak, isimlere göre daha zordur. Dahası, fiillerin ve ilişkileri betimleyen diğer terimlerin anlamı, bir dilden diğerine basit isimlerden daha fazla farklılık gösterir. Bilişsel psikolog Dedre Gentner; “Fiiller son derece reaktiftir; isimler ise âtil olma eğilimindedir,” der.

İsimlerle fiiller arasındaki bu farklar göz önüne alındığında, Gentner’in, çocukların isimleri fiillerden daha çabuk öğrendiğine ilişkin bulgusu pek şaşırtıcı sayılmaz. Aslına bakılırsa, yeni yürümeye başlayan çocukların isimleri öğrenme hızı günde iki kelimeye kadar çıkar. Bu, fiilleri öğrenme hızlarıyla karşılaştırıldığında, çok daha süratlidir.

Gentner, akla yakın bir biçimde, bu büyük isim avantajının evrensel olabileceğini tahmin etti. Ancak öyle olmadığı anlaşılıyor. Gelişim psikolinguisti Tardif ve diğerleri, Doğu Asyalı çocukların fiilleri isimlerle yaklaşık aynı hızda ve isim sayılan şeylerin bazı tanımlamalarına göre, isimlerden önemli ölçüde daha hızlı öğrendiklerini bulguladı. Bu çarpıcı farkın altında yatan çeşitli etkenler vardır.

Birincisi, fiiller Doğu Asya dillerinde, İngilizcede ve diğer birçok Avrupa dilinde olduğundan çok daha dikkat çekicidir. Çince, Japonca ve Korecede fiiller; genelde cümlenin ya başında ya da sonunda gelir ve bunların her ikisi de göze çarpan konumlardır. İngilizcedeyse fiiller çoğunlukla cümlenin ortasına gömülüdür.

İkincisi, 3. Bölüm’de, pantolonun özellikleri hakkında oğlunu sınamasına kulak misafiri olduğum babayı hatırlayım. Batılı anne-babalar isim saplantılıdır, çocuklarına nesnelere gösterir, onları adlandırır ve niteliklerinden söz ederler. Batılılara grip görünebilir ama, Asyalılar nesneyi adlandırmanın, bir anne-babanın görev tanımına girdiğini düşünmezler. Gelişim psikologları Anne Fernald ve Hiromi Morikawa, altı, on iki ya da on dokuz aylık bebekleri olan Japon ve Amerikalıların evlerine gittiler. Annelerden, oyun alanından oyuncakları kaldırmalarını istediler, sonra da yanlarında getirdikleri oyuncakları ortaya koydular – içi doldurulmuş bir köpek ve domuz, bir araba ve bir kamyon. Annelerden, bebekleriyle birlikte her zamanki gibi bu oyuncaklarla oynamalarını istediler. Anne-

lerin en küçük bebeklerine karşı davranışlarında bile çok büyük farklar gözlemlenildi. Amerikalı anneler nesne etiketlerini (“domuzcuk”, “köpekçik”) Japon annelerden iki kat fazla kullanıyordu; Japon anneler ise nezaket kurallarını öğreten toplumsal rutinlere (örneğin, empati ve selamlama) iki kat fazla başvuruyordu. Amerikalı bir annenin bebeğiyle konuşması şöyle olabiliyordu: “Bu bir araba. Arabayı gördün mü? Sevdin mi? Ne güzel tekerlekleri var.” Japon bir anne ise şöyle söylüyordu: “İşte! Bu bir düd düd. Onu sana veriyorum. Şimdi de sen bana ver. Evet! Teşekkür ederim.” Amerikalı çocuklar dünyanın genelde nesnelere dolu bir yer olduğunu öğrenirken, Japon çocuklar dünyanın genelde ilişkilerle ilgili olduğunu öğreniyorlar:

Üçüncüsü, bildiğimiz gibi ortak bir özellikler dizisini paylaşan nesnelere adlandırılması, çocukların bir kategorinin bu özellikleri paylaşan nesnelere adlandırılması, onları benzer özellikler dizisine dayalı başka kategoriler oluşturmalarını sağlayacak özelliklere dikkat etmeye de sevk eder. Gelişim psikologları Linda Smith ve meslektaşları, on yedi aylık çocukları rasgele olarak, ya bir kontrol koşuluna ya da dokuz hafta boyunca, biçimleriyle tanımlanan, aşına olmadıkları nesne kategorilerine ait şeylerle –örneğin, “fincan”– tekrar tekrar oynayacakları ve isimlerini duyacakları bir koşula tabi tuttular. Bu, yeni yürümeye başlamış çocuklara, biçime dikkat etmeyi ve herhangi bir tanımlayıcı özellikler dizisi temelinde kümelendirilebilen nesnelere –deney ortamının dışında görülenler de dahil– kategoriler oluşturmayı öğretti. Sonuç, eğitilen çocukların araştırmanın akışı boyunca yeni nesne isimlerini öğrenmede gösterdikleri çarpıcı artış oldu.

Dördüncüsü, cins [jenerik] isimler (yani kategori adları) İngilizce ve öteki Avrupa dillerinde çoğu kez sözdizimiyle (sentaks) vurgulanır. Könu su kuşlarından açıldıysa, “bir ördek”, “bu ördek”, “bu ördekler” ya da “ördekler” diyebilirsiniz. Son sözcük cins isimdir ve bunu sözdizimi gösterir: Normalde, bir nesnenin mi, yoksa bir nesnelere sınıftan mı söz ettiğinizi belirtmeniz zorunlu olsa da, kimi zaman bu işi bağlam da yapabilir. Ancak Çince ve diğer Sinetik dillerde, işitenin alabileceği biricik ipuçları, bağlamsal ve pragmatik türdendir. Örneğin, az önce gölden çıkıp badi badi yürüyerek yem istemeye gelen bir ördeğin varlığı, sözü edilen ördeğin, “bir ördek”, “o ördekler” veya “ördekler” değil, “o ördek” oldu-

ğuna işaret eder. Gelişim psikologları Susan Gelman ve Twila Tardif, İngilizce konuşan anneler ile Mandarin Çincesi konuşan anneler üzerinde bir çalışına yaptılar ve bir dizi bağlamda, cins isimlerin İngilizce konuşan annelerce daha yaygın kullanıldığını buldular.

Son olarak, Doğulu çocukların nesnelere kategorize etmeyi Batılı çocuklardan daha geç öğrendiklerine ilişkin dolaysız deliller vardır. Gelişim linguisti Alison Gopnik ve Soonja Choi, Korece, Fransızca ve İngilizce konuşan çocukları, bir buçuk yaşından itibaren incelemeye aldılar. Nesneyi adlandırma ve sınıflandırma becerilerinin Korece konuşanlarda, İngilizce ve Fransızca konuşanlara kıyasla daha geç geliştiğini bulguladılar. Araştırmacılar, araç-amaç yargılarının (örneğin, bir kaptaki şeyleri nasıl çıkaracağın kestirme) ve kategorileştirmeyi incelerken, çocuklara iki ayrı türden dörder nesne gösterip (örneğin, dört yassı, sarı dikdörtgen ile dört küçük insan figürü), “bu şeyleri düzeltmelerini”, yani anlamlı olacak şekilde bir araya getirmelerini söylüyorlardı. İngilizce ve Fransızca konuşan bebekler araç-amaç görevleri ile kategorileştirme görevlerinde hemen hemen aynı yaşta ustalaştılar. Koreli bebekler ise kategorileştirmeyi araç-amaç yeteneklerinden neredeyse üç ay sonra öğrendiler.

MİZAÇ, İSTIKRAR VE KATEGORİLER

Eski Yunanlılar kategorilere meraklıydı ve bunları kuralların keşfedilip uygulanmasında temel olarak kullanırlardı. İstikrara da inanır ve hem fiziksel hem de toplumsal dünyayı sabit nitelikler ya da yaratılış özellikleri açısından kavrarlardı. Bunlar birbiriyle bağlantısız olgular olmadığı gibi, eski Çinlilerin kategorilere ilgi duymamaları, değişime inanmaları ve gerek fiziksel gerekse toplumsal nesnelere davranışın, nesnenin çevresini saran bir güçler alanıyla etkileşiminin sonucu olarak anlamlandırmaları da bir rastlantı değildir.

Dünya istikrarlı bir yerse, onu anlamak için kurallar geliştirmeye ve bu kuralların uygulanacağı kategorileri belirlemeye çalışmak yararlı olacaktır. Dünyayı anlamakta kullanılan kategorilerin birçoğu, nesnenin varsayılan niteliklerine gönderme yapar: Sertlik, beyazlık, iyilik, ürkeklik. Doğular da kuşkusuz bu tür kategorileri kullanır, ama onları belirli nesnelere soyutlama eğilimini daha az gösterirler: Kadim Çin felsefesinde at beyazı ya da kar beyazı vardır; ama neredeyse her şeye uygulanabilecek soyut, ayrılabilir bir kavram olarak beyazlık yoktur. Batı gelenğinde, nes-

nelerin “karıştır ve eşleştir” türde soyut niteliklerden oluşan özleri vardır. Bu özler, bağlamdan bağımsız davranış hakkında güvenli kestirimlere olanak verir: Doğu geleneğinde ise nesnelere, çevresel koşulları ve davranışları üretmek üzere etkileşimlerde bulunan somut özellikleri vardır. Soyut niteliklerin, belirli bir nesnenin özellikleri olmaları dışında bir gerçeklikleri varmış gibi tartışılmasına hiç ilgi gösterilmemiştir.

En önemlisi de, nesnelere yaratılış özellikleri Doğululara göre mutlak istikrarlı değildir. Batı’da, matematiği zayıf olan bir çocuğun matematik yeteneğinden yoksun, hatta belki “öğrenme özürü” olduğu düşünülür: Doğu’da ise böyle bir çocuğun daha sıkı çalışması, ya da belki öğretmenin daha fazla çalışması veya öğrenme ortamının değiştirilmesi gerektiği düşünülür.

Ya o/ya bu türünden kategori saplantısı, Batı’nın entelektüel tarihi boyunca süregelmiştir. Her yüzyılda bolca rastlanan ikilikler [dikotomiler], genellikle sonuçsuz tartışmaların temelini oluşturur: Örneğin, tarafların ikiye ayrılarak, belli bir davranış anlamının en iyi yolunun, ya onun her türlü biyolojik düzenlemeden bağımsız olarak zihin tarafından üretildiğini kabul etmek, ya da ona, zihinsel süreçlerin aracılık etmediği katıksız fiziksel bir tepki olarak bakmak olduğunu savundukları zihin/beden çekişmeleri gibi. Işıktan çok hararet yaratan bir başka tartışma da “tabiat/terbiye” çekişmesidir. Evrim biyoloğu Richard Alexander’ın işaret ettiği gibi, üst sınıf memelilere özgü neredeyse tüm davranışlar hem tabiat hem terbiyeyle belirlenir: “Duygu-akıl” ikiliği, açıklayıcı olmaktan çok, kafa karıştırıcı olmuştur. Hume’un dediği gibi, “akıl tutkunun kölesidir ve öyle olması gerekir”; bu ikisini sadece analiz amacıyla birbirinden ayırmak doğru olur: Batılılar tarafından ısrarla üzerinde durulan “insan” ve “hayvan” ayrımının, evrim kavramının kabul edilmesini özellikle zorlaştırdığı öne sürülür. Çoğu Doğulu sistemde ruh, herhangi bir hayvan, hatta Tanrı biçimini alabilir. Evrim Doğu’da asla çekişme yaratmamıştır, çünkü insanların bir varoluş zincirinin en tepesinde oturduğu ve her nasılsa hayvanlığını yitirmiş olduğu varsayımı asla ortaya atılmamıştır.

Batı’nın entelektüel tarihi boyunca, her kategori için gerekli ve yeterli koşulları bulmanın mümkün olduğu kanısı süregelmiştir. Bir kare, dört eşit kenarı ve dört dik açısı olan iki boyutlu bir nesnedir. Bu özelliklerden yoksun bir şey kare olamaz ve bu özelliklere sahip her şey kesinlikle kare-

dir: *Felsefi Araştırmalar* adlı kitabında Ludwig Wittgenstein, bütün bu gereklilik ve yeterlilik girişimini Batı'da yerle bir etti. Wittgenstein, Batı'nın en analitik düşünürlerini bile tatmin edecek (daha doğrusu, dehşete düşürecek) şekilde, bir "oyun", "hükümet" veya "hastalık" gibi, karmaşık ya da ilginç herhangi bir kategori için gereklilik ve yeterlilik koşullarını belirlemenin asla mümkün olmayacağını ileri sürdü. Bir şey, eğlenceli olmasa, tek başına oynansa, temel amacı para kazanmak olsa bile, bir oyun olabilir: Bir şey, eğlenceli ya da birçok kişinin keyifle etkileşimde bulunduğu verimsiz bir etkinlik olsa bile, ille de bir oyun değildir. Wittgenstein'in bu öğretisine Doğu'da hiç ihtiyaç olmamıştır. Karmaşık kategorilerin her zaman gerekli ve yeterli koşullarla tanımlanamayacağını belirtildiği, Doğu'da hiç şaşkınlık yaratmayacaktır.

İŞİ YAPAN DİL Mİ?

Dil kullanımında Doğulular ile Batılılar arasındaki önemli farklar göz önüne alındığında, dünyayı fiiller/isimler açısından düzenleme eğilimindeki farklılıkları doğuranın tek başına dil olması mümkün müdür? Bilginin örgütlenmesine ilişkin bulguların kaynağı sadece, Batı dillerinin isimlerin kullanımını teşvik etmesi ve bunun da nesnelere sınıflandırılmasıyla sonuçlanması, Doğu dillerinin ise fiillerin kullanımını teşvik etmesi ve bunun da ilişkilerin vurgulanmasına yol açması mıdır? Daha genel olarak, bu kitapta belgelenen bilişsel farklılıkların kaçınılmaz dil üretmişidir?

Aslına bakılırsa, bu kitapta ele alınan türden bilişsel farklar ile Hint-Avrupa ve Doğu Asya dilleri arasında dikkate değer koşutluklar vardır. Çince ve Japonca başta olmak üzere Doğu Asya dillerinin birbirinden çok farklı olmalarına karşın, onları Hint-Avrupa dillerinden farklı kılan pek çok niteliği paylaşımları nedeniyle, bu koşutluklar özellikle çarpıcıdır.

Daha önce ele aldığımız uygulamalara –işaret etme ve adlandırma, fiillerin cümlelerdeki yeri, isimlerin cins isim olarak belirtilmesi, vb.– ek olarak, dil kullanımının kategori kullanımındaki farklarla örtüştüğü pek çok yön vardır.

Batılıların kategori merakı dile de yansır. Belki de Batı dilleri bir ifadenin genel bir yorumunun doğru olup olmadığını daha belirgin bir biçimde gösterdiği için, "cins" (jenerik) isim tamlamaları İngilizcede Çinceye göre daha yaygındır. Aslında, Çince "sincaplar fındık yer" cümlesi ile "bu sincap fındığı yiyor" cümlesi arasındaki farkı anlatmanın hiçbir yolu

yoktur. Yalnızca bağlam bu bilgiyi verebilir. İngilizce konuşanlar ise, sözü edilenin bir kategori mi, yoksa birey mi olduğunu dilbilimsel göstergelerden anlar.

Yunanca ve diğer Hint-Avrupa dilleri, nesnelere özelliklerini –sadece “lik” ekini ya da eşdeğerini ekleyerek– kendi başına gerçek nesnelere dönüştürmeyi sağlar. Felsefeci David Moser bu uygulamamın, özellikleri sonradan kuramsal açıklamalar olarak işlev görebilecek soyut varlıklar şeklinde düşünmeyi kolaylaştırabileceğine işaret etmiştir. Platon aslında bu soyutlamaların, fiziksel dünyadaki nesnelere özelliklerinden daha büyük bir gerçekliği olduğunu düşünüyordu. Soyutlamalarla ilgili bu denli bir kuramlaşmaya, hiçbir zaman Çin felsefesine özgü bir şey olmamıştır.

Doğu Asya dilleri son derece “bağlamsal”dır. Sözcükler (veya fonemler) tipik olarak çok anlamlıdır, bu yüzden anlaşılmasını cümlelerin bağlamını gerektirir. İngilizce sözcükler ise görece ayırt edilebilir niteliktedir; buna ek olarak İngilizce konuşanlar sözcüklerin ve ifadelerin olabildiğince az bağlam gerektirmesini sağlamaya dikkat ederler. Dilbilim antropologu Shirley Brice Heath, orta sınıf Amerikalı anne-babaların çocukları için kasıtlı olarak dili bağlamından olabildiğince arındırdıklarını göstermiştir. Anne-babalar sözcükleri fiille ilgili bağlamdan bağımsız olarak, ifadeleri ise durumsal bağlamdan bağımsız olarak anlaşılır kılmaya çalışırlar. Bir çocuğa bir köpek hakkında bir şey okurken, anne-baba ona bu hayvanın ne olduğunu (“Doğru, bir köpekçik”) ve kimin bir köpek sahibi olduğunu (“Evet, Heatler’ın bir köpeği var”) sorabilir. Sözcük, doğal olarak ortaya çıkan bağlamından ayrılıp, benzer bir anlama sahip olduğu öteki bağlamlarla birleştirilir.

Batı dilleri kişiyi bağlamla değil, odadaki nesnelere ilgilenmeye zorlar. İngilizce “özneyi öne çıkaran” bir dildir. “*It is raining* (yağmur yağıyor)” cümlesinde bile bir özne bulunması gerekir. Japonca, Çince ve Korece ise tam tersine “konuyu öne çıkaran” dillerdir. Cümlelerin başında, ele alınan konuya göre doldurulması gereken bir konum vardır: “Bu yer, kayak yapmak iyidir.” Bu olgu, sualtı sahnelerini gördükten sonra Amerikalıların işe bir nesneyi betimlemekle (“Büyük bir balık, belki bir alabalık vardı, sola doğru gidiyordu”); Japonların ise bağlamı saptamakla (“Bir göle benziyordu”) başlamalarına ilişkin bulgumuza alternatif bir yorum getirmektedir. Gramer açısından zorunlu olmamakla birlikte, Japoncada

bir deyiş cümlesi, İngilizcede sıklıkla olduğu gibi hemen özneye sıçramak yerine, bağlam ve konu ile başlar.

Batılılara göre, eylemi yapan ben'dir; Doğulular içinse eylem öteki-lerle ahenk içinde girilen, ya da bir güçler alanında hareket halindeki ben'in sonucu olan bir şeydir. Diller bu farklı eyleyenlik türünü içinde barındırır. Japoncada ve (en azından eskiden) Çince "ben" için, kendi ve öteki arasındaki ilişkiyi yansıtan pek çok çok farklı sözcük olduğunu hatırlayın. Bu anlamda meslektaşım ile ilişkilerimdeki "ben", eşimle ilişkilerimdeki "ben", vb. vardır. Japonlar "ben" için geçerli özellikleri düşünmekte zorlanırlar. Belirli ortamlarda ve belirli insanlarla ilişki halindeyken kendileri için geçerli olan özellikleri düşünmek onlara daha kolay gelir. Gramer ayrıca eylemin nasıl meydana geldiğine ilişkin farklı bir anlayışı da yansıtır. Çoğu Batı dili, dille aktarılan ben'in dünya üzerindeki etkisi anlamında, "eyleyene dayalı"dır: "Adam onu düşürdü." (Bunun bir istisnası İspanyolcadır.) Doğu dilleri ise genellikle görece edilgendir: "Adamdan düştü" ya da yalnızca "düştü."

Dilin kullanımında, öteki grubun yaklaşımını duyduklarında hem Çince hem İngilizce konuşanları şaşırtan bir fark, birine bir daha çay isteyip istemediğini sormakla ilgilidir. Çince, "Daha içer misin?" diye sorulur. İngilizcede ise "More tea (Daha çay)?" diye sorulur. Çince konuşanlara göre, içilmesinden bahsedilen şeyin çay olduğu aşikârdır, bu yüzden çay demek gereksiz olacaktır. İngilizce konuşanlara göreyse, onunla birlikte yapılabilecek bir başka etkinlikten değil, çay içmekten söz edildiği aşikâr olduğundan, içmeye gönderme yapmak tuhaf olacaktır.

Dilbilim antropologları Edward Sapir ve Benjamin Whorf'a göre, diller arasındaki dilbilimsel yapı farkları, insanların alışıldık düşünme süreçlerine de yansır. Dilbilimciler ve psikologlar, onlarca yıldır bu hipotezin bir lehinde bir aleyhinde görüş belirtmiş olsalar da, şu sıralarda en geniş çapta kabul gördüğü dönemlerinden birini yaşıyor. Dil ve akıl yürütme hakkındaki delillerimizden bazıları, doğrudan doğruya Sapir-Whorf hipotezini destekliyor.

Hatırlarsanız, Li-jun Ji, Zhiyong Zhang ve ben, insanların nesnelere sınıflandırma tarzını dilin kendi başına etkileyip etkilemediğini incelemiştik. Çinli ve Amerikalı üniversite öğrencilerine sözcük üçlüleri (örneğin, pando, maymun, muz) verip, birbiriyle en yakından ilişkili olan iki

tanmesini göstermelerini istemiştik. Çinli öğrenciler, ABD’de ya da Çin’de yaşıyorlardı ve İngilizce ya da Çince sınımlarıydı.

Sapir-Whorf hipotezi eğer doğruysa, iki dilli Çinlilerin hangi dilde sınımları mutlak bir fark yaratmalıydı. Çince sınımlarında gruplandırma temeli olarak ilişkileri (maymun, muz); İngilizce sınımlarında ise taksonomik kategoriye (panda, maymun) tercih etme eğilimini göstermeleri gerekiyordu. Fakat iki dilli olmanın farklı biçimleri vardır. Psiko-linguistler, kendi deyimleriyle, “eşgüdümlü” iki dilliler ile “bileşik” iki dilliler arasında bir ayrım yaparlar. Eşgüdümlü iki dilliler, ikinci bir dili yaşamlarının görece geç bir döneminde öğrenen ve bu dili kullanmaları bir dizi bağlamla kısıtlı olan kişilerdir. Bu tür insanların dünya hakkındaki zihinsel betimlemelerinin bir dilden diğerine değişebileceği varsayılır. Bileşik iki dilliler ise, ikinci dili erken yaşta öğrenen ve pek çok bağlamda kullanan kişilerdir. Bu tür insanlarda zihinsel betimlemeler birbiriyle kaynaşmış olmalıdır; çünkü söz konusu iki dil farklı işlevlerle veya sadece farklı ortamlarda kullanılmaz. Çinliler ile Tayvanlıların, tipik bir biçimde İngilizceyi görece geç yaşta öğrendikleri ve kullanım bağlamları çoğu zaman okulla kısıtlı kaldığı için, eşgüdümlü iki dilli olmaları beklenebilirdi. Hong Konglular ile Singapuruların ise, İngilizceyi görece erken yaşta öğrendikleri ve daha fazla bağlamda kullandıkları için, bileşik iki dilli olmaları daha olasıydı. Buna ek olarak bu toplumlar, özellikle de Hong Konglular son derece Batılılaşmıştır.

Farklı dillerin farklı zihinsel betimlemelere temel oluşturması nedeniyle dil dünyayı anlamakta bir fark yaratıyorsa, Sapir-Whorf hipotezinin desteklenmesini bekleyecektik: En azından eşgüdümlü iki dillilerin İngilizce sınımlarında, Çince sınımlarına kıyasla sözcükleri farklı bir biçimde gruplandırmaları gerekiyordu. Bizim yaptığımız gruplandırma işleri gibi bilişsel görevler açısından dil önemli değilse, o zaman her iki grupta da hiçbir etkisi olmamasını bekleyecektik.

Sonuçların bundan daha aşikâr olması düşünülemezdi. İlk olarak, İngilizce sınımları Avrupa kökenli Amerikalılar ile, gerek Çin’de gerekse ABD’de Çince sınımları eşgüdümlü Çince konuşanlar arasında belirgin farklılıklar vardı. Amerikalılar gruplandırılmada taksonomik kategori temelini, ilişkiler temelinden iki kat fazla kullandılar. Çince sınımları kıta ya da Tayvan Çinlileri ise gruplandırılmada ilişkiler temelini taksonomik temelden iki kat fazla kullandılar ve ister kendi ülkelerinde, ister ABD’de

sınanmış olsunlar, bu durum değişmedi. İkincisi, sınanma dili kıta ve Tayvan Çinlileri arasında büyük bir fark yarattı. İngilizce sınanmışlarında, ilişkiler temelinde gruplandırma yapmaya daha az eğilim gösterdiler. Görünen o ki, bu katılımcılar açısından İngilizce, dünyayı Çince'den farklı bir biçimde betimlemeye hizmet ediyordu.

Ancak, Hong Konglu ve Singapurlu bileşik iki dilliler açısından işler çok farklıydı. İlk olarak, gruplandırmaları Batı yönünde önemli bir değişime uğramıştı: Hâlâ taksonomik kategoriden çok, ilişkileri temel alıyorlardı, ama eşgüdümlü Çince ve Tayvanca konuşanlara göre, çok daha zayıf bir tercihi bu. Daha da önemlisi, bileşik iki dilliler için Çince ya da İngilizce sınanmak kesinlikle bir fark yaratmıyordu.

Sonuçların taşıdığı anlam çok açık. Kültürün düşünce üzerinde dilden bağımsız bir etkisi var. Bunu, hem eşgüdümlü hem de bileşik Çince konuşanların, sınanmışları dil ne olursa olsun, sözcükleri Amerikalılardan farklı bir biçimde gruplandırmaları sayesinde anladık. Eşgüdümlü ve bileşik iki dilliler arasındaki farklar, dilden bağımsız bir kültür farklılığına da işaret ediyor. Batılılaşmış bölgelerdeki bileşik iki dilliler, Batı yönünde bir kayma gösteriyorlar – üstelik gene sınanma dilinden bağımsız olarak. Ayrıca kültürden bağımsız bir dil etkisi de açıkça görülüyor – ama sadece Çin ve Tayvan'daki eşgüdümlü iki dillilerde. Bu kişiler Çince veya İngilizce sınanmalarına bağlı olarak çok farklı yanıtlar veriyorlar:

Bizim çalışmamızla bağlantılı olarak Sapir-Whorf meselesine deneme kabilinden bir yanıt –hem de hayli deneme kabilinden, çünkü biz sadece tek bir zihinsel süreç türünü ele alan birkaç araştırmayı tartıştık– farklı diller farklı betimleme sistemleriyle makul bir biçimde ilişkilendirildiği sürece, dilin düşünceyi gerçekten etkilediği şeklindedir.

O halde, Doğu Asyalılar dünyayı daha çok ilişkiler açısından görürken, Batılıların dünyayı kategoriler içinde gruplandırabilecek durağan nesnelere açısından görme eğiliminde olduklarına ilişkin yeterince delilimiz var. Çocuk yetiştirme yöntemleri de hiç kuşkusuz bu çok farklı vizyonların üretilmesinde bir rol oynuyor. Doğu Asyalı çocuklar dikkatlerini ilişkilere, Batılı çocuklar ise nesnelere ve onların ait olduğu kategorilere yöneliyorlar. Dil, en azından dikkatin odaklanmasına yardımcı olmakta bir rol oynuyor, ama bu farklı yönelimlerin yaşam boyunca stabilize edilmesinde de muhtemelen bir rolü var. Ne ki, dilin yapısıyla ilgili, katego-

rilere karşı ilişkiler açısından betimlemeyi fiilen zorlayan hiçbir şey olmadığı anlaşılıyor.

Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, dünyayı anlamaya yönelik bu çok farklı yaklaşımlar bilginin örgütlenmesiyle sınırlı değildir. Bağlam-sızlaştırma ve nesne vurgusunun Batılılarca, bütünleştirme ve ilişkilere odaklanmanın da Doğulularca yeğlenmesi, birbirinden çok farklı çıkarım tarzlarına yol açmaktadır.

“CE N’EST PAS LOGIQUE*” Mİ, “İYİ BİR NOKTAYA DEĞİNDİN” Mİ?

(...) Uygar dünyanın iki ucundaki gelenekler arasında görülen en çarpıcı fark, mantığını kaderidir: Batı için mantık merkezi önem taşır ve aktarım zinciri asla kopmaz. (...)

–FİLOZOF ANGUS GRAHAM

(...) Çinlilerin zihni tam da bu kadar rasyonel olduğu için rasyonelleşmeyi ve (...) biçimi içerikten ayırmayı reddeder:

–FİLOZOF SHU-HSIEN LIU

“Çin’de klasik eğitimin amacı daima kültür modeli olarak makul insanı yetiştirilmesi olmuştur. Eğitimli bir insan, her şeyden önce daima sağduyusu, ılımlılık ve ölçülülüğe olan sevgisi, soyut kuramlar ve mantıksal aşırılıklara karşı nefretiyle nitelenen, makul bir varlık olmalıdır.”

–EDEBİYAT ELEŞTİRMENİ LIN YUTANG

“Mantıksal tutarlılıkla tartışmak (...) içermeye yol açmakla kalmayıp, aynı zamanda hamlık da sayılabilir.”

–ANTROPOLOG NOBUHIRO NAGASHIMA

Batılıların anlaması güç olsa da, Doğu’da, Batı’nı yaygın mantıksal sorgulama ruhunu paylaşan sadece iki hareket olmuştur. Bu kısa ömürlü ve az etkili hareketler, antik çağlardaki klasik dönemin *Ming jia*’sı (Mantık-

(*) Fr. “Bu mantıklı değil” (çn).

çıları) ile Mohistleri ya da Mo-tzu'nun takipçileridir. Mantıkçılar aslında formel bir mantığa doğru pek az ilerleme kaydetmiş olmakla birlikte, Çin felsefesindeki tüm diğer geleneklerin yandaşlarının tersine, bilgiyle, salt bilgi adına ilgilenmişlerdir. Mo-tzu geleneği ise, başta gerekli ve yeterli koşullar, çelişmezlik ilkesi ve orta yolu dışarıda bırakma yasası olmak üzere, çeşitli mantıksal meseleleri kucaklamıştır. Yine de, Mohistler bile özenli bir mantıksal çıkarım sistemini oluşturmakta yetersiz kalmışlardır. Dahası, Mohistler geometride ilerlemelerine karşın, hiçbir zaman onu Batılı tarzda formelleştirmemiş ve mantıksal çözümlerin türetilmesine olanak verecek bir dizi temel ilkeyi asla geliştirmemişlerdir:

Yunanlıların mantığa gösterdikleri ilginin en iyi açıklaması, muhakeme açısından yararını fark etmiş olmalarıdır. Görünen o ki, Mo-tzu'nun hem mantıkla ilgilenmesi, hem de önermeleri açıklığa kavuşturmak ve doğrunun yanlıştan ayrılmasına yardım etmek açısından muhakemenin değerli olduğuna inanması bir tesadüf değildir. Mo-tzu, herkes için iyi olanı azamileştirmenin yöntemlerini geliştirmek istemiş ve aslında kâr-zarar analizinin kaba bir versiyonunu da geliştirmiştir. Bu olgular, onu ruhen kadim Çin veya kadim Yunan felsefesinden çok, çağdaş Batı felsefesine yaklaştırır. Gelgelelim, eserinin bu yönlerinde bile Doğulu bir yönsemeyi korumuştur. Diğer Çinli filozoflar gibi o da, bir önermenin doğruluğu ile ahlakiliği arasında ayrım yapmamıştır; ahlak üzerindeki etkileri ne olursa olsun, mantık açısından ölümcül bir konumdur bu.

İS birinci binyıla gelindiğinde, dünyayı anlamaya yönelik mantıklı bir yaklaşımın hiç izi kalmaz. Bunun yerine, duyusal izlenimlere ve sağduyuya duyulan güven vardır. Üstelik –kimi zaman duyuların kanıtlarını yadsımaktan çok hoşlanıyor gibi görünen Yunanlıların tersine– deneyime aykırı düşen argümanları kabul etmeye, Mantıkçılar ve Mohistler bile hiçbir zaman yanaşmamışlardır: Göreceğimiz gibi, Çinliler akıldan çok akla yakınlığa bağlı kalmışlardır.

DENEYİME KARŞI MANTIK

Doğu'da mantığa karşı ilgisizliğin ayrılmaz bir parçası da, *bağlamsızlaş-turmaya* karşı bir güvensizlik, yani bir argümanın yapısını içeriğinden ayrı ele almaktan ve yalnızca altta yatan soyut önermeler temelinde çıkarımlar yapmaktan hoşlanınamaktır. Yaptığımız iki araştırmayla Ara Norenzayan,

Edward E. Smith, Beom Jun Kim ve ben, bunun 21. yüzyıl Asya'sında sıradan insanlar açısından hâlâ ne kadar geçerli olduğunu gösterdik.

Aşağıdaki iki tümdengelimsel argüman üzerinde düşünün. Biri size diğerinden daha ikna edici mi görünüyor?

1. Bütün kuşların ulnar atardamarı vardır.

Dolayısıyla bütün kartalların ulnar atardamarı vardır.

2. Bütün kuşların ulnar atardamarı vardır.

Dolayısıyla bütün penguenlerin ulnar atardamarı vardır.

(Ulnar atardamarın ne olduğunu bilmeye gerek yok. Bu aslında, gerçek dünya bilgisinin tümdengelimsel bir argümanın değerlendirilmesine müdahale edememesi için kullanılan “içi boş” bir özelliktir.)

İnsanların akıl yürütmede formel mantığa karşı deneyimsel bilgiye güvenme derecelerini ölçmenin bir yolu, nitelikleri –yukarıdaki örnekte “ulnar atardamar”– üst kategorilerden (kuşlar) alt kategorilere (kartallar, penguenler) nasıl yansıttıklarını incelemektir. Bu iki argümanda özdeş öncüller bulunduğunu, ama sonuçlarının hedef kuşun ne kadar tipik olduğu konusunda değişiklik gösterdiğine dikkat edin. Kartallar penguenlerden daha tipik kuşlardır. Eğer yukarıdaki gibi önermeleri değerlendirdiğiniz sırada salt mantık yürüyorsanız, argümanların üstü örtülü orta öncüllerini yerine koyarsınız (“Tüm kartallar kuştur” ve “Tüm penguenler kuştur”). Bunu yapan kişiler, her iki argümanı eşit derecede inandırıcı bulacaklardır. Fakat insanlar çoğu kez tipik argümanları atipik olanlardan daha ikna edici bulurlar. Önceki deneyimleri, kartalları penguenlerden çok daha rahatça kuş olarak düşünmelerini sağlar.

Koreli, Asya kökenli Amerikalı ve Avrupa kökenli Amerikalı katılımcılardan, on tanesinin sonuç bölümünde kartal gibi tipik hedefler; onunda da penguen gibi atipik hedefler bulunan bu tür yirmi argümanın ikna ediciliğini değerlendirmelerini istedik. Korelilerin tipik argümanları atipik argümanlardan daha ikna edici bulduklarını saptadık. Avrupa kökenli Amerikalılar; tersine tipik ve atipik argümanları neredeyse eşit derecede ikna edici buldular. Asya kökenli Amerikalıların yanıtları ise Avrupa kökenliler ile Korelilerin ortasındaydı.

Aşağıdaki argümanlar üzerinde düşünün. Hangileri size mantıksal olarak geçerli görünüyor?

Öncül 1: Hiçbir polis köpeği yaşlı değildir.

Öncül 2: Çok iyi eğitilmiş bazı köpekler yaşlıdır.

Sonuç: Çok iyi eğitilmiş bazı köpekler polis köpeği değildir.

Öncül 1: Bitkilerden yapılan her şey sağlıklıdır.

Öncül 2: Sigara bitkiden yapılır.

Sonuç: Sigara sağlıklıdır.

Öncül 1: Hiçbir A, B değildir.

Öncül 2: Bazı C'ler B'dir.

Sonuç: Bazı C'ler A değildir.

İlk argüman anlamlıdır ve akla yakın bir sonucu vardır; ikinci argüman anlamlıdır ama sonucu akla yakın değildir; üçüncü argüman ise öylesine soyuttur ki, hiçbir gerçek anlamı yoktur. Ama her üç argüman da mantıksal olarak geçerlidir.

Argüman anlamlı ve sonucu akla yakın olduğunda, insanların onun mantıksal geçerliliği hakkında doğru karar verme olasılıkları daha yüksektir. Argüman anlamlı olup sonucu akla yakın olmadığında ise doğru karar verme olasılıkları daha düşüktür. Koreli ve Amerikalı üniversite öğrencilerine, geçerli ve geçersiz argümanlarla, akla uygun olan ve olmayan sonuçlar sunarak, her bir argümanda sonucun öncüllerden mantıksal olarak çıkıp çıkmadığına dair bir değerlendirme yapmalarını istedik. En basit *modus ponens*'ten (A doğru ise, B de doğrudur; A doğru olduğuna göre, B de doğrudur), yukarıda üçüncü örnekteki güç yapıya kadar uzanan dört farklı tasım tipini inceledik.

Gerek Koreliler gerekse Amerikalılar, akla yakın sonuçları olan tasımları geçerli saymaya daha yatkındı. Bununla birlikte, beklendiği gibi Koreliler, akla yakınlık unsurundan Amerikalılara göre daha fazla etkilenmişlerdi. Bu farkın, Koreli katılımcıların mantıksal işlemler yapmakta Amerikalılardan daha az yetenekli olmasından kaynaklandığı kesinlikle söylenemez. Koreliler ve Amerikalılar, tamamen soyut tasımlarda eşit sayıda hata yapmışlardı. İki grup arasındaki fark, Amerikalıların gündelik yaşamda mantıksal kuralları uygulamaya Korelilerden daha alışkın olmaları, dolayısıyla sonuçların akla yakınlığını daha kolay görmezden gelebilmeleri gibi görünüyor.

Demek ki sonuçların tipikliği ve akla yakınlığı uğruna Doğu Asyalıların mantığı bir yana bırakmaları daha olasıdır. Sonuçların arzu edilirligi adına mantığı bir yana bırakmaları da daha olasıdır:

William McGuire, insanlardan birbiriyle mantıksal bir ilişkisi olan olayların gerçekleşme olasılığı konusunda karara varmaları istendiğinde, olasılık yargılarının, bir bütün olarak ele alınan inançların mantıksal tutarlılığını artıracak şekilde birbirine uyduğunu gösterdi. Örneğin, insanlara, (a) o yaz kuraklık olmasını; (b) suların çekileceği için kuraklığın sahillerin kirlenmesine yol açmasını; (c) sahiller kirlenirse yetkililerin kumsalları kapatmasını; ve (d) kumsalların kapatılmasını ne kadar olası bulduklarını sordu. McGuire, zaman içinde, insanların birbirine bağlı önermelere ilişkin inançlarındaki mantıksal tutarlılığın, ancak bunların doğruluk olasılığı hakkında düşüncelerinin istenmesi durumunda yükseldiğini bulguladı. Yukarıdakine benzer bir dizi konu hakkında olasılık tahminlerini yaptıklarından iki hafta sonra, katılımcıların çeşitli önermelere verdikleri olasılıklar; ilk başta üzerinde düşünme fırsatı bulamadan verdikleri olasılıklara göre, mantığa daha uygundu. Dolayısıyla her ne kadar insanlar kumsalların kapatılmasını istemeseler de, kayda değer bir gerçekleşme olasılığı bulunan ve doğrudan ya da dolaylı olarak kumsalların kapatılabilmesi sonucunu doğuracak diğer önermelerle bağlantılı olarak üzerinde bir süre düşündükten sonra, yazı deniz kıyısında geçirme planları konusunda daha karamsar hale geliyorlardı.

Ara Norenzayan ve Beom Jun Kim, Doğu Asyalıların arzu edilmeyen bir sonucu ima eden bilgiler üzerine kafa yormaları sonunda, kanılarını tatsız bir yönde değiştirmeye daha az eğilimli olacaklarını tahmin ettiler; Doğu Asyalılar gündelik yaşamdaki olaylara mantık uygulamaya pek alışkın olmadıklarından, üzerinde düşünceleri istenen öteki önermelerle çatışan inançlarına bağlı kalabilirlerdi. Koreli ve Amerikalı öğrencilere, birbiriyle mantıksal bir ilişkisi olan önermeler verdiler, ama olasılık yargıları arasındaki tutarlılığın sınındığını fark edememeleri için, bunları başka önermelerin içine karıştırdılar. Örneğin, aşağıdaki önermeler soruşturma formununun çeşitli yerlerine dağılmış durumdaydı:

Dışarıda yenen akşam yemeklerinin fiyatı yükselecektir.

Restoranlara yönelik daha sıkı hıfzısıhha kuralları yeni eleman istihdam etmenin maliyetini yükseltirse, dışarıda yenen yemeklerin fiyatı da yükselecektir.

Restoranlara yönelik daha sıkı hıfzısıhha kuralları yeni eleman istihdam etmenin maliyetini yükseltecektir.

Önermelerden bazıları olumluydu: Örneğin, “Daha fazla yoksul insan sağlıklı kalmaya yetecek kadar gıda alabilecek.” Dışarıda yenen yemeklerin artan fiyatıyla ilgili yukarıdaki gibi diğer önermelerse iticiydi. Norenzayan ve Kim, katılımcılardan çeşitli önermelere verdikleri olasılıkları iki farklı zamanda belirtmelerini istediler: her bir önermeyi okunmalarını hemen ardından ve tüm önermeleri okumalarından birkaç dakika sonra.

Koreli ve Amerikalı katılımcıların inancı, ilk sıranmalarında eşit derecede tutarlılık gösterdi; olumlu önermelerle ilgili ikincisinde de iki grubun tutarlılığı eşit – ve her ikisinde daha yüksekti. Ne ki Amerikalılar olumsuz önermelerde de tutarlı yönde ilerlerken, Koreliler öyle yapınadılar: Anlaşılan, mantıksal gereklilik arzu edilenle çatıştığında, bazı inançların başkaları açısından mantıksal sonuçları, Korelilerin olasılık yargılarını Amerikalılarınkinden daha az etkiliyordu.

“YA O/YA BU” MU, “HEM O/HEM BU” MU?

Aşağıdaki iki atasözü grubundan hangisi size yakın geliyor? İlk üçlü mü, ikinci üçlü mü?

Yarım ekmek hiç yoktan iyidir.
Herkes karşı tek başına duramazsın.
“Örneğin” kanıt değildir.

Fazla alçakgönüllülük, yarı gururdur.
Düşmanlarına değil, dostlarına dikkat et.
İnsan demirden güçlü, sinekten zayıftır.

İkinci atasözleri dizisi, apaçık çelişkileri ifade eder: Alçakgönüllülük gurur değildir ve dostlarımız tam da endişelenmeniz gerekmeyecek türden kişilerdir. İlk üçlü, etkileyici görünebilir ya da görünmeyebilir, ama hiçbirisi çelişkili değildir. Kaiping Peng ve ben, ikinci tip atasözlerinin, bir Çince atasözleri sözlüğünde, bir Amerikan derlemesindeki kıyasla daha fazla yer aldığını bulguladık. Michigan Üniversitesi ile Pekin Üniversitesi öğrencilerinden, bu atasözlerini ne kadar beğendiklerini gösteren bir sıralama yapmalarını istediğimizde, Çinli öğrencilerin çelişkili, Amerika-

lıların ise çelişkisiz atasözlerini tercih ettiklerini gördük. Bu farkı atasözlerine aşinalığın yaratmadığından emin olmak için, Yahudi atasözlerini kullanarak bir çalışma yaptık. Benzer sonuçlar elde ettik: Amerikalılar ile Çinliler çelişki içermeyen atasözlerine eşit derecede meraklıydı, ama Çinliler çelişki içerenleri Amerikalılardan daha çok beğeniyorlardı. (Burada yine Yakın Doğu ile Uzak Doğu gelenekleri arasında bir benzerlik bulguladık: Yahudi atasözleri, Çincedeki gibi çelişkiler barındırma eğilimi gösteriyordu.)

Çelişkiye yönelik bu tercih farklarının nedenleri derinlerde yatar. Doğu düşüncesinde, *diyalektik* diye adlandırılan, yani çelişkilere ve bunları çözmeye, aşmaya veya her ikisinde de gerçeği bulmaya odaklanan ve geçmişini kadim Çinlilere dek uzanan bir akıl yürütme üslubu vardır. Akıl yürütmekle ilgili katı ve hızlı kuralların kullanımına başvurmayan diyalektikçiliğe aykırı düşme tehlikesini göze alarak, Kaiping Peng'in dile getirmiş olduğu, akıl yürütmek açısından önem taşıyan üç ilkeyi betimleyebiliriz.

Değişim İlkesi. Doğulu düşünce geleneği, gerçekliğin durmaksızın değişen doğasını vurgular. Dünya durağan değil, dinamik ve değişken bir yerdir. Belli bir durumda olmak, sadece durumun değişmek üzere olduğunun işaretidir. Gerçeklik sürekli bir akış içinde olduğundan, gerçekliği yansıtan kavramlar da sabit ve nesnel olmaktan çok, akışkan ve öznedir.

Çelişme İlkesi. Dünya durmaksızın değiştiği için, sürekli olarak karşıtlıklar, çelişkiler ve anormallikler yaratılmaktadır. Eski ve yeni, iyi ve kötü, güçlü ve zayıf her şeyde mevcuttur. Aslına bakılırsa, karşıtlar birbirini tamamlar ve birbirini oluşturur. Taocular, etkin bir uyumda var olan her türlü açık çelişkinin, karşıt ama bağlantılı ve karşılıklı olarak birbirini denetleyen iki yönünü görürler: "Tao hem 'var' hem 'yok' olarak kavranır." Taocu ekolün kurucusu Lao-tzu'nun dile getirdiği gibi: "Dünyadaki insanların tümü güzelliği güzellik olarak tanıdığımda, çirkinliğin kabulü çıkar ortaya; tümü iyiyi iyi olarak tanıdığımda, kötünün kabulü çıkar ortaya. Ve böylece, varlık ve yokluk birbirini üretir..." Ya da kendisini bir siyasetçi ve asker kadar bir düşünür ve şair de sayan, Çin'in uzun süreli lideri Mao Zedung'un yazdığı gibi: "... Bir yandan [karşıtlar] birbirine karşı çıkar, öte yandan bunlar birbiriyle bağlantılı, iç içe geçmiş, birbirine nüfuz etmiş ve birbirine bağımlıdır ve bu nitelik de, kimlik olarak tanımlanır."

İlişki İlkesi ya da Bütüncüllük. Değişim ve karşıtlığın bir sonucu olarak, hiçbir şey yalıtılmış ve bağımsız bir şekilde var olmaz; her şey çok sayıda farklı şeyle bağlantılıdır. Bir şeyi gerçekten tanımak için, onun tüm ilişkilerini bilmemiz gerekir, tıpkı bir ezgi içine gömülü ayrı ayrı notalar gibi.

Diyalektik akıl yürütmenin üç ilkesi birbiriyle ilintilidir. Değişim çelişki üretir, çelişki de değişime yol açar; sürekli değişim ve çelişki, tek parçayı diğer parçalar ve önceki hallerle ilişkilerini göz önüne almaksızın tartışmanın anlamsız olduğunu gösterir. Bu ilkeler aynı zamanda Doğu düşüncesinin bir başka önemli öğretisini de içinde barındırır; bu, aşırı uçtaki önermeler arasından ısrarla Orta Yolu bulmaktır. Çelişkilerin yalnızca görünüşte var olduğu ve “A doğrudur, B de yanlış değildir”e inanmak gerektiği, güçlü bir varsayımdır. “Büyük bir hakikatin tam karşıtı da doğrudur,” şeklindeki Zen Budist özdeyişte bu tutum benimsenmiştir.

Birçok Batılıya bu kavramlar makul, hatta tanıdık gelebilir. Dahası Kant, Fichte ve Hegel’den beri Batı düşüncesinde yeri olan bir tür diyalektik gelenek vardır. (Gerçi Hegelci veya Marksist diyalektiğin –tez, antitez ve sentez üzerindeki vurgusuyla –Doğulu diyalektikten daha “saldırgan” olduğu savunulmuştur, çünkü harcanan çabalar daima, çelişkiyi kabul etmek veya aşmak ya da bazı durumları daha iyi anlamak amacıyla kullanmaktan çok, onu yok etmeye yöneliktir.

Ne ki Batılılar, Doğulu diyalektik ruhuyla doğrudan çatışan bazı mantıksal ilkelere bağlılıklarının gücünün pek farkında değildirler. Bu ilkelere, bir şeyi başka bir şey değil, kendisi olarak kabul eden *özdeşlik yasası* ile, bir önermenin hem doğru hem yanlış olamayacağını kabul eden *çelişmezlik yasası* da dahildir. Doğu’nun bu mantıksal ilkeler çifti üzerindeki ısrarı ile Doğu’nun diyalektik ruhu, en azından yüzeyde, birbiriyle doğrudan tezat halindedir.

Özdeşlik yasası, durumlar arası tutarlılıkta ısrarlıdır: A, bağlamdan bağımsız olarak A’dır. Çelişmezlik yasası, bir önerme ile onun yadsınmasının aynı anda doğru olamayacağını söyler: A ve A-olmayan, imkânsızdır. Bütüncüllük ilkesi ise tam tersine, bir şeyin bir bağlam içinde, başka bir bağlamdakine kıyasla farklı olduğuna işaret eder; değişim ilkesine göre, yaşam sürekli olarak bir varoluş durumundan diğerine geçiştir, dolayısıyla varolmak varolmamak; varolmamak da varolmaktır. Bir kişi aile içindey-

ken, işadami rolünde olduğundan tam anlamıyla farklı biridir; zenginlik, kapının ardında yoksulluk var demektir.

Modern Doğu Asyalılar kuşkusuz Batılıların çok sevdiği mantıksal ilkelerin pekâlâ farkındadır ve gördüğümüz gibi, onları bazı bağlamlarda kullanırlar da. Ancak, Doğu Asyalılara göre, çelişmezlik yasası sadece kavramlar ve soyutlamalar alanında geçerlidir. Formel olarak çelişkili görünüyor diye sonuçların yadsınması yanlış olabilir, çünkü kavramlar şeylerin sadece yansımalarıdır ve kimi zaman görünüşteki bir çelişkinin varlığını kabul etmek, ya şu durumun ya da tam tersinin doğru olduğunda ısrar etmekten daha akıllıca olabilir:

Çelişkiye yönelik bu iki tutum arasındaki farkların, pek çok alanda akıl yürütme açısından bazı ilginç sonuçları vardır.

Peng ve ben, Michigan Üniversitesi'ndeki Çinli ve Amerikalı lisansüstü öğrencilerinden, insanlar arasındaki çelişkiler hakkında ve kişinin kendi karşıt dürtüleri arasındaki çelişkiler konusunda öyküler okumalarını istedik. Bir öykü, annelerle kızları arasındaki bir değer çatışmasını, bir başkası da eğlenme isteğiyle ders çalışma zorunluluğu arasındaki bir çatışmayı anlatıyordu. Katılımcılardan bu çelişkileri analiz etmelerini istedik ve yanıtları Orta Yol, diyalektik çözümler veya diyalektik olmayan çözümler olarak kodladık. Diyalektik bir yanıt genellikle sorunun nedenini her iki tarafa da atfeden ve uzlaşma veya aşma yoluyla karşıt görüşlerin arasını bulmaya çalışan cümleler içeriyordu. "Anneler de, kızları da birbirini anlayamamışlar" şeklindeki bir yanıt, pek uzak olmayan gelecekte bu ikisinin aynı fikirde birleşeceğine işaret eden bir yanıt gibi, diyalektik olarak kodlanıyordu. Diyalektik olmayan yanıtlar ise genellikle yalnızca ya bir tarafta ya da diğerinde hata bulanlardı.

Anne-kız çatışmasında, Çinlilerin yanıtlarının yüzde 72'si, Amerikalıların yanıtlarının ise sadece yüzde 26'sı diyalektik olarak değerlendirildi. Derse karşılık eğlence çatışmasında, Çinli katılımcıların verdiği yanıtların yaklaşık yarısı, Amerikalıların yanıtlarının ise sadece yüzde 12'si diyalektikti. Kısacası, Çinlilerin yanıtlarının çoğu bir Orta Yol bulmaya çalışıyordu. Amerikalıların yanıtlarının çoğu ise sadece tek bir yönde değişim talep ediyordu.

Başka bir çalışmada, Peng ve ben, Doğulular ile Batılıların mantıksal/diyalektik argümanlar konusundaki tercihlerini inceledik. Katılımcılara,

Aristoteles'in daha ağır bir cismin yere ilk önce düşeceği şeklindeki varsayımına karşı iki argümandan hangisini tercih edeceklerini sorduk. Katılımcıların hepsi Michigan Üniversitesi'nde doğa bilimleri lisansüstü öğrencisiydi, ama hiçbiri fizikçi değildi. İki argüman da şöyle başlıyordu: "Aristoteles, bir cisim ne kadar ağırsa, yere o kadar hızlı düşeceğine inanmıyordu. Ne ki, böyle bir varsayım yanlış olabilir."

Birincisi, yani esas olarak Galileo'nun klasik mantıksal argümanı şöyle devam ediyordu: "Diyelim ki elimizde iki cisim var, ağır olanı A, hafif olanı da H diye adlandırıyoruz. Aristoteles'in varsayımına göre A, H'dan hızlı düşer. Şimdi A ve H'nın bir araya getirildiğini varsayalım... Peki şimdi ne olur? Evet, H artı A, A'dan ağırdır; bu yüzden ilk varsayımına göre, A'nın tek başına düşmesinden daha hızlı düşmesi gerekir. Ama birleşmiş cisimde ... [daha hafif olan] H, A üzerinde bir 'fren' etkisi yapacak ve H artı A, tek başına A'dan daha yavaş düşecektir. Dolayısıyla da ilk varsayımından, H artı A'nın tek başına A'dan hem daha hızlı hem daha yavaş düşeceği sonucuna varılır: Bu saçma olduğuna göre, ilk varsayım yanlış olmalıdır."

İkincisi, yani bütüncül ya da diyalektik argüman şöyle devam ediyordu: "... bu varsayım, fiziksel nesnenin diğer bağlamsal etmenlerin her türlü etkisinden bağımsız olduğu inancına dayalıdır... bu ise gerçekte imkânsızdır. Diyelim ki elimizde iki cisim var; ağır olanı A, hafif olanı da H diye adlandırıyoruz. Bu ikisini iki farklı koşula, sözgelimi A'yı rüzgârlı havaya (R), H'yi de sakın havaya (S) tabi tutarsak, R veya S bir fark yaratacak: Bu tür bağlamsal etkiler her zaman var olduğuna göre, ilk varsayımın yanlış olması gerektiği sonucuna varınız."

Katılımcılara ayrıca, Tanrı'nın varlığına ilişkin iki argümandan hangisini (mantıksal olan mı, bütüncül olan mı) tercih ettiklerini sorduk. "Mantıksal" argüman, kadim "kozmozolojik" argümanın bir versiyonuydu. "Var olan her şeyin bir nedeni olması gerekir. (...) Dolayısıyla sonuçlardan nedenlere geçerken iki seçeneğimiz olmalıdır: Biri, hiçbir nihai neden olmaksızın (...) sonsuz bir silsilenin izini sürmektir; diğeri ise, sonunda, kaçınılmaz olarak var olan bir nihai nedene başvurmaktır. (...) Fakat eğer sonsuz silsilenin bütünü, birlikte ele alındığında, herhangi bir şey tarafından belirlenmemiş veya ortaya çıkarılmamışsa, bu saçmadır: (...) Dolayısıyla başvurmanız gereken (...) varoluş nedenini kendi içinde taşıyan ve bariz bir çelişki olmaksızın, yokluğu düşünülemez bir Varlık'tır."

Tanrı'nın varlığına dair bütüncül, diyalektik argüman ise şöyleydi: "(...) İki kişi masanın üzerindeki fincana bakarken, birisinin kulplu bir fincan, diğerininse eğer tam ters açıdan bakıyorsa kulpsuz bir fincan görmesi gibi (...) her ikisi de gerçeğin ancak bir parçasını görebilir. Nihai gerçek diye bir şey yok mudur? ... tüm farklı bakış açılarını bir araya getirmenin bir yolu olmalıdır. (...) Böyle bir toplam ya da "bütün", özel durumla ilgili tüm bakış açılarını kapsar, ama bir bütün olarak gerçeği açığa çıkarır. Bu olağanüstü "bütün", hiçbir birey tarafından tek başına tasarlanamaz ya da bulunamaz. Dolayısıyla, zorunlu olarak var olan, her türlü özel varlığın üzerindeki üstün bir Varlık'a başvurmamız gerekir..."

Amerikalıların çoğunluğu Aristoteles'in yerçekimiyle ilgili varsayımına karşı Galileo'nun mantıksal argümanını tercih ederken, Çinlilerin çoğunluğu bütüncül, diyalektik argümanı yeğledi. Amerikalıların çoğunluğu bizim uydurduğumuz "bütüncül" argümana karşı Tanrı'nın varlığına ilişkin "mantıksal" argümanı tercih ederken, Çinlilerin çoğunluğu bütüncül argümanı yeğledi. Batılı bilim çevrelerinden meslektaşlarımız Galileo'nun argümanını tartışılmaz bulduklarından, Çinlilerin Aristoteles'in görüşlerine karşı bütüncül argümandan yana tercihlerinin şaşkıncı olduğunu düşünüyorlar. Burada, Amerikalıların sadece yüzde 60'ının Galileo'nun argümanını tercih ettiğini belirtmem gerekiyor.

Doğulular ve Batılılar görünüşte çatışan önermelerle yüz yüze gelseler ne olurdu? Mantıksal yaklaşım, olası bir çelişkidenden kaçınmak için, önermelerden biri adına diğerinin reddini gerektirirdi. Diyalektik yaklaşım ise, bir Orta Yol arayışında, her ikisinde bir gerçek payı bulmaktan yana olurdu. Bu meseleyi incelemek amacıyla Peng ve ben, Michigan ve Pekin üniversiteleri öğrencilerinden, çeşitli sosyal bilim araştırmalarının özetleri olduğunu söylediğimiz yazıları okumalarını istedik. Toplam beş farklı konu başlığı vardı ve katılımcılardan ya belirli bir bulguyu bildiren bir araştırmayı, ya oldukça farklı bir şeyi işaret eden bir başka araştırmayı, ya da ikisini birden okumalarını istedik. Bu karşıt çalışmaların mantıksal bir anlamda ille de birbiriyle çelişmesi gerekmiyordu, ama en azından birinin doğru olması halinde, diğerinin doğruluk ihtimalini oldukça düşük gösterecek bir nitelik taşıyordu. Aşağıdaki ifade çifti, gömüştü daha çelişkili olan ifadelerin tipik bir örneğiydi.

İfade A: "Bir araştırmada, yaşlı mahkûmların, ağır şiddet suçları işledikleri için uzun süreli hüküm giymiş kişiler olabileceği bulundu. Ya-

zarlar, cezaevi kapasitesinin yetersiz kalması durumunda bile, bu kişilerin içeride tutulmaları gerektiği sonucuna vardılar.”

İfade B: “Cezaevlerinin aşırı kalabalıklaşmasına ilişkin bir raporda, yaşlı mahkûmların yeni suçlar işlemeleri olasılığının düşük olduğu öne sürülüyor. Bu nedenle cezaevi kapasitesinin yetersiz kalması durumunda, ilk önce onların serbest bırakılması gerekiyor.”

Aşağıdaki ifade çifti, mantıksal anlamda çelişkili olmayan ifadelerin tipik örneği idi:

İfade A: “Bir sosyal psikolog genç yetişkinleri inceledi ve kendilerini ailelerine yakın hissedenlerin daha doyurucu sosyal ilişkiler kurduklarını öne sürdü.”

İfade B: “Bir gelişim psikoloğu yeni yetme çocukları inceledi ve annelerine daha az bağımlı ve aile bağları daha zayıf olan çocukların genellikle daha olgun olduğunu öne sürdü.”

Kendilerini ailelerine yakın hisseden gençlerin daha doyurucu sosyal ilişkiler kurdukları doğruysa, her ne kadar mantıksal bir çelişki içermese de, aile bağları zayıf olan yeni yetmelerin daha olgun oldukları savının da doğru olduğunu herhalde düşünmezsiniz.

Katılımcılar ifadeleri inanılabilirlik derecelerine göre sıraladılar. İfadelerden yalnızca birini okumuş olan katılımcıların sıralamasına bakarak öğrendiğimiz gibi, her ifade çifti (hem Çinli hem de Amerikalılara göre) biri diğerinden daha makul olan ifadelerden oluşuyordu.

Katılımcıların ne gibi çıkarsamalar yapmaları gerekiyordu? Bu oldukça açık görünüyor. Görünüşte çelişen önermelerin ikisini de okuyan katılımcıların, sadece bir tanesini okuyanlara göre, her ikisini de ayrı ayrı daha az inanılır bulmaları gerekirdi. Bu durum özellikle, akla daha yakın olanlara türs düşen daha az makul önermeler açısından geçerli olmalıydı. Fakat ne Amerikalılar ne de Çinliler bu şekilde davrandı. İki önermeyi de gören Çinliler, her birine eşit derecede inandıklarını belirttiler. Daha makul önermeyi, aksinin iddia edildiğini gördüklerinde, görmedikleri zamana kıyasla daha az inanılır olarak değerlendirdiler. Daha az makul önermeyi ise, aksinin iddia edildiğini gördüklerinde, görmedikleri zamana kıyasla daha inanılır buldular. Bu uygunsuz çıkarsama, birbiriyle çelişen iki önermenin her birinde gerçeği bulma gereğini duymanın bir sonucu olabilir. Amerikalılar ise, iki önermeye duydukları inançta birleşmek yerine ayrıldılar ve aksinin iddia edildiğini gördüklerinde, görmedikle-

ri zamana kıyasla, akla yakın önermeye daha çok inandılar. Bu durum, iki çelişkili önermeden hangisinin doğru olduğuna karar verme gereğini duymanın olası bir sonucu gibi görünüyor. Fakat bir şeye, aksinin iddia edilmediği zamana kıyasla, aksi iddia edildiğinde daha çok inanmak, oldukça kuşkulu bir çıkarsamadır. Benim tahminim, Amerikalıların karşı argümanlar geliştirmekte daha iyi olmaları nedeniyle bu şekilde davrandıkları yönünde. Bu, yaşamları boyunca uyguladıkları bir beceri. İnanma eğiliminde oldukları bir önermeye karşı zayıf bir argümanla yüz yüze geldikleri zaman, onu bir kenara atmakta hiç güçlük çekmiyorlar. Soru şu ki, karşı argümanlar geliştirmekteki rahatlıkları, aksi iddia edildiğinde daha az sağlam görünmesi gereken bir önermeye olan inançlarının güçlendirilmeye yarıyor olabilir. Gerçekten de, Amerikalıların Çinlilerden daha fazla karşı argüman geliştirme eğiliminde olduğuna ilişkin deliller var. Aslında, makul bulmadıkları bir argümana saldırmanın kendileri için ne kadar kolay olduğunu anlayamayan Amerikalılar, kendi güçlerinden habersiz olabilirler:

Amerikalıların çelişkiden kaçınma eğilimi, Batılıların inançları haklı çıkaracak ilkeleri aramaya olan yatkınlığıyla bağlantılı görünmektedir. Bir ilkenin inançlarına kılavuzluk ettiğini gösterebilirim, tam tersini işaret eden her türlü görünüme karşı, inançlarının tutarlı olduğunu kanıtlayabilirim. Batılıların, inançlarına ilkelerin kılavuzluk ettiğini kanıtlama ihtiyacının, fiili tercihlerinde de geçerli olduğu anlaşılıyor. Örgütsel psikologlar Briley, Morris ve Simonson, Avrupa kökenli Amerikalılar ile Hong Kongluların tüketici tercihlerini araştırdılar. Tüm tercihler, iki boyutta farklılık gösteren çeşitli nesnelere –örneğin, bilgisayarlar– arasında yapılacaktı. “IBM” bir boyutta hem “Sony”den, hem “Apple”dan üstündü; “Apple” başka bir boyutta hem “IBM”den, hem “Sony”den üstündü. Sony her iki boyutta IBM ile Apple’ın ortasında kalıyordu. Ortalama olarak, yapılan tercihler dizisinde kontrol koşulunda bulunan Amerikalılar ile Doğu Asyalılar, neredeyse eşit derecede ortadaki Sony’yi seçme eğilimi gösterdiler. Deneysel koşulda, Briley ve meslektaşları, katılımcılardan tercihlerinin nedenini belirtmelerini istediler; bunun, Amerikalıları belirli bir tercihi haklı çıkaracak bir kural aramaya (örn., “RAM, disk kapasitesinden daha önemlidir”), Asya kültüründen insanları ise bir uzlaşma aramaya (“Hem RAM, hem de disk kapasitesi önemlidir”) teşvik edeceği-

ni düşünmüşlerdi. Tercihlerini haklı çıkarmaları istendiğinde Amerikalılar, seçimi basit bir kurala göndermeyle haklı çıkarılabilecek aşırı uçtaki nesnelere birini tercih ederken, Asyalı katılımcıların tercihi daha çok uzlaşma nesnesinden yana oldu. Katılımcılar yaptıkları seçimle tutarlı gerekçeler verdiler: Amerikalılar daha çok kural temelli gerekçeler verirken, Çinliler uzlaşma temelli gerekçeler verne eğilimi gösterdiler.

Kısacası, Doğuluların çelişkiye Batılılarla aynı tarzda yaklaşmadıklarına işaret eden bol miktarda delil var. Doğulular uzlaşmacı çözümleri ve büttüncül argümanları daha fazla tercih ediyor ve görünüşte birbiriyle çelişen her iki argümanı da desteklemeye daha hevesli görünüyorlar. Tercihlerini haklı çıkarmaları istendiğinde, egemen bir ilkeye gönderme yapmak yerine, uzlaşmacı Orta Yol tutumuna yöneldikleri anlaşılıyor. Amerikalıların çelişmezlik ilkesine daha büyük bağlılığının ise sorgulanabilir çıkarımlara karşı hiçbir garantisi olmadığı görülüyor. Tam tersine Amerikalıların çelişki fobisi, delillerin daha az aşırı uca yönelmeleri gerektiğini gösterdiği koşullar altında, yargılarında kimi zaman daha da aşırı uca yönelmelerine neden olabiliyor. Bu eğilim, Batı'nın aşırı mantıksal zihin alışkanlıkları hakkında hem Doğulu hem Batılı düşünürler ve toplumsal eleştirmenlerce sık sık dile getirilen yakınmaları yansıtıyor.

“BARNUM ETKİSİ”, DUYGU VE MATEMATİK

Sosyal psikolojinin en güvenilir görüngülerinden biri, bize “Her dakika bir enayi doğuyor” deyişini kazandıran sirk sahibinin adıyla anılan Barnum etkisidir. Herhangi birinin, kendi karakteri hakkında çarpıcı bir içgörüyeye sahip olduğunuzu sanmasını istiyorsanız, ona sadece şuna benzer bir şey söyleyebilirsiniz: “Her ne kadar genelde iyimser bir kişiliğe sahip olsan da, kimi zaman –nedenini açıkça anlamaksızın– hüzünlü oluyorsun. Çoğu kişi senin hayli dışadönük olduğunu düşünürken, aslında oldukça utangaç birisin...”

Hemen hemen herkes oldukça iyimser olduğunu ama ara sıra hüzünlendiğini, girişken görüldüğünü ama aslında utangaç olduğunu düşünür. İnsanların farkına varmadığı şey, bu öz-algılamaların ne denli yaygın olduğudur; bu yüzden psikoloğun ya da kimi durumlarda falcının, ruhlarının derinliklerine inip gerçeği bulduğunu zannederler. Incheol Choi'ye göre, kişi kendi kişiliği hakkında ne düşünürse düşünsün, makul izlenimini verecek kadar dikkatli bir biçimde bu sahte kişilik betimlemelerinin

içerisine yerleştirilmiş olan yakın çelişkilerin fark edilememesi halinde, bu durum kolaylaşmaktadır. Eğer öyleyse, kendileri hakkında görünürde gelişen kişilik betimlemelerini kabul eden Doğu Asyalıların, Barnum etkisine daha açık olması beklenebilirdi. Bunu sınamak üzere Choi, Koreliler ile Amerikalılardan bir dizi ölçekte kendi kişiliklerini değerlendirmelerini istedi. Çoğu kişinin karşıt özellikler olduğunu söyleyeceği şeyleri ortaya çıkarmak üzere farklı ölçekler tasarlanmıştı. Choi katılımcılardan soruşturmanın bir bölümünde ne denli kaba olduklarını, bir başka bölümünde de ne denli nazik olduklarını değerlendirmelerini istedi. Başkalarından daha nazik olduklarını söyleyen Koreliler, başkaları kadar kaba olduklarını da belirtme eğilimi gösterdiler. Amerikalılar ise başkalarından daha nazik olduklarını söyledilerse, başkaları kadar kaba olmadıklarını; ya da başkalarından daha az nazik olduklarını söyledilerse, başkaları kadar kaba olduklarını da belirtme eğilimindeydi. Görünen o ki, Amerikalıların önüne olası bir çelişkiye işaret eden kırmızı bir bayrak çıkıyor; Korelilerde ise pek öyle olmuyordu.

Tutarsızlığı daha da çarpıcı biçimde gösteren bir çalışmada Choi, Koreli ve Amerikalı katılımcılara, birbirinin tam anlamıyla, ya da tama yakın karşıtı olan bir sürü ifade verdi.

- Kişinin karakteri onun kaderidir; veya
Kişinin karakteri onun kaderi değildir.
- Kişi ne kadar bilirse, o kadar inanır; veya
Kişi ne kadar bilirse, o kadar az inanır.

Choi bazı katılımcılara karşıt önermeler çiftinden bir ifadeyi, bazısına da diğerini verdi. İlk ifadeyi alan Amerikalılar onu onaylama eğilimi gösterdiyse, diğer ifadeyi alanlar genelde ona karşı çıktı. Fakat bu durum, çiftteki ifadelerden hangisini görürse görsün kabul edebilen Koreliler için mutlaka geçerli değildi.

William Butler Yeats'ın "Lapis Lazuli" adlı bir şiiri vardır: Üzerine yapılmış oymada, dağ yamacındaki bir pagodanın çatısı altında iki yaşlı Çinliyi gösteren değerli bir taş betimler:

*Orada, dağın tepesinde ve sernalarda,
Bakıyorlar bütün o acıklı manzaraya.
Biri hüznünlü ezgiler istiyor;*

*Usta parmaklar başlıyor çalmaya.
Gözleri, kırışıklar arasına gömülü gözleri,
O kadim, ışıldayan gözleri, sevinçli.*

Yeats belirtmek istediği şeyde Çinlileri kullanmakta belki de haklıydı, çünkü birbiriyle çatışan eşzamanlı duygular deneyiminin, Doğulularda Batılılardan çok daha yaygın olduğuna dair deliller vardır. Kaiping Peng ile meslektaşları, Japon ve Amerikalı katılımcılardan yüzlere bakıp ne tür duyguları ifade ettiğini belirtmelerini istediler. Amerikalılara göre yüzler mutlu ya da üzgün, öfkeli ya da ürkekti. Gördüklerini belirttikleri olumlu duygular ne kadar çoksa, olumsuz duygular o kadar azdı. (Batılı) sağduyu ve psikologlar tarafından yıllardır toplanan pek çok veri, bunun tersinin pek mümkün olmadığını düşündürüyor: Fakat Japon katılımcılar açısından gerçekten de tam tersi geçerliydi. Aynı yüzde hem olumlu hem de olumsuz duygular gördüklerini bildirebiliyorlardı.

Doğu Asyalıların kendi duygularındaki apaçık çelişkileri kabul etmekte de güçlük çekmedikleri anlaşılıyor. Örgütsel psikologlar Richard Bagozzi, Nancy Wong ve Youjae Yi, Çinli, Koreli ve Amerikalı katılımcılardan, o andaki duygusal durumları ile geneldeki duygusal durumlarını değerlendirmelerini istediler. Amerikalı katılımcılar, birörnek şekilde olumlu duygular ve birörnek şekilde olumsuz duygular hissettiklerini bildirme eğilimi gösterdiler. Fakat Çinli ve Koreli katılımcıların, gerek o anda gerekse genelde hissettiklerini bildirdikleri olumlu duyguların yoğunluğu ile olumsuz duyguların yoğunluğu arasında pek az ilişki vardı. Güçlü olumlu duyguların bildirilmesi, güçlü olumsuz duyguların ifadesiyle tamamen bağdaşır nitelikteydi. Konfüçyüs, “Bir insan en mutlu anında, kaçınılmaz biçimde üzgün olduğunu da hissedecektir” derken, belli ki en azından dünyadaki insanların büyük bir bölümüne hitap ediyordu.

Bazen ben de bizzat çelişkiye düşmekle suçlanıyorum. Mantıklı olmayan Asyalılar neden matematik ve fende Amerikalılardan çok daha başarılı olma eğilimi gösteriyor? Doğu Asyalıların mantıkla bir sorunları varsa, bu nasıl mümkün olabilir? Bu sorunun çeşitli yanıtları var:

Birincisi, Doğu Asyalıların formel mantıkla bir sorunları olduğunu değil, sadece deneyim veya arzunun mantıkla çatıştığı gündelik durumlarda onu kullanmaya daha az eğilim gösterdiklerini bulguluyoruz. İkincisi, Doğuluların çelişkiden kaygı duymaması ve Orta Yol üzerinde durması, hiç

kuşkusuz mantıksal hatalara yol açıyor; ama Batıların çelişki fobisi de mantıksal hatalar yaratabiliyor.

Doğuların matematik becerilerinde sahip olduğu şöhret, aslında çok yakın tarihlidir. Geleneksel Çin ve Japon kültürü, eğitilmiş kişinin uğraşması gereken alanlar olarak edebiyat, sanat ve müziğin altını çiziyordu. Genç ve yaşlı Çinliler ile Amerikalıları incelerken, biz ve başka araştırmacılar, sadece genç Çinlilerin Amerikalılardan üstün performans gösterdiklerini buluyoruz. Benzer eğitim görmüş yaşlı Çinliler ve Amerikalılar, matematikte benzer performans gösteriyorlar.

Asya'da daha iyi matematik eğitimi veriliyor ve Asyalı öğrenciler daha çalışkan. Doğu'da, öğretmenin eğitimi kariyeri boyunca devam ediyor; öğretmenler Amerikalı meslektaşlarına göre ders vermeye çok daha az zaman harcıyorlar; yaygın biçimde kullanılan teknikler de Amerika'dakilerden daha üstün. (Asya'daki matematik eğitiminin bu bakımlardan Avrupa'ya üstünlüğü daha az belirgin.) Hem Amerika hem de Asya'da, Doğu Asya kökenli çocuklar matematik ve fen derslerine Avrupa kökenli Amerikalılardan daha çok çalışıyorlar. Çocukların matematik dersine ne kadar sıkı çalıştıkları noktasındaki fark, en azından kısmen, Batıların genelde davranışın sabit özelliklerin bir sonucu olduğuna inanmalarından kaynaklanıyor olabilir. Amerikalılar, becerilerin ya edinilmiş ya da edinilmemiş nitelikler olduğuna inanmaya yatkındır, dolayısıyla bakır madeninden altın çıkarmaya çalışmanın pek anlamı yok, diye düşünürler. Asyalılar ise doğru koşullar altında ve yeterince sıkı çalışmayla herkesin matematiği öğrenebileceğine inanma eğilimindedir:

Kısacası, Asyalıların matematik ve fen bilimlerindeki üstünlüğü paradoksal olmakla birlikte hiç de çelişkili değildir!

Doğulu ve Batıların, dünyamın doğasına ilişkin temel varsayımlarda, dikkat odağında, karmaşık bir çevrede ilişkileri algılamak ve nesnelere birbirinden ayırt etmek için gereken becerilerde, nedensel atfın niteliğinde, dünyayı kategorik veya ilişkisel olarak düzenleme eğiliminde ve formel mantık kuralları dahil olmak üzere kuralları kullanma eğiliminde birbirinden farklı olduğunu gösteren çok sayıda delil sunmuş bulunuyorum. Bu savların ışığında iki büyük soru doğuyor: Bu önemli midir? Devam edecek midir? 8. Bölüm ilk soruyu, sonsöz ise ikincisini ele alıyor.

YA DÜŞÜNCENİN DOĞASI HER YERDE AYNI DEĞİLSE?

Giriştiğimiz hemen hemen araştırmada, Doğulular ile Batılılar arasında genel olarak büyük farklar bulguladık. Aslında çoğu kez, Doğulular ile Batılıların niteliksel olarak farklı biçimlerde davrandıklarını gördük. Amerikalılar ortalama olarak sahnelerin arka planındaki değişiklikleri saptamakta güçlük çekerken, Japonlar ön planda yer alan nesnelereki değişiklikleri saptamakta zorlanıyordu. Amerikalılar genelde konuşan kişinin davranışındaki durumsal kısıtlamaların rolünü fark etmekte başarısız olurken, Koreliler bunu yapabiliyordu. Korelilerin çoğunluğu bir nesnenin, yakın bir aile benzerliğini paylaştığı bir gruba daha benzer olduğuna karar verirken, Amerikalıların daha da büyük bir çoğunluğu nesnenin, determinist bir kuralla atanabileceği bir gruba daha benzer olduğuna hükmediyordu. Görünüşte birbiriyle çelişen iki önermeyle yüz yüze geldiklerinde, Amerikalılar inançlarında kutuplaşma eğilimi gösterirken, Çinliler her iki önermeyi de eşit derecede kabul etmeye yatkındı. Bir şey gösterildiğinde, Japonların onu bir nesneden çok bir madde olarak, Amerikalıların ise onu bir maddeden çok bir nesne olarak kabul etme olasılığı iki kat fazlaydı, vb.

Psikologlara göre niteliksel farklardan çıkarılacak ders, söz konusu deneyler sadece Batılılarla yapılmış olsaydı, kesinlikle genel olmayan algısal ve bilişsel süreçler hakkında sonuçlara varılacak olmasıdır. Gerçekten de, bu kitapta anlatılan süreçlerden birçoğunun evrenselliği hakkında bu tür hatalı sonuçlara varılmıştır. Hangi algısal ve akıl yürütme süreçlerinin temel olduğunu ve hangilerinin bir insan grubundan diğerine önemli değişikliklere uğradığını yeniden gözden geçirmemiz gerektiği açıkça

görülüyor. Fay hatları şimdiye kadar sandığımızdan çok daha derinlere ve çok farklı yerlere uzanıyor.

BU ÖNEMLİ Mİ?

Fakat bu kitapta açıklanan sonuçlar, çoğunlukla laboratuvar testlerine dayanıyor: Bulguların gerçek dünya düşüncesi veya davranışında hiçbir karşılığı bulunmayan sera bitkilerinden öte bir şey olduğunu varsaymamız için bir neden var mı?

Bu oldukça adil bir sorudur ve yanıtlamaya çalışmak öğretici olacaktır. Gerçekten de, Doğulular ile Batılıların oldukça farklı düşündüğü ve davrandığı pek çok yaşam alanı vardır ve bu farklar bütüncül düşünceye karşı analitik düşünce hakkındaki iddialarımız açısından gayet iyi anlaşılmış durumdadır.

Tıp. Batı'da tıp, binlerce yıl önce yaygın olan analitik, nesneye yönelik ve müdahaleci yaklaşımlarını korumaktadır: Önce rahatsız eden parçayı ya da salgıyı bul, sonra yok et ya da değiştir. Doğu'da ise tıp çok daha bütüncüdür ve en azından modern çağlara kadar cerrahi ya da diğer cüretli müdahalelere eğilim göstermemiştir. Sağlık, bedendeki elverişli güçler arasındaki bir dengenin sonucudur; hastalık ise güçlerin karmaşık bir etkileşiminden doğar ve aynı derecede karmaşık, genellikle doğal, çoğunlukla da bitkisel çare ve önlemler yoluyla çözülmesi gerekir. Cesetlerin kesilip bileşen parçalarına ayrılması antik Yunanlılar tarafından başlatılmış, Ortaçağ'da bir ara verildikten sonra, son beş yüzyıl boyunca Batı'da da uygulanmıştır. Teşrih, on dokuzuncu yüzyıla kadar –elbette Batı'dan– Doğu'ya girmemiştir.

Hukuk. Aşağıdaki denklem üzerinde düşünün: İlk olarak, bir toplumun mühendislere karşı hukukçuları tercih oranını tanımlayalım.

Toplumdaki hukukçu sayısı

Toplumdaki mühendis sayısı

Şimdi, iki ülkenin mühendislere karşı hukukçuları görece tercih oranlarını karşılaştıralım.

A toplumundaki hukukçu/mühendis sayısı

B toplumundaki hukukçu/mühendis sayısı

ABD'nin hukukçuları tercih oranını, Japonya'nın hukukçuları tercih oranına böldüğümüzde elde ettiğimiz sayı 41'dir!

ABD'de hukukçulara gerçekten çok sık başvurulur. Batı ülkelerinde bireyler arası çatışmaların önemli bir bölümü yasal yüzleşmelerle çözülürken, Doğu'da genellikle araçlar yardımıyla çatışmanın üstesinden gelinir. Batı'da amaç, adalet ilkesinin tatminidir ve çatışma çözümünde tipik olarak ortada bir doğru, bir de yanlış bulunduğu ve bir kazanan, bir de kaybeden olacağı varsayılır. Doğu'da ise çatışma çözümünün amacı daha çok, düşmanlığı azaltmaktır ve muhtemel sonucun uzlaşma olacağı varsayılır. Batılılar amaçlarını kabul ettirmek için evrensel adalet ilkelerinden dem vururlar ve yargıçlarla jüriler; aşağı yukarı benzer durumlarda herkes için geçerli olduğuna inandıkları kararları alma zorunluluğunu hissederler. Doğu'da ise tam tersine, esneklik ve davanın özel koşullarına büyük bir dikkat gösterilmesi, çatışmayı bilgece çözmenin esaslarıdır. Devrim öncesi Çin'de bir yurttaşın dediği gibi: "...Çinli bir yargıç hukuku, soyut bir varlık olarak değil, Albay Huang'a veya Binbaşı Li'ye kişisel olarak uygulanması gerekecek esnek bir nicelik olarak düşünebilir. Buna uygun olarak, Albay Huang veya Binbaşı Li'nin kişiliğine karşılık verecek kadar kişisel olmayan bir hukuk gayri insanidir; dolayısıyla hukuk bile olamaz. Çinlilere göre adalet bir bilim değil, bir sanattır."

Tartışma. Japon yönetim kurullarında karar süreçleri çatışma ve uyumsuzluktan kaçınmak üzere tasarlanmıştır. Toplantılarda liderin önceden sağladığı görüş birliğinin onaylanması dışında çok az şey halledilir. Japon yöneticiler öteki yöneticilerle aralarındaki çatışma ile sadece durumdan kaçınma yoluyla baş etme eğilimi gösterirken, Amerikalılar ikna etme girişimlerine Japonlardan çok daha yatkındır. Doğu'da müteceviz ve tehlikeli addedilen şey, Batı'da gerçeğe ulaşmanın bir aracı olarak kabul edilir. Batılılar fikirlerin serbest pazarına neredeyse dinsel bir imanla bağlanırlar. Kötü fikirler; en azından uzun vadede bir tehdit oluşturmaz, çünkü alenen tartışılabilirse, bunların ne olduğu anlaşılacaktır. Doğu'da böyle bir varsayım eskiden hiç olmadığı gibi, bugün de yoktur.

Bilim. Doksanlı yıllarda ABD'de yaşayan bilim insanları Nobel Ödülleri'nin 44'ünü alırken, Japonya'nın bilime aktardığı fonlar ABD'nin tam yarısı olmasına karşın, Japonlar sadece bir Nobel Ödülü alabilmiştir. Bilime aktardığı fonlar Japonya'nın yarısı kadar olan Batı Almanya'dan 5 Nobel Ödüllü bilimci çıkmıştır. Bilime Almanya'dan bile daha az fon aktaran

Fransa'nın ise 3 Nobel Ödüllü bilimcisi olmuştur. Japon biliminin görece düşük başarısı kısmen, daha yetenekli genç bilimciler yerine orta yaşlıların desteklenmesine yol açan, yaşlılara yönelik Konfüçyüsçü saygıya yorulabilir. Ancak bazı Japon bilimcileri bu başarısızlığı kısmen tartışma ve entelektüel yüzleşme yokluğuna bağlamaktadır. Meslektaş denetimi ve eleştiri, bu tür şeyler kabalık sayıldığı ve bilimsel meselelerle ilgili düşünceyi aydınlatmak ve geliştirmekteki rolleri yaygın bir kabul görmediği için Japonya'da çok enderdir. Bir Japon bilimcinin dile getirdiği gibi: "Washington'daki Carnegie Enstitüsü'nde çalışırken, iyi arkadaş olan iki bilim insanıyla tanıştım, ama işleri söz konusu olduğunda ciddi tartışmalara giriyor; hatta bunları dergilerde de sürdürüyorlardı. Bu tür şeyler ABD'de olu; ama Japonya'da asla."

Retorik. Tartışmaya direnme yalnızca toplumsal ya da ideolojik bir direniş olmadığı gibi, sadece yayımlanan bilimsel makale sayısı gibi nicel sonuçlarla sınırlı da değildir. Bu isteksizlik, iletişimin ve retorikğin kendi doğasına kadar uzanır. Bilimsel raporlardan siyasal tavır beyanlarına kadar her şeyin temelindeki yapıyı sağlayan Batılı retorikte, genellikle aşğıdaki kalıbın farklı bir biçimi vardır:

- arka plan;
- sorun;
- hipotez veya önerme;
- sınama araçları;
- deliller;
- delillerin ne anlama geldiği konusunda argümanlar;
- olası karşı argümanların çürütülmesi;
- sonuç ve tavsiyeler.

Bu formattan söz ettiğim Batılıların çoğu, bunu evrensel bir olgu olarak kabul ediyor: Bulguların ve tavsiyelerin hızlı ve ikna edici biçimde aktarılması, hatta kişinin yaptığı iş hakkında berrak bir biçimde düşünmesi başka nasıl mümkün olabilir ki? Oysa aslında, bu doğrusal retorik biçimi Doğu'da hiç de yaygın değildir. Bu doğrusal retorik biçiminin, Asyalı öğrencilerimin işlevlerini tam anlamıyla yerine getiren sosyal bilimcilere dönüşme yolunda öğrendikleri son hayati şey olduğunu görüyorum.

Sözleşmeler. Batılı zihniyete göre, bir pazarlık bir kez sonuçlandırıldığında, artık değiştirilmemelidir; anlaşma anlaşmadır. Doğululara göre ise

anlaşmalar çoğu kez, gelecek için deneme kabilinden üzerinde anlaşılan kılavuzlardır. Bu karşıt görüşler çoğu kez Doğulularla Batılılar arasında çatışmaya yol açar. Dünya pazarında şeker fiyatları çarpıcı bir biçimde düştüğü sırada, Avustralya'nın bir sözleşmeyi gözden geçirmeye yanaşmaması üzerine Japon ve Avustralyalı işadamları arasında yaşanan tatsızlığı hatırlayın. Japonlar ne ikiyüzlüydü, ne de tamamen kendi çıkarlarını gözetecek şekilde davranmışlardı. Japon tedarikçiler; bu tür meseleleri müşterileriyle birlikte ele alırlar. Tokyo'da kar yağarsa, film dağıtımcıları sinema sahiplerinin seyirci sayısının azalmasından doğan zararlarını telafi etme eğilimi gösterirler. İşletme profesörleri Hampden-Turner ve Trompenaars'ın işaret ettiği gibi, "Analitik olarak madde madde bakıldığında, [bu tür uzlaşmacı davranış] maliyet açısından verimli değildir. Fakat müşteri ile tedarikçi arasındaki ilişkiyi güçlendirici bir etken olarak bakıldığında, son derece akılcıdır." Kısacası, Japonlar iş ilişkisine, zaman içinde bağlanımını da dahil ederek bütüncül bir açıdan bakarlar:

Uluslararası İlişkiler. Bir Çin savaş uçağının Amerikan casus uçağıyla çarpışması ve casus uçağın izinsiz olarak bir Çin adasına inmek zorunda kalması üzerine, Çin ile ABD arasında, farklı nedensellik anlayışlarından kaynaklanan uluslararası bir çatışma baş gösterdi. Çinliler casus uçağın mürettebatını esir alarak, ABD'nin olaydan ötürü özür dilemesini istedi. Kazaya savaş uçağı pilotunun ihtiyatsızlığının neden olduğunu ileri süren Amerikalılar özür dilemeyi reddetti. Siyaset bilimci Peter Hays Gries ve sosyal psikolog Kaiping Peng'in gözlemlerine göre, Çinliler açısından, kazanın *belli* bir nedeni olduğunda ısrar etmek iflah olmaz derecede sınırlı bir perspektif göstergesiydi. Kazayla ilgili olarak, ABD'nin sonuçta Çin'i gözetliyor olmasını da içeren bir sürü görüşün yanı sıra, özel casus uçağı ile özel pilot uçağı arasındaki etkileşimin bir geçmişi, vb. vardı. Nedenliliğin –Çinliler tarafından başka olaylarda olduğu gibi bu olayda da doğal olarak kabul edilen– karmaşıklığı ve belirsizliği göz önüne alındığında, ABD'nin en azından bu olayın gerçekleşmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmesi gerekirdi. Doğuluların, ne denli kasıtsız ya da dolaylı olursa olsun, başkasına zarar veren herhangi bir eylem dolayısıyla ısrarla özür beklemelelerinin (ve de Japon yöneticilerin, denetleyemedikleri işler sarpa sardığında istifaya hazır olmasının) ardında, nedenselliğin varsayılan belirsizliği yatıyor olabilir. En sonunda, Çin ile ABD bu kördüğümü çözmek için "üzüntü" formülü üzerinde anlaşılar; ama Gries ile Peng'in saptadığı

farklı nedensellik anlayışının bu çatışmada oynadığı rolü, her iki taraftan birçok kişinin anlayamadığı söylenebilir:

İnsan Hakları. Batıların genelde bireyle devlet arasında tek bir uygun ilişki türü olduğuna inandıkları anlaşılıyor. Bireyler ayrı ayrı birimlerdir; birbirleriyle ve devletle belirli haklar, özgürlükler ve yükümlülükler çerçevesinde bir toplumsal sözleşme yaparlar. Fakat Doğu Asyalılar da dahil çoğu halk, toplumları bireylerin toplamı olarak değil, moleküller ya da organizmalar olarak görür. Bu nedenle, bireye içkin haklar anlayışı ya çok azdır, ya da hiç yoktur. Çinlilere göre, haklarla ilgili herhangi bir kavram bütünü, toplumun bir-birçok değil, parça-bütün şeklinde kavranmasına dayalıdır. Bireyin ne kadar hakkı varsa, bunlar onun toplam hakları içindeki “hisse”sinden ibarettir. Batılılar, Doğu Asyalıların insanlara bireyler olarak hiçbir hakları yokmuşçasına davrandığını gördüklerinde, genelde buna sadece ahlaki açıdan bakabilirler. Doğu Asyalı yetkililerin davranışı ahlaka uygun olsun ya da olmasın –ve ben bireysel insan hakları diye bir şeyin var olduğu ve zaman zaman Doğu Asya’da ihlâl edildiği konusunda çoğu Batılıyla hemfikirim– farklı davranmanın yalnız farklı ahlak kurallarını değil, bireyin doğasına ilişkin farklı bir kavrayışı da gerektireceğini anlamak, bu noktada önem taşır: Farklı bir birey kavrayışı da, dünyayı en temel metafizik düzeyde kesintisiz maddelerden çok, ayrı birimler olarak düşünme eğilimine dayanır.

Doğu Asyalıların ve diğer karşılıklı bağımlı halkların da Batılı davranışa karşı ahlaki açıdan itirazları olduğunu kabul etmek önemlidir. Doğu Asyalı öğrenciler Batılı dersliklerde kendilerini düşüncelerini ifade edecek kadar rahat hissettiklerinde, Batıların düzensizliğe, işlenen suçlara, medyadaki şiddet ve cinselliği öne çıkaran görüntülere özgürlük adına hoşgörü göstermeye bunca hevesli olmaları karşısında duydukları dehşeti dile getirirler. Haklar bireyden ziyade topluluğa içkin olarak algılandığı için, bu meselelerin insan hakları çerçevesinde ele alınması gerektiğini düşünürler.

Din. Pek çok dinsel farklılıktan bazıları, Doğu’nun “hem/hem de” anlayışının aksine, Batı’nın “doğru/yanlış” zihniyeti açısından anlaşılabilir. Doğu dinlerinin tipik özelliği hoşgörü ve dinsel fikirlerin karşılıklı nüfuzudur. Kore’de ve Japonya’da (ve devrim öncesi Çin’de), kişi bir Konfüçyüsçü, bir Budist ve bir Hıristiyan olabilir. Doğu’da dinsel savaşlar görece ender olmuşken, Batı’da yüzyıllar boyunca süregelmiştir: Tektanrıcılık

genellikle herkesin aynı Tanrı kavramına boyun eğmesinde ısrar eder: Yunanlıların bu konuda masum olduğu ileri sürülebilir (ne de olsa, onların pek çok tanrısı vardı ve herhangi bir bireyin hangisini tercih ettiğine pek aldırmaz etmezlerdi) ve belki bu doğrudur da. Dinsel savaşa eğilimli olanlar İbrahîmî dinlerdir. Öte yandan, Hıristiyanlığı, Tanrı'nın temel yönlerini belirleyen bir ilahiyata sahip olmayı gerekli bulan tek din olduğu; kategorileştirme ve soyutlama konusundaki bu ısrarın kökeninin Yunanlılara kadar uzanıyor olabileceği de öne sürülmüştür.

Döngüler ve yinelenmeler birçok Doğu dininin ayrılmaz bir parçası iken, Batı'da daha az yaygındır. Yeniden doğma, bazı Doğu dinlerinde yer alsada, Batı dinlerinde enderdir. Birçok Doğu dininde (bir derecede kadar Katoliklikte de) günah, kronik bir durum sayılır ve bağışlanabilir. Protestan geleneğinde ise günah, bağışlanması zor ya da kelimenin tam anlamıyla silinemez bir şeydir. Hindistan'dan Batıya doğru gidildikçe, ölümden sonraki olası durumların sayısında –Hinduizm ve Budizmin neredeyse sonsuz reenkarnasyonlarından, Katolik Araf'ın çoklu düzeylerine ve cehennem çemberlerine, oradan da Kalvinizmin ikili olasılığına [Cennet/Cehennem] kadar– çarpıcı bir azalma olduğu söylenebilir.

Son olarak, bu kitapta tartışılan delillerden çoğunun gündelik yaşamdaki sorun çözümünden geldiği unutulmamalıdır. Japon yöneticiler, işe en alt kademedenden başlar ve sık sık bölümler arasında görev değişimi yaparak şirketteki etkinliklere ilişkin genel bir bakış açısına sahip olurlar. Çin'deki binalar, hatta Hong Kong'daki gökdelenler ancak, önerilen binanın akla gelebilecek her türlü ekolojik, topolojik, iklimbilimsel ve geometrik özelliğini eşzamanlı ve birbiriyle ilişkili olarak inceleyen *feng şui* uzmanlarınca yürütülen çok geniş kapsamlı bir araştırmadan sonra inşa edilir. İmalat ve ticarete atomistik, birbiriyle değiştirilebilir, birömek, modüler yaklaşımın öncülüğünü Batılılar, özellikle de Amerikalılar yapmıştır. Benim savım, laboratuarda bulguladığımız bilişsel farklılıkların tavır, değer ve davranış farklılıklarına yol açtığı değil, bilişsel farklılıkların toplumsal ve güdüsel farklılıklardan ayrılmaz olduğudur. İnsanlar sahip oldukları inançlara düşünce tarzları nedeniyle bağlanırlar ve içinde yaşadıkları toplumun doğası nedeniyle o tarzda düşünürler.

İNSANLAR NASIL DÜŞÜNME Lİ?

Yirminci yüzyılın başlarında, düşünürler ve psikologlar bir iş bölümü yapmışlardı. Psikologlara insanların nasıl düşündüğünü ve davrandığını anlamayı kapsayan betimleyici görev, düşünürlere ise insanlara nasıl düşünmeleri ve davranmaları gerektiğini söylemeyi içeren belirleyici görev verildi. Tavsiye edilebilir sıklıkta olmasa da, düşünürler zaman zaman insanların gerçekte ne yaptıklarını anlamak için psikologların çalışmalarına bakmışlardır. Ancak düşünürler psikologların çalışmalarını yakından izlemiş olsalar bile, evrensellik inancından vazgeçmelerini sağlayacak pek az şey bulurlardı. Burada anlatılan çalışmanın, psikologlar ve sonuç olarak düşünürler üzerinde de o etkiyi yaratacağına inanıyorum.

Felsefenin gayri evrensellik göstergelerinden nasıl etkilenebileceğini anlamak için, 18. yüzyılda David Hume'un ileri sürdüğü tümevarım muammasını ele alalım. Hume, geleceğin geçmiş gibi olacağı, bugün bizi besleyen yiyeceğin yarın da besleyeceği varsayımını nasıl doğrularız diye sormuştu. Bu sorunun tümdengelimci hiçbir çözümü olamaz. "Bu yiyecek beni bugün doyurdu; dolayısıyla yarın da doyuracaktır" cümlesinin ancak ihtimale dayalı bir itibarı vardır; bir tasınnı gerektirdiği kesinlikten yoksundur.

Felsefeci Nelson Goodman, bu tümevarım muammasına getirilecek çözümün, tümevarımsal çıkarım kuralları ile gerçekte yaptığımız özgül çıkarımlar arasında *düşünsel denge* arayışı olduğunu öne sürdü. Tümdengelim kurallarıyla yaptığımız da budur: Kabul edilemez bulduğumuz çıkarımları onaylamamızı gerektiren her türlü tümdengelim kuralını terk eder ve vazgeçmek istemediğimiz bir kuralını yasakladığı her türlü sonucu reddederiz. Fakat "bizim" gibi akıl yürütmeyen, hatta bizim onayladığımız akıl yürütme ilkelerini onaylamayan kültürler olduğunu varsayalım. Felsefeci Stephen Stich, bunun düşünsel denge ilkesini darımadanın ettiğini gözlemledi. Bir çıkarımın haklı mı yoksa haksız mı olduğu konusunda hemfikir değilseniz, bu ilkeyi doğru düşünmenin kılavuzu olarak değil, sadece kişisel tercihin ifadesi olarak kullanabiliriz. Bunun bir çözümü, çıkarımlarımızda haklı çıktığımızı, onların da kendi çıkarımlarında haklı olduğunu söylemektir – onların çıkarımları bizimkilerden tınııyla farklı olsa bile. Bu aşırı görelilik konumuna bürünmek kolaydır, ama kimse ona gerçekten inanmaz. Eğer bana birbiriyle gerçekten çelişen iki önermeden her birini doğru olduğuna inandığımızı söylerseniz, kibarca *kendi açınızdan*

haklı olduğunuzu, ama benim de *kendi açımdan* haklı olduğumu söylerim. İkimizden biri ikna olur mu? Muhtemelen hayır.

Fakat ben, oluşmasına yardımcı olduğum bu görelilik yatağına yatmaya hevesli değilim. Tam tersine, Asyalı akıl yürütme kalıplarının Batılıları akıl yürütme hatalarından bazılarına çok değerli bir ışık tuttuğunu düşünüyorum ve Doğulu düşünceye bakmak için aynı aynayı tersine çevirmekte yarar olabileceğine inanıyorum.

Doğulu düşünce kalıplarıyla karşılaştırıldığında özellikle açıklığa kavuşan birkaç Batılı düşünce alışkanlığına odaklanmakla yetineceğim.

Biçimcilik (formalizm). Batı düşüncesinin formel, mantıksal yaklaşımında müthiş bir güç vardır. Bilim ve matematik açıkça buna dayanır; ama ne kadar dayandığı tartışmaya açıktır. Francis Bacon, “Mantık faydasızdır; bilimi oluşturan yaratıcılıktır,” diye yazmıştı. Bertrand Russell da, 12. yüzyıl keşişlerinin tasımlarının kendileri kadar kısır olduğu görüşünü dile getirmişti. Aynı görüşü paylaşma eğiliminde olsam da, bu, tüm insani sorunların mantıkla çözülebileceğine inanan, ama gerçek dünya sorunlarına yalnızca formel mantığı uygulayabilen birinden gelen kafa karıştırıcı bir ifadedir. Bence bu, onun siyasal ve toplumsal meselelerle ilgili analizini naifleştirmiştir. Russell’ın sorununun ana nedeni, biçim ve içerik ayrımı üzerinde diretmesiydi, böylece mantık ilkelerini sadece biçime uygulayarak akıl yürütülebiliyordu. Bu, Batılılara özgü bir hastalıktır. Felsefeci S. H. Liu’nun dediği gibi, “Çinliler biçimi içerikten ayıramayacak kadar rasyoneldir.”

Russell’la ilgili ikinci bir sorun, çoğu Batılı gibi onun da, diyalektikçiliğin “akıl yürütme şemaları” diye adlandırılabilir yönünden büyük ölçüde yoksun olmasıydı. Gelişim psikologları Klaus Riegel ve Michael Basseches tarafından (“diyalektikçilik” terimi kullanılmaksızın) bu türden pek çok şema tespit edilmişti. Bu psikologlar, Jean Piaget’inin, akıl yürütmenin büyük bölümünün ergenliğe gelindiğinde yerine oturan sözde formel operasyonlar, ya da mantıksal ilkeler aracılığıyla gerçekleştirildiği yolundaki görüşüne katılmıyorlardı. Onlara göre, üst düzey akıl yürütmenin büyük bölümü, postformel operasyonlar –daha karmaşık ve özgül düşünce içeriğine mantıksal kurallardan daha bağlı olan akıl yürütme şemaları– aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Bunlara “postformel” denmesinin nedeni, esas olarak formel operasyonların tamamlanmasından sonra geliştiklerinin varsayılmasıydı. Riegel de, Basseches de, postformel ope-

rasyonların gelişiminin ömür boyu devam ettiğine inanıyorlardı. Basseches'in çalışmasından bazı örnekler aşağıdaki gibidir.

- Tezden antiteze, antitezden senteze geçme kavramı.
- Olayları ya da durumları bir sürecin gelişimindeki anlar olarak anlama yetisi.
- Niceliksel değişimin bir sonucu olarak niteliksel değişim olasılığının kabulü.
- Bağlamsal bir görecelik tavrı alma yetisi.
- Bir sorun hakkında çoklu bakış açılarının değerinin kabulü.
- Biçim ve içeriğin karşılıklı bağımlılığına dayalı olarak, biçimcilik tutaklarının kabulü.
- İki yönlü karşılıklı ilişkiler kavramını anlama yetisi.
- Kendini dönüştüren sistemler kavramını anlama yetisi.
- Sistemleri dengeleri açısından kavrama yetisi.

Aradaki benzerliklerin farkına varmadıklarını söylemek çok güç olsa da, ne Riegel ne de Basseches'in, postformel operasyonlar kavramları ile Doğu düşüncesinin diyalektik yönleri arasındaki bağlantıyı kurmuş gibi görünmemeleri tuhaftır. Aslına bakılırsa, bu şemaları geliştirirken Doğulu fikirlerden yararlanmış olabilirler.

Batılıların biçimle içeriği birbirinden ayırma ve mantıksal yaklaşımlarda ısrarcı olma şeklindeki iki kötü alışkanlığı, çoğu kez birlikte devreye girerek bir sürü akademik saçmalık üretmektedir. Benim alanım olan psikolojiden bu konuda birçok örnek verilebilir. Özellikle de, psikolojik görüngülerden oluşturulan formel modellerin büyük bir kısmı –benim bildiklerimin çoğu– biçimsel açıklama getirme iddiasında olduğu görüngüleri açığa çıkarmakta başarısızdır. İşin zevki, davranışlara anlam vermek değil, modelleme adına model oluşturmakta yatar. İktisatçı dostlarım bana, ekonomi alanında aklın yatmayacağı bir ilkeyi alıp, ondan olabildiğince çok sayıda görüngü türetmekten büyük bir keyif alındığını söylüyorlar.

İki Değerli Mantık. Önermelerin değerlendirilmesinde Batı'ya özgü ikili, "ya/ya da" yaklaşımı, pek çok Batılı düşünür tarafından esefle karşılanmıştı; ama sorunları Doğu'nun "hem/hem de" bakış açısından görmek daha kolaydır. Örneğin, Batı'nın, bir davranışın bir dizi nedeni değil, bir nedeni olduğu konusundaki ısrarı, insanların davranışı hem içsel hem de dışsal değil, ya içsel ya da dışsal nedenli olarak görmelerine yol

açmıştır. Yani bir kişi ya cömertlik yüzünden ya da öz çıkarımı tatmin dürtüsüyle hareket edebilir, ama hem cömertlik hem de öz çıkarımı tatmin nedeniyle değil. Adam Smith, ünlü kapitalizm savunmasında bu bakış açısından şöyle yazmıştı: “Bira yapımcısının, fırıncının ya da kasabın size, yani müşteriye yiyecek içecek sağlamasının nedeni sizi önemsemesi değil, kendini önemsemesidir.”

Ama biraz düşünersek, neden her iki güdüyle de olmasın? Kuşkusuz birçok tüccar öncelikle kendi ailesini doyurmak için ticarete girer, ama aynı zamanda başkalarının doyurulmasına yardım etmekten de hoşlanır. Bu, bizzat Smith tarafından kabul edilmiş, ama izleyicilerinin birçoğu tarafından görmezden gelinmiş ya da takdir edilmemiş bir gerçektir.

Politikacıların güdeleri hakkında Amerikalılara özgü bir sinisizm vardır ve bu, kişisel özgürlüklerin korunması açısından sağlıklı olabilse de, bazı yanlış değerlendirmelere yol açabilir. Lyndon Johnson da, Richard Nixon da, benim beğendiğim politikacılar arasında yer almaz; ama her ikisi de aslında ciddi bir oy kaybı yaratabileceğine inandıkları şeyleri yaptıkları sırada, toplumun büyük bir bölümü onların bu işleri siyasal kazanç uğruna yaptıklarını düşünüyordu. Johnson, Kennedy’nin yurttaşlık hakları yasaları için mücadele ederken, birçok kişi onun siyasal yatırıma yapmaya çalıştığı kanısındaydı; oysa kendisi, Güney eyaletlerinin oylarını bir kuşak boyunca Cumhuriyetçi Parti’ye kaptırmakta olduğunun –Kennedy’nin kendisinden de fazla– bilincindeydi. Birçok kişi, Nixon’un Çin’e açılırken kişisel siyasal kazanç peşinde olduğunu düşünmüştü; oysa kendisi ve pek çok yardımcısı, aslında bunun aşırı ölçüde oy kaybettirici ek bir hamle olacağından korkuyordu.

Batılıların bu “tek güdü hatasına” diğer halklardan daha açık olduğuna ilişkin bazı deliller vardır. Gelişim psikologları Joan Miller ve David Bersoff, Amerikalı ve Doğu Hintli çocuklara, bir kişinin başka birine yardım ettiği durumlardan söz ettiler. Bazı örneklerde yardım eden karşılık bekliyor, bazılarında da beklemiyordu. Hintli çocuklar, karşılık görme beklentisi olsun ya da olmasın, yardım edenin yaratılıştan yardıma hevesli olduğu kanısındaydı. Amerikalı çocuklar ise, ancak karşılık beklenmediği zaman yaratılıştan bir yardım güdüsü olduğuna inanıyordu.

Temel Atıf Hatası. Sosyal psikolojinin en önemli ve en iyi kanıtlanmış görüngülerinden biri olan temel atıf hatası, yani başka bir insanın davranışlarının, kişilik özellikleri veya yeteneklerinin bir ürünü olduğunu var-

sayma ve önemli durumsal etkenleri hafife alma eğilimidir. Eleştirmenler kimi zaman bu eğilimin bir hata olduğunu bile kabul etmezler. Fakat Doğu Asyalılar bazı durumlarda bu hataya Amerikalılardan daha az düşerler ve durum bir şekilde açıklığa kavuşturulduğunda, hatayı düzeltmeye daha hazırdırlar: Eleştirmen için, durum ya öyledir ya böyle. Ya durumun sonuçlarını görmezden geldikleri zaman Batılılar yanılıyordur; ya da durumu göz önüne aldıklarında Asyalılar hatalıdır. Özellikle de Amerikalıların sadece öne çıkan nesnelere dikkate alıp bağlamları göz ardı etmeye yatkın olduğunu gösteren verilerin ışığında daha makul olan tutum, bu tür durumlarda Amerikalıların yanıldığını ve Asyalıların haklı olduğunu söylemektir:

Temel atfı hatasına ilişkin araştırmaların, epistemolojik sonuçlar ötesinde felsefi sonuçları vardır. Bu çalışmaların ahlak bilimi açısından da önemli olduğu, John Doris, Gilbert Harman ve Peter Vranas gibi felsefecilerin yanı sıra birçok psikolog tarafından da vurgulanmıştır. Bu kişiler, Batılı felsefe tarihinde büyük bir rol oynamış olan Aristoteles ahlakı ile fiziği arasında benzerlik bulunduğuna işaret ederler: Tıpkı nesnelere gibi insanların da davranışlarına, kendi özellikleri –ahlaki anlam taşıyan insan davranışları açısından bakıldığında, erdemleri ya da kötü alışkanlıkları– neden olur. Aristoteles’in “erdem ahlakı”, Doğulu inançlardan çok, ahlaki davranışla ilgili olan laik Batılı düşünceyle bağdaşır. Aristoteles’in sistemi, sizi insanların iflah olmaz olduklarını varsaymaya veya davranışın insanların niteliklerini değiştirmek yoluyla değiştirilmesi gerektiğini düşünmeye teşvik eder – bu, en iyi ihtimalle yapılması çok güç bir şey, en kötü ihtimalle de boşuna bir çabadır. İnsanların istediğiniz (çoğu zaman kendilerinin de istediği) gibi davranmalarını sağlamanın kolay bir yolu, onları içlerindeki en iyi davranışı ortaya çıkaracak durumları aramaya ve kötü davranışı teşvik edecek durumlardan kaçınmaya yöreklendirmektir. Ahlaki davranışı teşvik etmeye yönelik böyle bir yaklaşım, Batılı bir bakış açısından çok, Doğulu bakış açısına uygundur:

Duruma tersinden de bakmak adil olacaktır ve Batılı ilkeler; Doğu düşüncesini eleştirmek için bir platform olarak kullanılabilir. Aşağıda, bu girişimin neye benzeyebileceğini gösteren bir taslak yer alıyor.

Çelişki. “Her iki tarafta da gerçeklik payı var” anlayışı, görünürdeki herhangi bir çelişkiyi anlamak için iyi bir çıkış noktası olarak kullanılabilir.

bilir. Çoğu kez iyi bir bitiş noktası da olabilir. Gelgelelim bu, amansızca takip edilmesi gereken bir algoritma değildir. Bazen bir önerme gerçeğin tümünü veya büyük bölümünü barındırırken, diğerinde gerçeklik payı ya çok azdır ya da hiç yoktur. Doğuluların, birbiriyle çelişen iki önermeden her birine itibar etmeye Amerikalılardan daha yatkın olduğunu; belirli bir önermeyi tek başına görmelerine kıyasla, daha makul bir önermeyle çeliştiğini gördüklerinde ilk önermeye daha çok inanma şeklinde ciddi bir hataya düşebildiklerini görmüştük. Bunun mantıksal bir zeminde savunulması neredeyse imkânsızdır, ama rahatlıkla Orta Yolu bulmaya yönelik ısrarın bir sonucu olarak görülebilir. Incheol Choi, Doğuluların çelişkiye karşı görece duyarsızlığını, bir bilim insanı için gereken ölçüde merak duyma olasılıklarını azalttığını ileri sürer: Bunun iyi mi, yoksa kötü mü olduğu bir tercih meselesidir, ama şu anda Doğulu toplumları yöneten insanların bilimciler yetiştirebilmeyi istiyor görünmeleri, kesinlikle anlamlıdır:

Tartışma ve Retorik. Tartışmanın gerçeği ortaya çıkarmak veya en azından yararlı olabilecek hipotezleri masada tutmak açısından verimli olduğuna ilişkin Batılı inancı ben de paylaşıyorum. Batılı tartışma tarzı ile onun teşvik ettiği zihinsel alışkanlıklar, toplumların açıklığı ve açıklgörülülülüğü açısından önemlidir. Tartışma aynı zamanda, bilim ve matematiğin de ağırlıklı biçimde dayandığı standart hipotez-delil-sonuç retorisiyle el ele yürür. Daha önce fizikçi Alan Cromer'in "geometrik bir kanıt nihai retorik biçimidir" sözlerini aktarmıştım. İstatistikçi ve psikolog Robert Abelson, istatistiği temelde retorik olarak betimleyen harika bir kitap yazmıştı. Bu eğretilmelerin derinlikli ve doğru olduğuna inanıyorum.

Karmaşıklık. Batılı bir düşünür, "Evren çubuk kraker biçimindeyse, o zaman çubuk kraker biçimli hipotezlerimiz olmalıdır" demişti. Doğrudur, ama eğer çubuk kraker biçimli bir hipotezle işe başlarsak, evrenin çubuk kraker biçimli olması iyi olur, aksi takdirde biçiminin ne *olduğunu* anlama şansımız ortadan kalkar. Çubuk kraker dışındaki herhangi bir şekil için, en iyisi işe düz bir çizgiyle başlamak ve doğrusal hipotezin çok basit olduğu açıklık kazandığında onu değiştirmektir. Asyalılar dünyanın karmaşık bir yer olduğu konusundaki inançlarında kesinlikle haklıdır ve gündelik yaşama bu tutumla yaklaşmak doğru olabilir. Gene de bilimde, konuyla ilgili akla gelebilecek her etkeni hoş karşılamaktansa, karmaşıklık ezip geçmek yoluyla gerçeğe daha çabuk yaklaşırınız.

Kuşkusuz, bu bölümdeki gibi kurala dayalı gözlemler, ancak insanların zihinsel alışkanlıklarının kolayca değiştirilebileceğini düşünüyorsak anlam taşır. Peki, bu alışkanlıklar gerçekten kolay değiştirilebilir mi?

ÖĞRETME VE SINAMA

Eğitimciler, öteki kültürlerden gelen öğrencilere o kültürlerin becerilerini kazandırmaya mı çalışmalıdır; yoksa kendi kültürlerinde önemli olarak tanımlanana mı odaklanmalıdır?

Amerikalılar; Asyalıların ve Asya kökenli Amerikalıların gerek Asya'da gerekse ABD'deki eğitsel başarılarını duymaya o kadar alışmışlardır ki, ABD'de yaşayan Japon işadamlarının çocuklarının Amerikan okullarında “öğrenme özürülü” olarak değerlendirilip geri çevrildiklerini duyunca şok geçirirler. Bu çocukların, Amerikalı çocuklardan –örneğin, tarih derslerinde– beklenen en temel düzeydeki nedensel analizi yapamamaları, bilişsel açıdan yetersiz oldukları inancına yol açmaktadır.

Nedensel analiz becerileri, Asyalıların zaman zaman Amerikalı eğitimciler tarafından yetersiz görüldüğü tek alan değildir. Analitik düşünme becerilerini öğrenmek ve kendi düşüncelerinin geçerliliğine ilişkin bilinçli düşünceyi zorlamak açısından münazara, önemli bir eğitsel araçtır. Bu görüş, Batılı olmayanlar tarafından gittikçe daha fazla paylaşıyor. Gençlerin, dünyanın her yerinden, özellikle de Asya'dan ABD'deki münazara kamplarına gelmesiyle, münazara eğitimi küçük çaplı bir Amerikan ihrac sektörüne dönüşmektedir.

Birkaç yıl önce, Stanford'da psikoloji öğrenimi gören Heejung Kim adında Koreli bir lisansüstü öğrencisi, Amerikalı hocalarının sınıfta söz almasını istemelerinden bıkmıştı. Kendisine hiç durmadan, sınıfta sesini çıkarmamasının, malzemeyi tam olarak anlamadığının bir göstergesi sayılabileceği ve ne olursa olsun, düşüncelerini dile getirip öğretim üyesi ile sınıf arkadaşlarının tepkilerini duymasının konuyu daha iyi anlamasını sağlayacağı söyleniyordu. Kim buna inanmıyordu. Tam tersine, kendisi gibi diğer Asyalı ve Asya kökenli Amerikalı öğrenciler de malzemeyi temelde sözel olarak anlamadıkları için, konuşmanın yararlı olmayacağını düşünüyordu. Hiç kuşkusuz Doğu'da, konuşmaktan çok susmayı bilgiyle bir tutan uzun bir gelenek vardır. İÖ 6. yüzyıl bilgisi Lao-tzu'nun söylediği gibi, “Bilen kişi konuşmaz, konuşan kişi bilmez.” Kim, bu farkı, çalışmamızda analitik ve bütüncül düşünce arasında yapılan ayırım açısın-

dan açıklıyor. Dünyayı açıkça kategorize edilebilecek belirli niteliklere sahip sınırlı sayıda farklı nesnelere ayıran analitik düşünce, sözel ifadeye elverişlidir. Nesnelere ve aralarındaki ilişkilerin çok daha geniş bir silesine yanıt veren ve nitelikler ya da kategoriler arasında çok daha az keskin ayrımlar yapan bütüncül düşünce ise, dilbilimsel temsile daha az uygundur:

Kim, Asyalıların ve Asya kökenli Amerikalıların düşünceyi temsil etmekte dili kullanmayı görece zor buluyor olmaları ihtimalini sınamak amacıyla, insanlardan çeşitli türden sorunları çözerken düşüncelerini dile getirmelerini istedi. Bunun Avrupalı Amerikalıların performansı üzerinde hiçbir etkisi olmadı. Ne var ki yüksek sesle düşünme zorunluluğu, Asyalı ve Asya kökenli Amerikalıların performansını çok kötü etkiledi. Söz konusu çalışmaya, bu kitaptaki, Asyalılar ve Batılılar açısından düşüncenin farklı doğasına ilişkin diğer çalışmalar kadar ikna edicidir ve uygulamadaki sonuçları son derece önemlidir. Asyalılar ve Asya kökenli Amerikalılar, Amerikan sınıflarında nasıl eğitilmelidir? Sözel performans göstermelerini ve düşüncelerini sınıf arkadaşlarıyla paylaşmalarını istemek, bir çeşit “sömürgecilik” midir? Böyle bir talebin, dünyaya karşı bütüncül bir yaklaşımla birlikte yürüyen becerileri zayıflatma etkisi olabilir mi? Yoksa sağduyu gereği onları, edinilmesi zor olsa da, sözel sunum becerilerinin kullanışlı olacağı bir dünyaya hazırlamakla yetinmek mi gerekir?

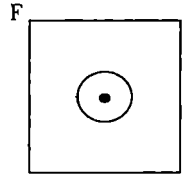
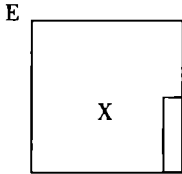
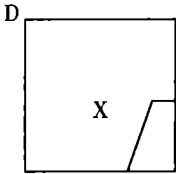
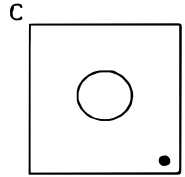
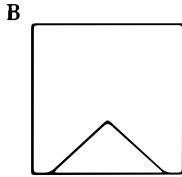
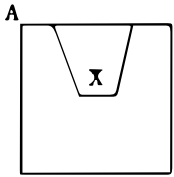
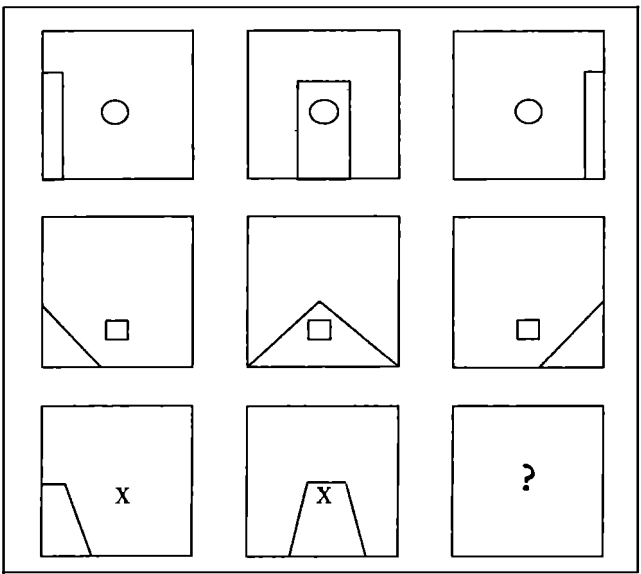
Asyalı bilişin iki avantajı öne çıkıyor: (1) Asyalıların belirli bir sahneye ya da bağlamda Batılılardan daha çok şey görmeleri; (2) sorunlara bütüncül, diyalektik, Orta Yol yaklaşımları. Bu becerileri Batılılara öğretmenin gerekip gerekmediği sorusunu şimdilik bir yana bırakırsak, bilişsel psikologlar David Meyer ve David Kieras'ın çalışmasında, algısal ve algısal-motor başarımdaki “dar boğazları” aşmanın şaşırtıcı ölçüde kolay olabileceğini gösteren ipuçları vardır. Farklı uyarıcılarını daha geniş bir dizisine dikkat edip, onlara daha hızlı ve doğru bir biçimde tepki göstermeyi, biraz eğitimle insanlara öğretebilirsiniz. Akıl yürütmeye bütüncül, diyalektik yaklaşımların bilişsel yönleri ise, bana tümüyle farklı bir mesele gibi görünüyor. Bunlar algı, felsefe, hatta mizaca öylesine yerleşmiştir ki, değiştirilebileceği kuşkulu görünür: Gene de yanıldığım ortaya çıkarsa sevinirim.

Geçen yüzyılda zekâ testlerinin sorgulanmayan bir varsayımı, zekâyı kültürel bakımdan adilce sınamanın mümkün olduğudur. Uzmanlar, kültürel

eğilimlerin dil temelli zekâ testlerine sızabileceği konusunda hemfikirdirler. Belirli bir kültürde bile farklı sosyoekonomik konumlardaki insanlar sözcüklerden farklı biçimde etkilendiğine göre, kültürler ve diller arasındaki karşılaştırmalar neredeyse anlamsızlaşmaktadır. Bununla birlikte, zekâ sözcükler kullanılmaksızın sınıdığında farklı ültürden insanları karşılaştırmanın makul olacağı konusunda görüş birliği vardır.

Yan sayfadaki şekle ve kutulara bir göz atın. Şekilde, Cattell Kültürel Etkiden Bağımsız Zekâ Testi ve Raven'in Progresif Matrisler Testi gibi, kültürel bakımdan adil olduğu iddiasındaki, iyi bilinen testlerde görülene benzer bir problem yer alıyor. Sınanan kişinin yapması gereken, matrisin üstündeki ilk birkaç nesneye bakarak, bir sonrakinin matrisin altında verilen altı seçenekten hangisi olacağına karar vermektir. Herkes daire, kare ve üçgenlerle daha önce karşılaşmıştır; bu yüzden burada haksız bir üstünlük yok gibidir. Ölçülen, ham zekâ olmalıdır. Fakat bu kitapta öne sürülen fikirlerin ışığında, bu testin Batılıların güçlü yanına hitap ettiği söylenebilir. Yapılması gereken, ilgili özellikleri belirlemek, bunların nasıl sınıflandırılacağına karar vermek ve kategorilerin nasıl düzenlendiğini en iyi açıklayan kuralı bulmaktan ibarettir.

Michigan Üniversitesi'nden Denise Park, Trey Hedden ve Çin Psikoloji Üniversitesi'nden Qichen Jing'in yönetimindeki bir araştırma ekibiyle birlikte, Amerikalı ve Çinli üniversite öğrencileri ile daha yaşlı insanların zekâsını üç farklı yöntemle sınıdım: (en azından sorunun incelenmiş olduğu Batılı topluluklarda) IQ puanlarıyla ilişkili hız ve bellek testleri; ilgili karşılaştırma topluluğunda (yine IQ puanlarıyla yakından ilişkili) genel bilgi puanı yüzdeleri; ve Cattell Kültürel Etkiden Bağımsız Zekâ Testi. Daha yaşlı Amerikalılarla Çinliler gibi, genç Amerikalılarla Çinlilerin de ortalamada aynı puanları alacağı şekilde, her grubu hız ve bellek açısından eşitledik (gençler çok daha hızlı, bellekleri de daha iyi olduğundan, bu değişkenler açısından yaş grupları arasında eşitleme yapmak mümkün değildi); ayrıca bilgi konusunda da puan yüzdeleri aynıydı (daha yaşlı olanlar, genellikle olduğu gibi, örneklemelerimizde gençlerden biraz daha yüksek bilgi puanları aldılar). Zekânın çok farklı iki ölçümündeki bu eşleşmeye karşın, gerek genç gerekse yaşlı Amerikalılar, "kültürel etkiden bağımsız" testte Çinlilerden önemli ölçüde daha yüksek puan kazandılar. Aradaki fark çok büyüktü (istatistiğe aşına okurlar için söyleyelim, standart sapmanın beşte dördünden fazla). Cattell Testi'nin sonuçlarını ciddi-

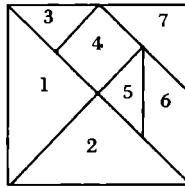

"Kültürel Etkiden Bağımsız" IQ testi sorularından bir örnek

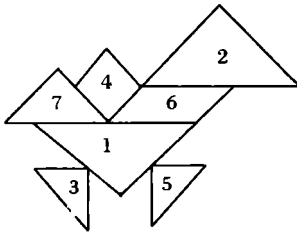
ye alsaydık ve yeteneklere ilişkin öteki bilgilere sahip olmasaydık, (veya ilgili toplulukların rastlantısal bir örneklemesine sahip olduğumuza iliş-

kin bir iddiamız olsaydı, ki yoktu) Amerikalıların Çinlilerden çok daha zeki olduğu sonucuna varırdık.

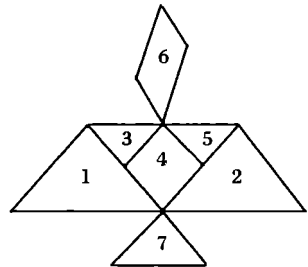
Şimdi de aşağıdaki şekle bir bakalım. Sınanan kişiden, üstteki bloka bakarak üzerinde numaralar bulunan parçaları uygun bir şekilde düzenleyerek bir “koşan kuş” ve bir “uçan kuş” yapması istendi. (Okuyucuyu bunu yapına zahmetinden kurtarmak için, yanıtları altta verdim!) Bu soru, Eğitsel Sınav Hizmetleri kurumu tarafından lise son sınıf öğrencilerinin uzamsal ilişkiler yeteneğini ölçmek için hazırlanmış gibi görünüyor. Aslında, Çin’de mandarinleri seçme amacıyla tasarlanmış olan bu soru, bin küsur yıllıktır. Her nedense, Çinliler ve Japonlar bugün ilkokul öğrencilerine buna benzer problemlerin nasıl çözüleceğini öğretiyorlar. Buna ek olarak, ideografları [sözcük yerine kullanılan simgeleri] okumak ve yazmak, belirli türden uzamsal analizleri gerektirir ve Asya kültürlerinin bütüncül doğası, uzamsal becerileri destekliyor olabilir. Gerçekten de, Asyalılarla Asya kökenli Amerikalıların genel olarak uzamsal görevlerde Avrupa kökenli Amerikalıların geride bıraktıkları görülüyor. (Aradaki fark-

Yukarıdaki şekillerden bir koşan kuş ve bir uçan kuş yapın

Koşan kuş

Uçan kuş

Yedi birleşme panosu

lar genellikle oldukça büyük – tipik olarak bir standart sapmanın önemli kısmı kadar.) Eğer toplulukların gelişigüzel örneklediğini varsaymak için herhangi bir neden olsaydı (ki yoktur), bu durum kimilerini, Doğu Asyalıların Avrupa kültürüne mensup insanlardan daha zeki olduklarını öne sürmeye teşvik edebilirdi. Gerçekten de etmiştir. Tam da böyle bir iddia, Richard Herrnstein ve Charles Murray’ın *Bell Curve* (Çan Eğrisi) adlı kitabında –bu tür uzamsal testler açıkça kültürden bağımsız olduğuna göre, bu bulgunun, farklılığın genetik bir temele dayalı olduğuna dair güçlü bir delil oluşturduğu iddiasıyla birlikte– bir sürü kuşku götürür önerme arasında yer alır:

Etnik çeşitlilik, eğitim ve çalışma ortamlarının farklı arka planlardan insanlarla zenginleşmesini de içeren her türden gerekçeyle alkışlanmıştır. Bizim çalışmamız, farklı görüşlerin sorun çözümede yararlı olacağı savını hararetle destekliyor: Doğu Asyalılar ile Avrupa kültürlerinden insanların bilişsel yönelimleri ve becerileri, her türlü ortamda birbirini tamamlamaya ve zenginleştirmeye yetecek kadar farklıdır. Çoğu sorun karşısında, hepsi bir kültüre mensup insanlar yerine, farklı kültürlerden bir insan karışımıyla çalışmanın daha iyi olacağını bekleyebiliriz.

Bu tür bir çeşitlilik avantajının varlığını koruyup korumayacağı, şu anda dünya çapında bir türdeşleşme sürecine girip girmediğimize bağlıdır.

PSİKOLOJİNİN SONU MU, ZİHNİYETLER ÇATIŞMASI MI?

Pek çok alanda sosyal bilimciler, bugünlerde birbirinden çok farklı iki gelecek görüşünü tartışıyor: Siyasal bilimci Francis Fukuyama'nın savunduğu görüş, dünyadaki siyasal ve ekonomik sistemlerin, sonuç olarak da değerlerin bir noktada buluşacağını varsayarken; siyasal bilimci Samuel Huntington'un savunduğu diğer görüş, farklılığın süreceğini öngörüyor. Fukuyama "tarihin sonu"ndan söz ederken, kapitalizm ve demokrasinin kazandığını ve (Çinlilerin "Dilerim ilginç dönemlerde yaşarsın" beddua-sında olduğu gibi) ufukta ilginç olaylara yol açabilecek hiçbir gücün bulunmadığını kastediyordu. Huntington, Fukuyama'nı aynı noktaya yönelen toplumlar vizyonunu kabul etmek bir yana, Doğu Asya, İslam ve Batı'yı içeren belli başlı kültürel grupların değerlerinde ve dünya görüş-lerindeki uzlaştırmaz farklılıklar yüzünden birbiriyle çekişmeye kilitlenmesiyle, dünyanın bir "medeniyetler çatışması"nın eşiğinde olduğunu ilan etti: "Doğmakta olan etnik çekişme ve medeniyetler arası çatışma dünyasında, Batılıların kendi kültürlerinin evrenselliğine olan inançları üç sorundan mustarıptir: Bu inanç yanlış, gayri ahlaki ve tehlikelidir."

Kuşkusuz, ekonomilerle devlet biçimlerinin her yerde aynı olması, halkların psikolojik karakteristiklerinin de aynı olacağı anlamına gelir. Öte yandan, bir medeniyetler çatışması, düşünce alışkanlıklarında süregelen bir ayrılık olasılığını ima eder. Öyleyse bu kitapta belgelenen bilişsel farklılıklar sadece tarihsel bir ilgi alanı olarak mı kalacak? Elli ya da yüz yıl sonra toplumsal sistemler ve değerler aynı noktada buluşacağı için bu farklılıklar ortadan kalkacak mı? O zaman yanlış nedenlerle de olsa, evrenselciler haklı çıkmış mı olacak? (Doğru, çünkü herkes aynı şe-

kilde düşüncecek; yanlış, çünkü bunun nedenleri biyolojik değil kültürel olacak.) Yoksa bu farklılıklar –binlerce yıldır olduğu gibi– sürüp gidecek mi?

BATILILAŞMA MI?

Batı'da Fukuyama'nın görüşlerini paylaşan pek çok kişi var – bu düşünce belki de en çok, herkesin özünde tam bir Amerikalı olduğuna, değilse de yakında olacağına inanan Amerikalılar arasında yaygın. Bu inancı destekleyen pek çok yüzeysel delil var: Dünyanın her ülkesinde insanlar kot pantolon, tişört, Nike ayakkabı giyiyor; kola içiyor; Amerikan müziği dinleyip Amerikan filmleri ve televizyonlarını izliyor. (Fransa bile son zamanlarda Amerikan kökenli TV programlarının oranını toplamda yüzde 25'e indirme gereğini duydu. Öte yandan, dil konusunda havlu atmak zorunda kaldılar ve ilköğretim gören Fransız çocukların tümü bundan böyle İngilizce de öğrenecek.) Asyalı akademisyenler; Asya'daki yüksek öğrenimin doğası itibarıyla gittikçe daha Batılı olduğu –analizi, eleştirelliği, mantığı ve sorun çözümünde formel yaklaşımları vurguladığı– konusunda beni temin ediyorlar:

Doğu'da çocukların sosyalleşmesinin Batılı kalıba doğru kaydığına ilişkin bazı deliller var: Harold Stevenson ve meslektaşları, Pekin'deki belirli bir ilkokuldaki çocukların annelerini 80'li yılların ortasından başlayarak on yılı aşkın bir süre izlemeye alarak, çocukları için ne istediklerini sordular: Araştırma başladığı sırada anneler, çocuklarının ilişki becerileri –başkalarıyla uyum içinde kaynaşma yetenekleri– ile ilgileniyordu. On yıl sonra ise çoğu, Batılı annelerle aynı şeylere ilgi duyar hale gelmişti: Çocuğum dünyada ilerlemesini sağlayacak becerilere ve bağımsızlığa sahip mi?

Birkaç yıl önce Kaiping Peng, Nancy Wong ve ben, birçok değer soruşturmasını gösterdiği gibi, Doğuların birtakım “Batılı” değerleri Batılılardan daha sıkı benimsediklerini fark etmeye başladık. Gerçekten de, Pekin Üniversitesi öğrencilerinin eşitlik, yaratıcılık, bağımsızlık, geniş görüşlülük ve farklı bir yaşam tarzına Michigan Üniversitesi öğrencilerinden daha fazla değer verdiklerini; Michiganlı öğrencilerin ise öz disiplinli ve sadık olmayı, hatta geleneğe saygı göstermeyi, anne-babalar ile yaşlıları onurlandırmayı Pekinli öğrencilerden daha çok önemseydiğini bulguladık! (Michigan Üniversitesi'den iki öğrencinin babası olarak deneyimim,

bu son bulgudan özellikle kuşku duymama neden oluyor.) Bu tuhaf sonuçlar belki de kısmen, değer kontrol listelerinin, hatta tutum ölçeklerinin, değerlere ulaşmanın çok da iyi yolları olmamasından kaynaklanmaktadır. Üstü örtülü olarak değerleri birbiriyle yarıştıran senaryolar betimleyerek, katılımcılara bu durumlarda nasıl davranacaklarını veya başkalarını nasıl davranmalarını tercih edeceklerini sorduğumuzda, Asya üzerinde araştırma yapan Asyalı ve Amerikalı bilim insanlarının sezgileriyle örtüşen sonuçlar elde ettik. Fakat insanların olmaya çalıştıkları veya olduklarını söyledikleri kişi haline gelmeye eğilim gösterdikleri fikrinde herhangi bir doğruluk payı varsa, değer anketleri geleceğin bir göstergesi olabilir.

SÜREGELEN AYRILMA MI?

Huntington'a göre, dünya kültürlerinin Batı kültürlerinde özümlemeceği varsayımı, miyopluk ve etnosantrizm ürünü olan bir yanılsamadır. Toplumlar arası farklılıklar, gelecekteki uluslararası çatışmaların geçmişteki gibi ekonomik ve siyasaldan çok, kültürel kökenli olmasına yol açacak kadar büyüktür. İslam, Doğu (özellikle Çin) ve Batı'nın izlediği kültürel yollar ayrıdır ve Uzak Doğu ülkelerinin ekonomik kalkınması ile İslam nüfusunun büyümesi nedeniyle, Batı'nın görece nüfuzu zayıflayacaktır. Dünyanın demokrasi ya da serbest pazarlar için güvenli bir yer olacağı kesin değildir.

Bu görüşe destek veren deliller de vardır kuşkusuz.

Japonya yüz yıldan uzun bir süredir kapitalist bir ekonomiye sahip olmuştur ve kapitalizmin bağımsızlık, özgürlük ve akılcılık değerlerini geliştirmesi beklenebilir. Gene de, Japonya'nın pek çok toplumsal yönden pek az değiştiğine ilişkin sayısız işaret var ve biz, Japonlarla Batıların dünyayı algılama ve dünya hakkında düşünme tarzları arasında büyük farklar olduğunu görüyoruz. Kapitalizmin kendisi de Japonların toplumsal değerleriyle uyusacak şekilde değişime uğramıştır. Şirket sadakati ve ekip ruhu, danışmacı yönetim ve sektörler arası işbirliği, tümüyle Japonların toplumsal değerlerinden doğmuştur; pek çok kişi bunların II. Dünya Savaşı sonrası dönemde "Japon mucizesi" olarak tanımlanan ekonomik gelişmede büyük payı olduğunu savunmuştur. Gerçekten de, Batı'nın rekabet edebilmek için Japon yönetim biçimlerine ve iş uygulamalarına geçmesi gerekeceği on beş yıl önce geniş bir kabul görmekteydi. Kuşkusuz, Japonya'nın mevcut ekonomik sıkıntıları da büyük ölçüde, eski başa-

rısının temelinde yatan aynı toplumsal değerlere atfediliyor. Birçok Batılı gözlemci (aslında, kimisi eski gözlemcilerin ta kendisi!) artık bu değerleri, şirketlerin küçültülmesine karşı direniş ve kuşkuyla bir ekonomik geleceği olan şirketlerde arkadaşlara borç vermeye fazlasıyla hevesli olmakla sonuçlanan yükümlülükler olarak görüyor.

Japonya, II. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra demokratik bir yönetim biçimini benimsemiş, ama anayasası Amerikalılar tarafından yazılmıştır ve bu yönetimin –en azından çok yakın zamanlara kadar– demokrasiden çok oligarşiyi andırdığı söylenebilir. Ne olursa olsun, bir ülkenin demokrasiye bağlı kalma ihtimalinin bulunduğunu söyleyebilmek için ne kadar uzun bir süre demokrasiyle yönetilmesi gerektiği pek açık değildir – özellikle de ciddi ekonomik gerginlikler olduğu zamanlarda.

Elbette Çin, bu noktada demokrasiye pek az ilgi gösteriyor – ya da en azından, demokrasiye inananların üzerine çok büyük bir iş düştüğü anlaşılıyor: Çin'in kapitalizmi kucaklaması da bu noktada inandırıcı olmaktan uzak. Kore serbest piyasa uygulamalarına daha yürekten bağlı görünüyor, ama demokrasinin bu ülkede ancak beş yıllık bir geçmişi var. Her iki ülke de kuşkusuz bilişsel anlamda ağırlıklı bir biçimde Doğulu olmayı sürdürüyor.

Huntington'un gözlemlediği gibi, Batılılar genelde modernleşmeyi – sanayileşmeyi, daha karmaşık bir meslek yapısını, artan refah ve toplumsal hareketliliği, daha büyük oranda okur-yazarlığı ve kentleşmeyi– Batılılaşma ile karıştırırlar. Oysa Japonların dışındaki toplumlar pek Batılı olmadan modernleşmiş durumdadır. Bunların arasında Singapur, Tayvan ve daha düşük bir ölçüde İran yer alır. Modernleşmenin getirebileceği tek şeyin daha fazla Batılılaşma olacağını varsayan herkesin, 2007'ye gelindiğinde internette kullanılan en yaygın dilin Çince olacağı ve bazı iktisatçıların birkaç yıl içinde dünya çapındaki uluslararası hava trafiğinin yarısı kadarının Pasifik Asya üzerinden gerçekleşeceği yolundaki tahminlerinin karşısında durup bir düşünmesi gerekiyor.

Kısacası, değerler birbirinden farklı olmaya devam ediyor ve öyle olmadığını düşünen herkes, kola içmeyi ve bilgisayar yapmayı Batılılaşmakla karıştırıyor demektir.

BİR NOKTADA BULUŞMA MI?

Dünyanın süregelen ayrılma yerine bir noktada buluşmaya doğru gidiyor olabileceğini, ama bunun sadece Batılılaşmaya değil, aynı zamanda Doğululaşmaya, toplumsal sistemler ve değerlerin bir karışımından oluşan yeni bilişsel biçimlere dayanan bir buluşma olacağını ileri süren üçüncü bir görüşün de göz önüne alınması gerekiyor.

Batı'nın Doğu'yu bazı yönlerden çekici bulduğuna dair işaretler elbette vardır. Dünyanın geri kalanı kola içip kot pantolon giyerken, Batılılar hızla kendi mutfaqlarını Doğu mutfağıyla kaynaştırıyorlar. Kore halkının üçte biri Hıristiyan, ama Catskill Dağları'nda eskiden bir orta sınıf Yahudi müşteri kesimine hitap eden sayısız tatil beldesi hızla –ABD'de ana mezhep olan Protestanlıktan çok daha büyük bir süratle mümin kazanmakta olan– Budizm etüt merkezlerine dönüşüyor. Birçok Batılı tıp doktoru, bütüncül tıbbın genel kavramlarından bazılarını kabul ediyor, hatta baş ağrısından mide bulantısına kadar birçok rahatsızlık için modern Batılı tedaviler yerine eski Asya tedavilerini tavsiye ediyor. Daha da önemlisi, “şu ya da bu” soruna müdahale etmektense kişiyi tümüyle tedavi etme gereği büyük bir geçerlilik kazanmış durumda. Kapı komşusu sigortacı ya da çocuklarını toplayıp futbol maçına götürən anne gibi, birçoğu son derece sıradan olan milyonlarca Amerikalı, artık yoga ve *tai çi* yapıyor. Bireysellik geleneklerini yabancılaştırıcı bulan birçok Amerikalı, Doğulu cemaat biçimlerini toplumsal düzensizliğin muhtemel bir tedavisi olarak görüyor. Sektörler artık bir bütün olarak, işveren-çalışan ilişkilerinin Japonların öncülük ettiği biçimlerini uyguluyor. Doğulular eğitimde tartışmanın üzerinde durmayı öğrenirken, Batılılar bir önermenin ya doğru ya da yanlış olmasını gerektirmeyen mantık sistemlerini kullanmayı deniyor. Yirminci yüzyılın Nils Bohr gibi büyük fizikçileri, kuantum mekaniğinde gösterdikleri gelişmeyi Doğulu fikirlerin benimsenmesine atfetmişlerdi. Batılı primatologların şempanzeler için tek önemli ilişkinin anne-yavru ilişkisi olduğuna inandıkları bir dönemde, Japon primatologlar istikrarlı şempanze topluluklarında karmaşık iç ilişkiler görüyorlardı. Başlangıçta göz ardı edilen Japon görüşü, şimdi bu alanda evrensel bir kabul görüyor. Ve daha önce altını çizmemiş olsam da, bu kitapta Batılılar kadar Doğulu düşünür ve deneycilerin fikirlerinden de yararlandığı açıkça bilinmelidir. Doğu Asyalıların sosyal bilimler alanına girişinin, insanın düşünce ve davranış-

ları hakkındaki hepimizin düşüncelerini dönüşüme uğratacağıma kesinlikle inanıyorum.

Eğer toplumsal uygulamalar, değerler, inançlar ve bilimsel temalar bir noktada buluşacaksa, o zaman düşünce süreçlerindeki farklılıkların da buharlaşmaya başlamasını bekleyebiliriz. Aslında, toplumsal uygulamalardaki, hatta toplumsal yönsemenin geçici hallerindeki değişimlerin, insanların algılama ve düşünme tarzını değiştirebileceğine ilişkin deliller vardır.

Birçok araştırmanızda Asya kökenli Amerikalıların da yer aldığını hatırlayım. Asyalılardan çok farklı toplumsal deneyimlere sahip olmaları nedeniyle, onların algı ve düşünce kalıplarının büyük ölçüde diğer Batılılarınkine benzemesini bekliyorduk. Gerçekten de bu tip katılımcıların algısal kalıpları ve akıl yürütme tarzları her zaman Asyalılarla Avrupa kökenli Amerikalıların arasında bir yerdedi ve bazen Avrupa kökenli Amerikalılarınkinden ayırt edilemiyordu.

Bilişsel değişimin mümkün olduğunu gösteren diğer çalışmaların kaynağı, gerçek anlamda iki kültürlü insanlara ilişkin araştırmalardır. Deliller, bu tip insanların iki kültür arasında orta düzey değer ve inançlara sahip olmakla kalmayıp, bilişsel süreçlerinin de orta düzeyde olabildiğini—ya da en azından, her iki kültüre özgü akıl yürütme biçimlerinden bazen birini, bazen diğerini kullanabildiklerini— gösteriyor: Hong Kongluların Miki Fare ve Amerikan meclis binası Capitol gibi Batılı simgeler gösterilerek “hazırlanabildiğini” ve bu durumun tapınaklar ve ejderha gibi Doğulu simgelerle hazırlandıkları zamana kıyasla, nedensel soruları daha Batılı bir tarzda yanıtlamalarına yol açtığını hatırlayalım. Benzer şekilde, Asya kökenli Amerikalılar da, ilk başta Amerikalı kimliklerini belirginleştiren bir deneyimlerini hatırlamaları istendiğinde, fiziksel nedensellik hakkındaki soruları, Asyalı kimliklerini öne çıkaran bir deneyimlerini hatırladıkları zamana kıyasla daha Batılı bir tarzda yanıtlıyorlardı.

Shinobu Kitayama ve meslektaşları, bilişsel süreçlerin başka bir kültürde görece sınırlı sürelerde kalınması durumunda bile değişime uğratabileceğine ilişkin deliller buldular. Son derece zarif bir gösteride, Japon ve Amerikalı katılımcılara bir karenin içine çizilmiş çeşitli çizgi örnekleri sundular: Daha sonra odanın başka bir bölümüne alınan katılımcılara az önce gördüklerinden farklı boyda bir kare gösterildi. Karenin içine, ya az önce gördükleriyle aynı boyda, ya da aynı orantıda bir çizgi çizmeleri is-

tendi. Amerikalıların aynı mutlak uzunlukta bir çizgiyi daha doğru çizmeleri, bağlamı daha iyi gözardı edebildiklerini gösteriyordu. Japonların ise görece aynı uzunlukta bir çizgiyi daha doğru çizmeleri, nesneyi bağlamla daha iyi ilişkilendirebildiklerinin göstergesiydi. Ardından Kitayana ve meslektaşları bir adım daha atarak, bir süre (genellikle birkaç ay) Japonya'da yaşayan Amerikalılar ile bir süre (genellikle birkaç yıl) Amerika'da yaşayan Japonların davranışlarına baktılar. Japonya'da yaşayan Amerikalılarda kesinlikle Japonlara doğru bir kayma vardı. Amerika'da yaşayan Japonlar ise yerli Amerikalılardan neredeyse ayırt edilemez olmuşlardı. Bu araştırmaya, başka bir kültürde geçirilen zamanın bu denli çarpıcı davranış değişikliklerine yol açtığını tam olarak kanıtlamaz; bu veriler, başka bir kültürde yaşayan insanların daha oraya gitmeden tıpkı onlar gibi olmaları ihtimali dahil, farklı şekillerde yorumlanabilir. Fakat sonuçlar, sadece bir süreliğine bir başka kültürde yaşamak sayesinde bilişsel süreçlerin değişime uğratılabileceğine dair güçlü bir izlenim veriyor.

Bir anlamda, toplumsal kısıtlamalar ve toplumsal ilgi bakımından hepimiz "iki kültürlü"yüz. Öteki insanlarla bağlantılara ilişkin farkındalığımız gibi, öteki insanlarla ne kadar kaynaşmak istediğimiz de zaman zaman değişiklik gösterebilir. Diğer insanlara duyduğumuz ilginin ölçüsündeki bu dalgalanan farklılıklar, algılama ve düşünce farklılıklarıyla mı ilişkilidir? Sosyal psikolog Ulrich Kühnen ve meslektaşları, laboratuarda yapılan basit toplumsal yönseme manipülasyonlarının düşünme tarzımızda bir etkisi olduğuna işaret eden bazı dikkate değer araştırmalar yürüttüler. Örneğin, katılımcılarına bir paragraf okutup tüm birinci şahıs çoğul adıları (biz, bize, bizi, bizim) daire içine alarak onları karşılıklı bağımlı, kolektivist bir yönsemeye; tüm birinci şahıs tekil adıları (ben, bana, beni, benim) daire içine alarak da bağımsız, bireyci bir yönsemeye "hazırlamayı" denediler. Sonuçta Gömülü Şekiller Testi'nde işaret edildiği gibi, karşılıklı bağımlılığa hazırlanan katılımcıların, bağımsızlığa hazırlanan katılımcılardan daha fazla alan bağımlısı olduğunu bulguladılar; yani daha karmaşık bir bağlamda gizlenmiş olan basit bir şekli tanımakta daha fazla zorlanıyorlardı. Kühnen ve Daphna Oyserman, aynı manipülasyonu kullanarak, insanların karşılıklı bağımlılığa hazırlandıktan sonra –nesneyle alan arasında kurdukları algısal "bağ" sonucunda– içinde belirli nesnelere görmüş oldukları bağlamları, bağımsızlığa hazırlandıkları durumdakine kıyasla daha iyi hatırlayabildiklerini bulguladılar.

Hepimiz bazı bakımlarından kimi zaman daha Doğulu, kimi zaman da daha Batılı gibi davranıyoruz. Bu yüzden, karakteristik toplumsal uygulamalarda bir kaymanın, tipik algılama ve düşünce kalıplarında bir kaymaya yol açması beklenebilir.

Her birinin diğerine doğru hareket etmesi sayesinde de, bu ikisinin bir noktada buluşacağına inanıyorum. Doğu ile Batı, her iki bölgenin toplumsal ve bilişsel özelliklerinin temsil edildiği, ama dönüşüme uğratıldığı karma bir dünyaya katkıda bulunabilir – tıpkı bir güveçteki tek tek ayırt edilebilen, ama bütünü değiştirirken kendileri de değişmiş olan sebzeler gibi. Bu güvecin her iki kültürün en iyi yönlerini içereceğini ümit etmek aşırı iyimserlik olmayabilir.

NOTLAR

Giriş

- 12 *Öğrencimle tanıştıktan sonra:* Nisbett ve Ross (1980)
12 *Öte yandan:* Nisbett (1992), Arka plang, Lehman ve Cheng (1987)

1. Bölüm: Tasım ve Tao

- 20 *Yunanlılar, diğer antik halkların tümünden:* Cromer (1993); Hamilton (1930/73)
20 *Yunanlılar için mutluluğun:* Hamilton (1930/1973), s. 25.
20 *Yunanlıların eyleyenlik anlayışı:* Galtung (1981).
21 *Aziz Luka daha sonraki dönemin Atinalıları hakkında:* Hamilton (1930/1973), s. 33.
21 *Aynı çağda birçok uygarlık:* Lin (1936); Toulmin ve Goodfield (1961), s. 84.
22 *... erken dönem Konfüçyüsçülere göre:* Rosemont (1991), s. 90.
22 *Mutluluk ideali:* Lin (1936), s. 121.
23 *Çin'deki bireysel haklar:* Munro (1985)..
23 *İngiliz bilim felsefecisi:* Lloyd (1990), s. 550.
23 *Ama bu olaylardaki düzenlilikleri:* Nakayama (1969).
24 *Çinliler, sulama sistemleri:* Logan (1986), s. 51.
24 *Ne ki, filozof Najime Nakamura'nın:* Nakamura (1964/1985)
24 *Filozof ve sinolog:* Munro (1969), s. 55.
24 *Duyular eğer öncü ilkeler:* Lloyd (1990), ss. 117–18.
26 *İletişim kuramcısı Robert Logan:* Logan (1986).
28 *Tao, bir harikalar ... diniydi:* Lin (1936), s. 117.
28 *Her yerde ortaya çıkan ç'i sözcüğü:* Lin (1936), ss. 122.
29 *Konfüçyüs esinli temalar ise:* Lin 119–120.
30 *Her Çinlinin başarıyla Konfüçyüsçü...:* Lin (1936), s. 117.
30 *... bu aklı paylaşacaklar:* Munro (1985), s. 119.
30 *İmparator yanlış bir şey yaparsa:* Munro (1985).
30 *Çin edebiyat eleştirisinde:* Lin (1936), s. 83.
31 *Çinlilere göre, dünyanın doğasına ilişkin:* Hansen (1936), s. 83.

- 31 “Onların evreni, içinde eşyanın eylemlerini...”: Neelham (1962), s. 14.
31 *Dünya karmaşık, olaylar birbiriyle ilişkili... : Munro (1985), s. 19.*
32 *Yunanlıların tüm bilimsel keşifleri içinde en önemlisi: Lloyd (1991).*
32 *Yunanlıların doğayı nasıl icat ettiklerinin: Cromer (1993), s. viii.*
33 *Filozof Yu-lan Fung: Fung (1983).*
33 *Manyetizma ve akustik rezonans hakkında: Needham (1962), s. 60.*
33 *Sağlık, bedendeki güçler dengesine: Hadingham (1994).*
35 *Bu nedenle, nesnelere kesin biçimde sınıflandırma: Logan (1986), s. 122;*
35 *Moser (1996), s. 116.*
35 *Çinliler, nesnesin davranışını: Nakamura (1964/1985), s. 189.*
35 *Doğal dünya hakkında: Atran (1998).*
35 *Bu öykü ister uydurma olsun ister gerçek: Needham (1962).*
36 *Eski Çinliler gibi: Lin (1936), s. 90.*
36 *Çinli filozof Mo-tzu: Chan (1967), s. 47*
36 *Kısa süren o ara dönem dışında, Çinliler: Becker (1986), s. 83.*
36 *Hindistan’ın güçlü bir mantık geleneği vardı: Becker (1986), s. 84.*
36 *Cebir, Descartes’a kadar tümdengelimli olmadı: Cromer (1993), s. 89.*
36 *Tam tersine, Tao ya da yin-yang: Chang, alıntılan: Becker (1986); Mao (1937/1962).*

2. Bölüm: Aklın Toplumsal Kökenleri

- 40 *Temelde bu, zihniyetlerin kökeni: Barry, Child ve Bacon (1959); Berry (1976); Cole, Gay, Glick ve Sharp (1971); Cole ve Scribner (1974); Cromer (1993); Nakamura (1964/1985); Needham (1954); Vygotsky (1930/1971), (1978); Whiting ve Whiting (1975); Witkin ve Berry (1975).*
42 *Yunanistan’ın toprağı ve iklimi: McNeil (1962).*
42 *Sosyal psikologlar Hazel Markus ve: Markus ve Kitayama (1991b), s. 246.*
44 *“Bilim, bu görüşe göre...”: Cromer (1993), s. 144.*
46 *Modern Çinli felsefeciler bile: Lloyd (1990), ss. 124, 130; Tweed ve Lehman (2002).*
46 *Herman Witkin ve meslektaşları: Witkin, Dyk, Faterson, Goodenough ve Karp (1974).*
47 *Gerçekten de durum böyledir: Berry ve Annis (1974); Witkin ve Berry (1975).*
47 *Yine durum böyledir: Witkin ve Berry (1975).*
47 *Bu hipotez: sınamak için: Dershowitz (1971).*
48 *Gerçekten de, görece alan bağımlısı: Witkin (1969)*
48 *Alan bağımlısı kişilerin ayrıca: Witkin ve Goodenough (1977).*
48 *ve toplumsal sözcükler (“ziyaret”, “parti”): Eagle, Goldberger ve Breitman (1969).*

- 44 *Ve, tercih hakkı verildiğinde:* Greene (1973).
44 *Ama önerdiğim görüşün:* Kuramın ve öngörülerinin daha formel bir işlenişi için, bkz. Nisbett, Peng, Choi ve Norenzayan (2001).

3. Bölüm: Birlikte Yaşamaya Karşı Başına Buyruk Olma

- 51 *Dünyanın geri kalanının:* Doğu Asyalılar ve Batılılar arasındaki toplumsal farkların gözden geçirilmesi için bkz. Fiske, Kitayama, Markus ve Nisbett (1998); Hsu (1981); Markus ve Kitayama (1991b); Triandis (1995).
52 *Filozof Hu Shih'in yazdığı gibi:* Shih (1919), s. 116, alıntılan: King (1991).
52 *Antropolog Edward T. Hall:* Hall (1976)
52 *Filozof Donald Munro'nun:* Munro (1985).
52 *İç-grup, yani yakın aile:* Iyengar, Lepper ve Ross (1999).
54 *Bu tür uygulamalar yalnızca nezaketi:* Jenerik "ben" bugün Çin'de yaygın biçimde kullanılır; ama bu, yirminci yüzyıl başlarındaki Sun Yat-sen devrimini izleyen yakın tarihli bir gelişmedir.
54 *Kuzey Amerikalılar kişilik özelliklerinden:* Holmberg, Markus, Herzog ve Franks 1997).
54 *Japonlardan ve Amerikalılardan:* Cousins (1989).
54 *Asyalılar kendilerini tanımlarken:* Ip ve Bond (1995).
54 *Başka bir araştırma da:* Markus ve Kitayama (1991b).
54 *Birbiri ardına gelen sorulara:* Markus ve Kitayama (1991b).
54 *Sosyal psikologlar Heejung Kim ve Hazel Marcus:* Kim ve Markus (1999).
55 *Amerikalılar kendileri hakkında:* Holmberg ve diğerleri (1997).
55 *Asyalılar ise çoğu yönden:* örn. Kitayama, Markus ve Lieberman (1995); Bond ve Cheung (1983).
56 *Bununla taban tabana zıt:* Doğu ile Batı'daki özsaygının yakın tarihli bir incelemesi için, bkz. Heine, Lehman, Markus ve Kitayama (1999).
56 *Steven Heine ile meslektaşlarının yaptığı bir deney:* Heine ve diğerleri (2001).
56 *Özellikle de 19. yüzyıl sosyal bilimcilerinden Ferdinand Tönnies:* Tönnies (1887/1988)
57 *Gemeinschaft çoğunlukla "kolektivist":* Hofstede (1980); Hsu (1953; 1981); Triandis (1972; 1995).
57 *... "karşılıklı bağımlı" ve "bağımsız" terimleri:* Markus ve Kitayama (1991b).
58 *Sosyal psikologlar Sheena Iyengar:* Iyengar ve Lepper (1999).
58 *Japon anneler aynı yaştaki çocuklarıyla:* Azuma (1995); Fernald ve Morikawa (1993).
59 *Örneğin, Jeffrey Sanchez-Burks:* Sanchez-Burks ve diğerleri (2002).

- 59 *Japon öğrencilerin söyledikleri: Masuda ve Nisbett (2001).*
- 59 *Benzer şekilde, Kaiping Peng ve Phoebe Ellsworth: Kaiping Peng ve Phoebe Ellsworth'un yaptığı yayınlanmamış çalışma, 2002.*
- 60 *Başlangıçta çocuk memnun olacak: Bu örneği H. Kojima'ya borçluyum (1984).*
- 60 *Görece bağımsız ve görece karşılıklı bağımlı toplumlar: İyi kuramsal incelemeler için. bkz. özellikle Doi (1971/1981); Hampden-Turner ve Trompenaars (1993); Hofstede (1980); Hsu (1953); Markus ve Kitayama (1991a); ve Triandis (1994a; 1995).*
- 61 *Hofstede, değerler açısından: Hofstede (1980).*
- 61 *Benzer veriler, Hollanda'da: Hampden-Turner ve Trompenaars (1993).*
- 63 *Fakat Avustralyalılara göre: Hampden-Turner ve Trompenaars (1993), s. 123.*
- 63 *Pazarlama uzmanları Sang-pil Han ile: Han ve Shavitt (1994).*
- 64 *Wendi Gardner, Shira Gabriel, Angela Lee: Gardner, Gabriel ve Lee (1999)*
- 64 *"Karşılıklı bağımlı" versiyonda: Bu yöntem Trafimow ve meslektaşları tarafından geliştirildi (1991).*
- 65 *Başka deliller ise özsaygının: Heine ve Lehman (1997).*
- 65 *Bir süreliğine Batı'da yaşayan Japonların: Kitayama, Markus, Matsumoto ve Norasakkunit (1997).*
- 66 *Dahası. Avrupa kültürleri arasındaki bu farklar: Sowell (1978).*
- 68 *Sosyolog Robert Bellah: Bellah (1957/1985); Dien (1997; 1999); Lin (1936); Nakamura (1964/1985).*
- 68 *Dora Dien: Dien (1999), s. 377.*
- 68 *Bu, ... amaedir: Doi (1971/1981; 1974).*
- 69 *Tartışan taraflar davalarını: Leung (1987).*
- 70 *Pazarlık da Doğu'nun yüksek bağlam: Batı ve Doğu pazarlık üslupları arasındaki farklar için, bkz. Cohen (1997).*
- 70 *Bu görüş, bir kişinin hedefini belirlediği: Kinhide (1976), ss. 45-46, alıntılan: Cohen (1997).*
- 70 *Japonların awase: Kinhide (1976), s. 40, alıntılan: Cohen (1997).*
- 70 *"Kısa erimli bilgelik: Cohen (1997), s. 37.*
- 71 *Bu toplumsal farkların: Bu, belirgin farkların aralıksız bir biçimde var olduğu anlamına gelmez. Örneğin, 11. yüzyıl Avrupa köylüsünün pek fazla bireyci olduğu söylenemez ve gerek Çin gerekse Japonya'da, en azından sanatçılar ve entelektüeller açısından, bireyciliğe çok değer verildiği dönemi: olmuştur.*

4. Bölüm: "Arkanı Kolla" mı, "Gözünü Toptan Ayırma" mı?

- 73 *Bilişsel psikologlar Mutsumi Imae: Imae ve Gentner (1994).*

- 73 *18. yüzyıl sonu: Bradd Shore'un (1996) Batı'da modülerlik konusunda çok ilginç bir anlatısı vardır.*
- 75 *Orta düzey yöneticilerin değerleri: Hampden-Turner ve Trompenaars (1993).*
- 77 *Li-jun Ji, Norbert Schwarz: Ji, Schwarz ve Nisbett (2000).*
- 77 *Michigan'daki laboratuvarlarımızdan: Hedden ve diğerleri (2000)*
- 77 *... arasında fark yoktu: Fark, sadece gençlerde istatistiksel önem taşıyordu. Yaşlılar, daha genç insanlarla aynı yönde güçlü ama önemsiz bir trend gös- terdiler.*
- 77 *Gelişim psikologları Jessica Han: Han, Leichtman ve Wang (1998).*
- 78 *Bu araştırmacılar Kuzey Amerikalı öğrencilerden: Cohen ve Gunz (2002).*
- 79 *Bunu, aldatıcı ölçüde basit bir yöntemle yaptı: Masuda ve Nisbett (2001).*
- 81 *Japonların daha önce gördükleri: Algıya bağlı uyaran kavramını Chalfonte ve Johnson'a borçluyum (1996).*
- 81 *Bu iki adam tek yumurta ikizi olmadıkları sürece: Simons ve Levin (1997).*
- 81 *Bu olasılığı incelemek üzere: Masuda ve Nisbett (2002).*
- 82 *Bu meseleyi araştırmak amacıyla: Ji, Peng ve Nisbett (2000).*
- 82 *Diğer denemelerde ise: İlimli çağrışım yüzde 40'lık bir korelasyona, güçlü çağrışım ise yüzde 60'lık korelasyona denk düşüyordu.*
- 82 *En çarpıcı olanı, Amerikalıların: Yates ve Curley (1996).*
- 84 *Ji, Peng ve ben: Ji, Peng ve Nisbett (2000).*
- 84 *Çoğunluğu Çinli ve Koreli olan: Witkin ve diğerleri (1954).*
- 84 *Anketler, Asyalıların kendilerini: Sastry ve Ross (1998).*
- 84 *Sosyal psikologlar Beth Morling: Morling, Kitayama ve Miyamoto (basılı- yor).*
- 85 *Asyalılar, Asya kökenli Amerikalılar ve Avrupa kökenli Amerikalılar: Sastry ve Ross (1998).*
- 85 *Yöneticiler ya yalnız çalışacaklarını: Earley (1989).*
- 85 *"Birlikten kuvvet doğar" atasözü: Yamaguchi, Gelfand, Mizuno ve Zemba (1997).*
- 86 *Sosyal psikolog Ellen Langer: Langer (1975).*
- 87 *Bu yanılısama kimi zaman yararlı: Glass ve Singer (1973).*
- 87 *Ji, Peng ve ben: Ji, Peng ve Nisbett (2000).*
- 89 *Li-jun Ji ve: Ji, Sun ve Nisbett (2001).*

5. Bölüm: "Kötü Tohum" mu, "Onu Kötü Yola Sokan Başkaları" mı?

- 95 *Edindikleri izlenimin doğruluğundan emin olmak için: Morris ve Peng (1994).*
- 96 *... nedensel atıfla ilgili ilk kültürler arası araştırma: Miller (1984).*
- 97 *Örgütsel psikolog Fiona Lee: Lee, Hallahan ve Herzog (1996).*

- 97 *Hong Konglu sporcuların: Alıntılar* Fiona Lee ile yapılan kişisel iletişimler sonucu elde edilmiştir.
- 97 *Morris ve Peng, videoda gösterilen: Morris ve Peng* (1994).
- 97 *... soyut şekilleri ... gösterdiler: Peng ve Knowles* (basılıyor); Peng ve Nisbett (2000).
- 99 *Ying-yi Hong ve meslektaşları: Hong, Chiu ve Kung* (1997).
- 99 *Peng ve meslektaşı: Peng ve Knowles* (basılıyor).
- 100 *Ara Norenzayan, Incheol Choi: Norenzayan, Choi ve Nisbett* (2002).
- 100 *Örneğin, kişiliği: Erdley ve Dweck* (1993).
- 101 *Sosyal psikologlar Michael Morris: Morris ve diğerleri* (1999).
- 101 *Batılı kişilik testleri: Leung, Cheung, Zhang, Song ve Dong* (basılıyor); McRae, Costa ve Yik (1996); Piedmont ve Chae (1997); Yang ve Bond (1990).
- 101 *Kültür psikologları Kuo-shu Yang: Yang ve Bond* (1990).
- 101 *Bunun hemen ardından: Cheung ve diğerleri* (basılıyor); Cheung, Leung, Law ve Zhang (1996).
- 102 *Sonuç olarak da: Ross* (1977). Kimi zaman TAH, insanların davranışa teka-bül eden özellikler veya tutumlar çıkarsaması anlamında, "tekabül eğilimi" olarak adlandırılır (Gilbert ve Malone, 1995). Bu terim genelde, söz konusu mizaç çıkarsamasının, sadece belirli bir açıklama tipine yönelik tercih değil de, gerçek bir hata olduğu kanıtlanamadığı zamanlarda kullanılır.
- 102 *Bu durumda: Bu deney gerçekten yapılmıştır. İnsanları kampüste gezdirme karşılığında yüklü miktar para önerilen öğrenciler işi yapma eğilimi gösterirken, düşük miktar para önerilen öğrenciler aynı eğilimi daha az gösteriyor. Ne ki, bu davranışları gözlemleyenler, ilk örnekte zamanını cömertçe harcayan birini, ikinci örnekte ise insanlara yardım etmek konusunda son derece gönülsüz birini izlediklerini varsayıyorlar. Nisbett, Caputo, Legant ve Maracek* (1973).
- 103 *Bu hatanın ilk somut deneysel kanıtını: Örneğin, Jones ve Harris* (1967).
- 103 *Çinliler, Japonlar ve Koreliler: Choi ve Nisbett* (1998); Kitayama ve Masuda (1997); Krull ve diğerleri (1996)
- 103 *Incheol Choi ve ben: Choi ve Nisbett* (1998)
- 104 *Ara Norenzayan, Incheol Choi: Norenzayan ve diğerleri* (2002).
- 105 *Tarihçi Masako Watanabe: Watanabe* (1998).
- 107 *Batılılar, içinde yaşadıkları dünyanın daha az karmaşık: Choi, Dalal ve Kim-Prieto* (2000).
- 107 *Bilişsel psikolog Baruch Fischhoff: Fischhoff* (1975).
- 107 *Incheol Choi ve ben: Choi* (1998); Choi ve Nisbett (2000).
- 108 *Bu araştırmaya katılan nazik gençler: Darley ve Batson* (1973).

- 111 *Arjantinli yazar Jorge Luis Borges: Borges* (1966).
- 111 *Rüzgârdaki değişim: Munro* (1969), s. 41.
- 111 *Eski Çinliler, bir sınıfın bir üyesi: Moser* (1996), s. 171.
- 112 *Kadim Taoçu filozof Chuang Tzu'ya göre: Mote* (1971), s. 102.
- 112 *Beş renk kişinin: Alıntılaman: Hansen* (1983), s. 108.
- 112 *Bir kategoriye ait bir nesnenin: Chan* (1967); Hansen (1983), s. 34; Moser (1996), s. 171.
- 114 *Chiu, Amerikalı çocukların: Chiu* (1972)
- 114 *Li-jun Ji, Zhiyong Zhang ve ben: Ji, Nisbett ve Zhang* (2002).
- 114 *Bu olasılığı sınamak üzere, Ara: Norenzayan* (1999); Norenzayan, Smith, Kim ve Nisbett (basılıyor).
- 116 *Bu olasılığı sınamak için: Norenzayan ve diğerleri* (basılıyor).
- 116 *Katılımcılara, hayvanları: Bu deney, Allen ve Brooks'un geliştirdiği işlemlere dayanır.*
- 118 *Bu tür bir soru sorulan Batuluların: Osherson, Smith, Wilkie, Lopez ve Shafir* (1990).
- 119 *Incheol Choi, Edward E. Smith ve ben: Choi, Nisbett ve Smith* (1997).
- 120 *Biliş psikoloğu Dedre Gentner: Gentner* (1981), s. 168.
- 120 *İsimlerle fiiller arasındaki bu farklar: Gentner* (1982).
- 120 *Gelişim psikolengüisti Twila Tardif: Tardif* (1996).
- 120 *Birincisi, fiiller: Gopnick ve Choi* (1990); Tardif (1996)
- 120 *Gelişim psikologları Anne Fernald: Fernald ve Morikawa* (1993).
- 121 *Amerikalı bir annenin: Fernald ve Morikawa* (1993), s. 653.
- 122 *Gelişim psikologları Susan Gelman: Gelman ve Tardif* (1998).
- 122 *Nesneyi adlandırma ve sınıflandırma: Gopnik ve Choi* (1990).
- 123 *Doğu'da ise böyle bir çocuğun: Stevenson ve Lee* (1996).
- 124 *Felsefi Araştırmalar adlı kitabında Ludwig Wittgenstein: Oysa, gerekli ve yeterli koşullar hakkında daha İskoç Aydınlanma döneminde bile şüphelilik vardı.*
- 124 *"Cins" isim tanılamaları: Lucy* (1992).
- 125 *Felsefeci David Moser: Moser* (1996).
- 125 *Dilbilim antropologu Shirley Brice Heath: Heath* (1982).
- 126 *Japonlar "ben" için geçerli özellikleri: Cousins* (1989).
- 126 *İngilizce konuşanlara göre: Twila Tardif, bilgi işlem açısından keyfi. dilbilimsel açıdan ise temel olan bu eğlenceli dil farkına işaret etmişti.*
- 126 *Dilbilim antropologları: Whorf* (1956).
- 126 *Hatırlarsanız, Li-jun Ji: Ji, Zhang ve Nisbett* (2002).
- 127 *Psikolengüistler, kendi deyimleriyle: Ervin ve Osgood* (1954); Lambert, Havelka ve Crosby (1958).

7. Bölüm: "Ce N'est Pas Logique" mi,
"İyi Bir Noktaya Değindin" mi?

- 130 "... *Uygar dünyanın*": Graham (1989), s. 6
- 130 "... *Çinlilerin zihni*": Liu (1974).
- 130 "*Çin'de klasik eğitimin amacı*": Lin (1936), s. 109.
- 131 *Mantukçılar aslında formel*: Chan (1967).
- 131 *Mo-tzu geleneği ise*: Disheng (1990-91), s. 51; Lloyd (1990), s. 119.
- 131 *Yine de, Mohistler bile*: Disheng (1990-91), s. 49.
- 131 *Dahası, Mohistler geometride*: Disheng (1990-91), s. 51.
- 131 *Görünen o ki*: Disheng (1990-91), s. 52.
- 131 *Mo-tzu herkes için iyi olanı*: Chan (1967a); Disheng (1990-91), s. 51.
- 132 *Yaptığımız iki araştırmayla*: Norenzayan (1999); Norenzayan, Smith, Kim ve Nisbett (basılıyor).
- 132 *Önceki deneyimleri*: Sloman (1996).
- 132 *Koreli, Asya kökenli Amerikalı*: Norenzayan ve diğerleri (basılıyor).
- 133 *Koreli ve Amerikalı üniversite öğrencilerine*: Norenzayan ve diğerleri (basılıyor).
- 133 *Gerek Koreliler gerekse Amerikalılar*: Şunu da belirtmemiz gerekir ki, bu çalışmada katılımcıların geçersiz argümanların geçerliliğine ilişkin yargılarına da baktık. Koreliler ve Amerikalılar bu argümanlar konusunda sonucun akla yakınlığından eşit derecede etkilendiler. Bunun nedeni hakkında hiçbir fikrim yok.
- 134 *William McGuire, insanlardan*: McGuire (1967).
- 134 *Ara Norenzayan ve Beom Jun Kim*: Norenzayan ve Kim (2002).
- 135 *Kaiping Peng ve ben*: Peng (1997); Peng ve Nisbett (1999).
- 136 *Akul yürütmekle ilgili*: Peng (1999).
- 136 *Gerçeklik sürekli bir akış*: Cao (1982); Liu (1988); Wang (1979).
- 136 *Aslına bakılırsa, karşıtular birbirini*: Chan (1967), s. 54.
- 136 *Taocu ekolün kurucusu Lao-tzu*: Lao-Zi (1993), s. 16.
- 136 *Ya da kendisini bir siyasetçi ve asker*: Mao (1937/1962), s. 42.
- 137 *Çelişkilerin yalnızca görünüşte var olduğu*: Lin (1936), s. 110.
- 137 *Gerçi Hegelci veya Marksist*: Peng ve Knowles (basılıyor).
- 139 *Başka bir çalışmada, Peng ve ben*: Peng ve Nisbett (1999).
- 140 *Bu meseleyi incelemek amacıyla*: Peng ve Nisbett (1999).
- 142 *Gerçekten de, Amerikalıların Çinlilerden*: Yates, Lee ve Bush (1997).
- 142 *Örgütsel psikologlar Briley*: Briley, Morris ve Simonson (2000).
- 143 *Bu eğilim, Batı'nın aşırı mantıklı*: Korzybski (1933/1994); Lin (1936); Liu (1974); Nagashima (1973); Saul (1992).
- 143 *Incheol Choi'ye göre*: Choi (2001).
- 145 *Kaiping Peng ile meslektaşları*: Peng, Keltner ve Morikawa (2002).

- 145 *Örgütsel psikologlar Richard Bagozzi*: Bagozzi, Wong ve Yi (1999)
146 *Genç ve yaşlı Çinliler ile Amerikalıları*: Geary, Salthouse, Chen ve Fan
(1996); Hedden ve diğerleri (basılıyor).
146 *Doğu'da, öğretmen eğitimi*: Stevenson ve Stigler (1992).
146 *Hem Amerika hem de Asya'da*: Stevenson ve Lee (1996).

8. Bölüm: Ya Düşüncenin Doğası Her Yerde Aynı Değilse?

- 149 *Çinlilere göre adalet bir bilim değil*: Lin (1936), s. 80.
149 *Japon yöneticiler öteki yöneticilerle*: Ohbuchi ve Takahashi (1994).
149 *Doksanlı yıllarda*: French (2001). Gene de, Nobel ödüllü pek çok Amerika-
lının başka bir ülkede doğmuş olduğu dikkate alınmalı.
150 *Bu tür şeyler ABD'de olur*: French (2001).
151 *Dünya pazarında şeker fiyatları*: Hampden-Turner ve Trompenaars (1993).
151 *Fakat müşteri ile firma arasındaki ilişkiyi*: Hampden-Turner ve Trompena-
ars (1993), ss. 123-124.
151 *Siyaset bilimci Peter Hays Gries*: Gries ve Peng (2001).
152 *Çinlilere göre, haklarla ilgili*: Munro (1985).
152 *Kore'de ve Japonya'da (ve devrim öncesi Çin'de)*: Chan (1967), s. 31.
153 *Öte yandan, Hıristiyanlığın*: Dyson (1998).
154 *Felsefeci Nelson Goodman*: Goodman (1965). Bu terim, felsefeci John
Rawls'un, ama kavram Goodman'ındır.
155 *Felsefeci S. H. Liu'nun dediği gibi*: Liu (1974), s. 325.
156 *Basseches'in çalışmasından bazı örnekler*: Basseches (1984).
157 *İki değerli Mantık*: "İki değerli mantık" kavramını, Alfred Korzybyski
(1933-94) tarafından başlatılan ve ABD'de Berkeley profesörü (daha sonra
California'dan muhafazakâr bir senatör olan) S. I. Hayakawa tarafından po-
pülerleştirilen Genel Semantik hareketine borçluyuz. 1950 ve 1960'larda
entelektüel amaçlara sahip genç Batılılar, Aristotelesçi olmayan düşünüyeye
atfen "Null-A" yazılı rozetler takarlardı. Bir Doğu Avrupalı ve bir Asya kö-
kenli Amerikalının antiformal mantık hareketinin liderleri arasında bulun-
ması herhalde rastlantı değildi. Temsil ettikleri tutumu çok değerli bulma-
ma rağmen, iddialarını çok ileriye götürdüler: Onlara göre, savaşlar ve akıl
hastalıklarının tarihe karışması için tek yapılması gereken, önermelerin ya
doğru ya yanlış olmasının gerekmediğini anlamaktı.
157 *Gelişim psikologları Joan Miller*: Miller ve Bersoff (1995).
158 *Bu çalışmaların ahlak bilimi açısından*: Doris (2002); Harman (1998-
1999); Vranas (2001).
159 *Doğuluların, birbiriyle çelişen iki*: Choi (2001).
159 *İstatistikçi ve psikolog Robert Abelson*: Abelson (1995).
160 *Amerikalılar, Asyalıların ve Asya kökenli*: Watanabe (1998).

- 160 *Bu görüş, Batılı olmayanlar arasında:* Wilgoren (2001).
161 *Birkaç yıl önce, Stanford'da psikoloji:* Kim (basılıyor).
161 *Bu becerileri Batılılara:* Meyer ve Kieras (1997).
162 *Michigan Üniversitesi'nden Denise Park:* Park ve diğerleri (2002).
165 *Tanı da böyle bir iddia:* Herrnstein ve Murray (1994).

Sonsöz

- 166 *Siyasal bilimci Francis Fukuyama:* Fukuyama (1992).
166 *Siyasal bilimci Samuel Huntington:* Huntington (1996).
166 *"Doğmakta olan etnik çekişme..":* Huntington, alıntılanan: Kaplan (2001).
167 *Harold Stevenson ve meslektaşları:* Harold Stevenson'la özel görüşme.
167 *Birkaç yıl önce Kaiping Peng:* Peng, Nisbett ve Wong (1997).
167 *Bu tuhaf sonuçlar:* Heine, Lehmann, Peng ve Greenholtz (2002).
169 *Huntington'un gözlemlediği gibi:* Huntington (1996).
171 *Birçok araştırmamızda Asya kökenli:* Hong, Chiu ve Kung (1997).
171 *Benzer şekilde, Asya kökenli:* Peng ve Knowles (basılıyor).
171 *Shinobu Kitayama ve meslektaşları:* Kitayama, Duffy ve Kawamura (2003).
172 *Örneğin, katılımcılarına:* Kühnen, Hannover ve Schubert (2000).
172 *Kühnen ve Daphna Oyserman:* Kühnen (2002).

KAYNAKÇA

- Abelson, R. P. (1995). *Statistics as Principled Argument*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Alien, S. W. ve Brooks, L. R. (1991). "Specializing in the operation of an explicit role." *Journal of Experimental Social Psychology, General* 120, 3 -19.
- Atran, S. (1998). "Folk biology and the anthropology of science: Cognitive universals and cultural particulars." *Behavioral and Brain Sciences* 21, 547-569.
- Azuma, H. (1994). *Education and Socialization in Japan*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- Bagozzi, R. P., Wong, N. ve Yi, Y. (1999). "The role of culture and gender in the relationship between positive and negative affect." *Cognition and Emotion* 13, 641-672.
- Barry, H., Child, I. ve Bacon, M. (1959). "Relation of child training to subsistence economy." *American Anthropologist* 61, 51-63.
- Basseches, M. (1980). "Dialectical schemata: A framework for the empirical study of the development of dialectical thinking." *Human Development* 23, 400-421.
- (1984). *Dialectical Thinking and Adult Development*. New Jersey: Ablex.
- Becker, C. B. (1986). "Reasons for the lack of argumentation and debate in the Far East." *International Journal of Intercultural Relations* 10, 75-92.
- Bellah, R. (1957/1985). Tokagawa Religion: *The Cultural Roots of Modern Japan*. New York: Free Press.
- Berry, J. W. (1976). *Human Ecology and Cognitive Style: Comparative Studies in Cultural and Psychological Adaptation*. New York: Sage/Halsted.
- Berry, J. W. ve Annis, R. C. (1974). "Ecology, culture and differentiation." *International Journal of Psychology* 9, 173-193.
- Bond, M. H. ve Cheung, T. S. (1983). "College students' spontaneous self concept: The effect of culture among respondents in Hong Kong, Japan, and the United States." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 14, 153-171.

- Borges, J. L. (1966). *Other Inquisitions 1937-1952*. New York: *Washington Square Press*.
- Briley, D. A., Morris, M. ve Simonson, J. (2000). "Reasons as carriers of culture: Dynamic vs. dispositional models of cultural influence on decision making." *Journal of Consumer Research* 27, 157-178.
- Cao, C. J. (1982). *Explanation of Zhong Zi*. Beijing: Zhong Hua Publishing House.
- Chalarka plante, B. L. ve Johnson, M. K (1996). "Feature memory and binding in young and older adults." *Memory and Cognition* 24,403-416.
- Chan, W. T. (1967). "The story of Chinese philosophy." İçinde: C. A. Moore (der.), *The Chinese Mind: Essentials of Chinese Philosophy and Culture*. Honolulu: East-West Center Press.
- (1967) "Chinese theory and practice, with special reference to humanism." İçinde: C. A. Moore (der.), *The Chinese Mind: Essentials of Chinese Philosophy and Culture*. Honolulu: East-West Center Press.
- Cheung, F. M., Leung, K., Fang, R. M., Seng, W. Z., Zhang, J. X. ve Zhang, I. P. (basilyor). "Development of the Chinese personality assessment inventory." *Journal of Cross-Cultural Psychology*.
- Cheung, F. M., Leung, K., Law, J. S. ve Zhang, J. X. (1996). "Indigenous Chinese Personality Constructs." XXVI. Uluslararası Psikoloji Kongresi'ne sunulan tebliğ; Montreal, Kanada.
- Chiu, L.-H. (1972). "A cross-cultural comparison of cognitive styles in Chinese and American children." *International Journal of Psychology* 7, 235-242.
- Choi, I. (1998). The cultural psychology of surprise: Holistic theories, contradiction, and epistemic curiosity. Yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor.
- (2001). The conflicted culture or who reads fortune-telling? Yayınlanmamış elyazması, Seoul National University.
- Choi, I., Dalal, R. ve Kim-Prieto, C. (2000). Information search in causal attribution: Analytic vs. halistic. Yayınlanmamış elyazması. Seoul National University.
- Choi, I ve Nisbett, R. E. (1998). "Situational salience and cultural differences in the correspondence bias and in the actor-observer bias." *Personality and Social Psychology Bulletin* 24. 949-960.
- (2000). "The cultural psychology of surprise: Holistic theories and recognition of contradiction." *Journal of Personality and Social Psychology* 79, 890-905.
- Choi, I., Nisbett, R. E. ve Smith, E. E. (1997). "Culture, categorization and inductive reasoning." *Cognition* 65, 15-32.
- Cohen, D. ve Gunz, A. (2002). As seen by the other...: The self from the "outside in" and the "inside out" in the memories and emotional perceptions of Easterners and Westerners. Yayınlanmamış elyazması: University of Illinois

- Cohen, R. (1997). *Negotiating Across Cultures: International Communication in an Interdependent World*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.
- Cole, M., Gay, J., Glick, J. A. ve Sharp, D. W. (1971). *The Cultural Context of Learning and Thinking*. New York: Basic Books.
- Cole, M. ve Scribner, S. (1974). *Culture and Thought: A Psychological Introduction*. New York: Wiley.
- Cousins, S. D. (1989). "Culture and self-perception in Japan and the United States." *Journal of Personality and Social Psychology* 56, 124-131.
- Cromer, A. (1993). *Uncommon Sense: The Heretical Nature of Science*. New York: Oxford University Press.
- Darley, J. M. ve Batson, C. D. (1973). "From Jerusalem to Jericho: A study of situational and dispositional variables in helping behavior." *Journal of Personality and Social Psychology* 27, 100-119.
- Dershowitz, Z. (1971). "Jewish subcultural patterns and psychological differentiation." *International Journal of Psychology* 6, 223-231.
- Diamond, J. (1997). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: Norton.
- Dien, D. S.-f. (1997). *Confucianism and Cultural Psychology: Comparing the Chinese and the Japanese*. Hayward, CA: California State University.
- . (1999) "Chinese authority-directed orientation and Japanese peer group orientation: Questioning the notion of collectivism." *Review of General Psychology* 3, 372-385.
- Disheng, Y. (1990-91). "China's traditional mode of thought and science: A critique of the theory that China's traditional thought was primitive thought." *Chinese Studies in Philosophy*, Winter, 43-62.
- Doi, I. T. (1971/1981). *The Anatomy of Dependence* (2. bas.). Tokyo: Kodansha.
- . (1974). "Amae: A key concept for understanding Japanese personality structure." İçinde: R. I. Smith ve R. K. Beardsley (der.), *Japanese Culture: Its Development and Characteristics*. Chicago: Aldine.
- Doris, J. M. (2002). *Lack of Character: Personality and Moral Behavior*. New York: Cambridge University Press.
- Dyson, F. J. (1998, May 28). "Is God in the Lab?" *New York Review of Books*, ss. 8-10.
- Eagle, M., Goldberger, L. ve Breitnan, M. (1969). "Field dependence and memory for social vs. neutral and relevant vs. irrelevant incidental stimuli." *Perceptual and Motor Skills* 29, 903-910.
- Earley, P. C. (1989). "East meets west meets mideast: Further explorations of collectivistic and individualistic work groups." *Academy of Management Journal* 36, 565-581.

- Erdey, C. A ve Dweck, C. S. (1993). "Children's implicit personality theories as predictors of their social judgments." *Child Development* 64, 863-878.
- Ervin, S. M. ve Osgood, C. E. (1954). "Second language learning and bilingualism." *Journal of Abnormal and Social Psychology* 49, Supplement, 139-146.
- Fernald, A. ve Morikawa, H. (1993). "Common themes and cultural variations in Japanese and American mothers' speech to infants." *Child Development* 64, 637-656.
- Fischhoff, B. (1975). "Hindsight ≠ Foresight: The effect of alternative knowledge on judgment under uncertainty." *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 1, 288-299.
- Fiske, A. P., Kitayama, S., Markus, H. R. ve Nisbett, R. E. (1998). "The cultural matrix of social psychology." İçinde: D. T. Gilbert, S. T. Fiske ve G. Lindzey (der.), *Handbook of Social Psychology* (4th ed.), ss. 915-981. Boston: McGraw-Hill.
- French, H. W. (2000, May 2). "Japan debates culture of covering up." *New York Times*, s. A12.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Fung, Y. (1983). *A History of Chinese Philosophy* (D. Bodde, çev., vol. 1-2). Princeton: Princeton University Press.
- Galtung, J. (1981). "Structure, culture, and intellectual style: An essay comparing saxon, teutonic, gallic and nipponic approaches." *Social Science Information* 20, 817-856.
- Gardner, W. L., Gabriel, S. ve Lee, A. Y. (1999). "'I' value freedom, but 'we' value relationships: Self-construal priming mirrors cultural differences in judgment." *Psychological Science* 10, 321-326.
- Geary, D. C., Salthouse, T. A., Chen, G-P ve Fan, L. (1996). "Are East Asian versus American differences in arithmetical ability a recent phenomenon?" *Developmental Psychology* 32, 254-262.
- Gelman, S. A. ve Tardif, T. (1998). "A cross-linguistic comparison of generic noun phrases in English and Mandarin." *Cognition* 66, 215-248.
- Gentner, D. (1981). "Some interesting differences between nouns and verbs." *Cognition and Brain Theory* 4, 161-178.
- . (1982). "Why nouns are learned before verbs: Linguistic relativity vs. natural partitioning." İçinde: S. A. Kuczaj, der., *Language Development: Vol. 2. Language, Thought and Culture*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Gilbert, D. T. ve Malone, P. S. (1995). "The correspondence bias." *Psychological Bulletin* 117, 21-38.
- Glass, D. C. ve Singer, J. E. (1973). "Experimental studies of uncontrollable and unpredictable noise." *Representative Research in Psychology* 14, 165-183.

- Goodman, N. (1965). *Fact, Fiction and Forecast* (2. bas.). Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Gopnik, A. ve Choi, S. (1990). "Do linguistic differences lead to cognitive differences? A cross-linguistic study of semantic and cognitive development." *First Language* 10, 199-215.
- Graham, A. C. (1989). *Disputers of the Tao*. La Salle: Open Court Press.
- Greene, L. R. (1973). "Effects of field independence, physical proximity and evaluative feedback, affective reactions and compliance in a dyadic interaction." *Dissertation Abstracts International* 34. 2284-2285.
- Gries, P. H. ve Peng, K. (2002). "Culture clash? Apologies East and West." *Journal of Contemporary China* 11, 173 -178.
- Hadingham, E. (1994). "The mummies of Xinjiang." *Discover* 15, 68-77.
- Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. New York: Anchor Books.
- Hamilton, E. (1930/1973). *The Greek Way*. New York: Avon.
- Hampden-Turner, C. ve Trompenaars, A. (1993). *The Seven Cultures of Capitalism: Value Systems for Creating Wealth in the United States, Japan, Germany, France, Britain, Sweden, and the Netherlands*. New York: Doubleday.
- Han, J.J., Leichtman, M. D. ve Wang, Q. (1998). "Autobiographical memory in Korean, Chinese, and American children." *Developmental Psychology* 34, 701-713.
- Han, S. ve Shavitt, S. (1994). "Persuasion and culture: Advertising appeals in individualistic and collectivistic societies." *Journal of Experimental Social Psychology* 30, 326-350.
- Hansen, C. (1983). *Language and Logic in Ancient China*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Harnan, G. (1998-1999). "Moral philosophy meets social psychology: Virtue ethics and the fundamental attribution error." *Proceedings of the Aristotelestelian Society* 1998-99, ss. 315-331.
- Heath, S. R (1982). "What no bedtime story means: Narrative skills at home and school" *Language in Society* 11, 49-79.
- Hedden, T., Ji, L., Jing, Q., Jiao, S., Yao, C, Nisbett, R. E. ve Park, D. C (2000). Culture and age differences in recognition memory for social dimensions. *Bilişsel Yaşlanma Konferansında sunulan tebliğ*, Atlanta.
- Hedden, T, Park, D. C, Nisbett, R. E., Ji, L., Jing, Q. ve Jiao, S. (2002). "Cultural variation in verbal versus spatial neuropsychological function across the lifespan." *Neuropsychology* 16, 65- 73.
- Heine, S. J., Kitayama, S., Lehman, D. R., Takata, T, Ide, E., Leung, C. ve Matsumoto, H. (2001). "Divergent consequences of success and failure in Japan and North America: An investigation of self-improving motivation." *Journal of Personality and Social Psychology* 81, 599-615.

- Heine, S. J. ve Lehman, D. R. (1997). Acculturation and self-esteem change: Evidence for a Western cultural foundation in the construct of self-esteem. *Asya Sosyal Psikoloji Derneği'nin Kyoto'da (Japonya) yapılan ikinci toplantısında sunulan tebliğ*.
- Heine, S. J., Lehman, D. R., Markus, H. R. ve Kitayama, S. (1999). "Is there a universal need for positive self-regard?" *Psychological Review* 106, 766-794.
- Heine, S. J., Lehman, D. R., Peng, K. ve Greenholtz, J. (2002). What's Wrong with Cross-cultural Comparisons of Subjective Likert Scales?: The Reference Group Effect. Yayınlanmamış elyazması, University of British Columbia, Vancouver, BC.
- Herrnstein, R. J. ve Murray, C. (1994). *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*. New York: The Free Press.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*. Beverly Hills: Sage.
- Holmberg, D., Markus, H., Herzog, A. R. ve Franks, M. (1997). Self-making in American Adults: Content, Structure and Function. Yayınlanmamış elyazması, University of Michigan, Ann Arbor.
- Hong, Y., Chiu, C. ve Kung, T. (1997). "Bringing culture out in front: Effects of cultural meaning system activation on social cognition." İçinde: K. Leung, Y. Kashima, U. Kim ve S. Yamaguchi (der.), *Progress in Asian Social Psychology* 1. Singapore: Wiley, 135-146.
- Hsu, F. L. K. (1953). *Americans and Chinese: Two Ways of Life*. New York: Schuman.
- (1981). "The self in cross-cultural perspective." İçinde: A. J. Marsella, B. D. Vas ve F. L. K. Hsu (der.), *Culture and Self* (pp. 24-55). Londra: Tavistock
- Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Imai, M. ve Gentner, D. (1994). "A cross-linguistic study of early word meaning: Universal ontology and linguistic influence." *Cognition* 62, 169-200.
- Ip, G. W. M. ve Bond, M. H. (1995). "Culture, values, and the spontaneous self-concept." *Asian Journal of Psychology* 1, 29-35.
- Iyengar, S. S. ve Lepper, M. R. (1999). "Rethinking the role of choice: A cultural perspective on intrinsic motivation." *Journal of Personality and Social Psychology* 76, 349-366.
- Iyengar, S. S., Lepper, M. R. ve Ross, I. (1999). "Independence from whom? Interdependence from whom? Cultural perspectives on ingroups versus outgroups." İçinde: D. A. Prentice and D. T. Miller (der.), *Cultural Divides: Understanding and Overcoming Group Conflict*. New York: Russell Sage Foundation.
- Ji, L., Peng, K. ve Nisbett, R. E. (2000). "Culture, control, and perception of relationships in the environment." *Journal of Personality and Social Psychology* 78, 943-955.

- Ji, L., Schwarz, N. ve Nisbett, R. E. (2000). "Culture, autobiographical memory, and social comparison: Measurement issues in cross-cultural studies." *Personality and Social Psychology Bulletin* 26, 585-593.
- Ji, L., Su, Y. ve Nisbett, R. E. (2001). "Culture, prediction, and change." *Psychological Science* 12, 450-456.
- Ji, L., Zhang, Z. ve Nisbett, R. E. (2002). *Culture, language and categorization*. Yayınlanmamış elyazması., Queens University, Kingston, Ontario.
- Jones, E. E. ve Harris, V. A. (1967). "The attribution of attitudes." *Journal of Experimental Social Psychology* 3, 1-24.
- Kaplan, R. D. (2001, Aralık). "Looking the world in the eye." *Atlantic Monthly*, 68-82.
- Kim, H. (basılıyor). "We talk, therefore we think? A cultural analysis of the effect of talking on thinking." *Journal of Personality and Social Psychology*.
- Kim, H., and Markus, H. R. (1999). "Deviance or uniqueness, harmony or conformity?: A cultural analysis." *Journal of Personality and Social Psychology* 77, 785-800.
- King, A. Y.-c. (1991). "Kuan-hsi and network building: A sociological interpretation." *Daedalus* 120, 60-84.
- Kinhide, M. (1976). "The cultural premises of Japanese diplomacy." İçinde: J.C. f. I. Exchange (der.), *The Silent Power: Japan's Identity and World Role*. Tokyo: Simul Press.
- Kitayama, S., Duffy, S. ve Kawamura, T. (2003). Perceiving an object in its context in different cultures: A cultural look at the New Look. Yayınlanmamış elyazması, Kyoto University, Kyoto.
- Kitayama, S., Markus, H. R. ve Lieberman, C. (1995). "The collective construction of self-esteem: Implications for culture, self and emotion." İçinde: J. Russell, Fernandez-Dols, T. Manstead, ve J. Wellenkamp, der., *Everyday Conceptions of Emotion: An Introduction to the Psychology, Anthropology, and Linguistics of Emotion*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Kitayama, S., Markus, H. R., Matsumoto, H. ve Norasakkunit, V. (1997). "Individual and collective processes in the construction of the self: Self-enhancement in the United States and self-depreciation in Japan." *Journal of Personality and Social Psychology* 72, 1245-1267.
- Kitayama, S. ve Masuda, T. (1997). "Shaiiteki ninshiki no bunkateki baikai model: taiousei bias no bunkashinrigakuteki kentou. (Toplumsal çıkarımın kültürel psikolojisi: Japonya'da örtüşme taraflılığı) İçinde: K. Kashiwagi, S. Kitayama ve H. Azuma (der.), *Bunkashinrigaju: riron to jisho. (Cultural Psychology: Theory and Evidence)*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- Kojima, H. (1984). "A significant stride toward the comparative study of control" *American Psychologist* 39, 972-973.

- Korzybski, A. (1933/1994). *Science and Sanity: An Introduction to non-Aristotelian Systems and General Semantics*. Englewood, NJ: Institute of General Semantics.
- Krull, D. S., Loy, M., Lin, J., Wang, C-E, Chen, S. ve Zhao, X. (1996). The fundamental attribution error: Correspondence bias in independent and interdependent cultures. Uluslararası Kültürlerarası Psikoloji Derneği'nin 13. Kongresi'nde (Montreal, Quebec, Kanada) sunulan tebliğ.
- Kühnen, U, Hannover, B., Röder, U, Schubert, B., Shah, A. A ve Zakaria, S. (2000). "Cross-cultural variations in identifying embedded figures: Comparisons from the US., Germany, Russia and Malaysia." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 32, 365-371.
- Kühnen, U, Hannover, B. ve Schubert, B. (2001). "The semantic-procedural interface model of the self: The role of self-knowledge for contextdependent versus context-independent modes of thinking." *Journal of Personality and Social Psychology* 80, 397-409.
- Kühnen, U. ve Ayserman, D. (2002). *Thinking About the Self Influences Thinking in General: Cognitive Consequences of Salient Self-concept*. Yayınlanmamış el yazması, University of Michigan, Ann Arbor.
- Lambert, W. E., Havelka, J. ve Crosby, C (1958). "The influence of language acquisition contexts on bilingualism." *Journal of Abnormal and Social Psychology* 56, 239-244.
- Langer, E. (1975). "The illusion of control." *Journal of Personality and Social Psychology* 32, 311-328.
- Lao-Zi. (1993). *The Book of Lao Zi*. Pekin: Foreign Language Press.
- Lee, E, Hallahan, M. ve Herzog, T. (1996). "Explaining real life events: How culture and domain shape attributions." *Personality and Social Psychology Bulletin* 22, 732-741.
- Leung, K (1987). "Some determinants of reactions to procedural models for conflict resolution: A cross-national study." *Journal of Personality and Social Psychology* 53, 898-908.
- Leung, K, Cheung, E M., Zhang, J.. X., Seng, W. Z. ve Dong, X. (basılıyor). "The five factor model of personality in China." İçinde: K Leung, Y. Kashima, U Kim, ve S. Yamaguchi (der.), *Progress in Asian Social Psychology* 1. Singapore: John Wiley.
- Lin, Y. (1936). *My Country and My People*. Londra: William Heinemann.
- Liu, S. H. (1974). "The use of analogy and symbolism in traditional Chinese philosophy." *Journal of Chinese Philosophy* 1, 313-338.
- Liu, X. G. (1988). *The Philosophy of Zhung Zi and Its Evolution*. Peking: The Social Science Press of China.
- Lloyd, G. E. R. (1990). *Demystifying Mentalities*. New York: Cambridge University Press.

- (1991) "The invention of nature." İçinde: G. E. R. Lloyd (der.), *Methods and Problems in Greek Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Logan, R. E (1986). *The Alphabet Effect*. New York: Morrow.
- Lucy, J. A. (1992). *Grammatical Categories and Cognition: A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis*. New York: Cambridge University Press.
- Mao, T.-t. (1937/1962). *Four Essays on Philosophy*. Peking: People's Press.
- Markus, R. ve Kitayama, S. (1991a). "Cultural variation in the self-concept." İçinde: J. Strauss ve G R. Goethals (der.), *The Self: Interdisciplinary Approaches*. New York: Springer- Verlag.
- (1991b) "Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation." *Psychological Review* 98, 224-253.
- Masuda, T., ve Nisbett, R. E. (2001). "Attending holistically vs. analytically: Comparing the context sensitivity of Japanese and Americans." *Journal of Personality and Social Psychology* 81, 922-934.
- (2002) Change blindness in Japanese and Americans. Yayınlanmamış elyazması, University of Michigan, Ann Arbor:
- McGuire, W. J. (1967). "Cognitive consistency and attitude change." İçinde: M. Fishbein (der.), *Attitude Theory and Measurement* (ss. 357-365). New York: John Wiley.
- McNeil, W. H. (1962). *The Rise of the West: A History of the Human Community*. Chicago: University of Chicago Press.
- McRae, R. R., Costa, P. T. ve Yik, M. S. M. (1996). "Universal aspects of Chinese personality structure." İçinde: M. H. Bond (der.) *The Handbook of Chinese Psychology*. Hong Kong: Oxford University Press.
- Meyer, D. E. ve Kieras, D. E. (1997). "A computational theory of executive cognitive processes and multiple-task performance: 1. Basic mechanisms." *Psychological Review* 104, 3-65.
- Miller, J. G (1984). "Culture and the development of everyday social explanation." *Journal of Personality and Social Psychology* 46, 961-978.
- Miller, J. G. ve Bersoff, D. M. (1995). "Development in the context of everyday family relationships: Culture, interpersonal morality, and adaptation." İçinde: M. Killen ve D. Hart (der.), *Morality of Everyday Life: A Developmental Perspective* (ss.. 259-282). Cambridge: Cambridge University Press.
- Morling, R, Kitayama, S. ve Miyamoto, Y. (basılıyor). "Cultural practices emphasize influence in the U.S. and adjustment in Japan." *Personality and Social Psychology Bulletin*.
- Morris, M., Leung, K. ve Sethi, S. (1999). Person perception in the heat of conflict: Perceptions of opponents' traits and conflict resolution in two cultures. Yayınlanmamış elyazması, Stanford University.

- Morris, M. W. ve Peng, K. (1994). "Culture and cause: American and Chinese attributions for social and physical events." *Journal of Personality and Social Psychology* 67, 949-971.
- Moser, D. J. (1996). Abstract thinking and thought in ancient Chinese and early Greek societies. Yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor.
- Mote, F. W. (1971). *Intellectual Foundations of China*. New York: Knopf Munro, D. (1985). Introduction. İçinde: D. Munro, der., *Individualism and Holism: Studies in Confucian and Taoist Values* (ss. 1-34). Ann Arbor: Center for Chinese Studies, University of Michigan.
- Munro, D. J. (1969). *The Concept of Man in Early China*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Nagashiina, N. (1973). "A reversed world: Or is it?" İçinde: R. Horton ve R. Finne-gan (der.), *Modes of Thought*. Londra: Faber and Faber.
- Nakamura, H. (1964/1985). *Ways of Thinking of Eastern Peoples*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Nakayama, S. (1969). *A History of Japanese Astronomy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Needham, J. (1954). *Science and Civilisation in China*, Vol. I. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- . (1962). *Science and Civilisation in China: Physics and Physical Technology*, Vol. 4. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Nisbett, R. E. (1992). *Rules for Reasoning*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Nisbett, R. E., Caputo, C, Legant, P ve Maracek, I. (1973). "Behavior as seen by the actor and as seen by the observer." *Journal of Personality and Social Psychology* 27, 154-164.
- Nisbett, R. E., Arka plang, G. T, Lehman, D. R. ve Cheng, P. W. (1987). "Teaching reasoning." *Science* 238, 625-631.
- Nisbett, R. E., Peng, K, Choi, I. ve Norenzayan, A. (2001). "Culture and systems of thought: Holistic vs. analytic cognition." *Psychological Review* 108, 291-310.
- Nisbett, R. E. ve Ross, L (1980). *Human Inference: Strategies and Shortcomings of Social Judgment*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Norenzayan, A (1999). Rule-based and experience-based thinking: The cognitive consequences of intellectual traditions. Yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor, MI.
- Norenzayan, A., Choi, I. ve Nisbett, R. E. (2002). "Cultural similarities and differences in social inference: Evidence from behavioral predictions and lay theories of behavior." *Personality and Social Psychology Bulletin* 28, 109-120.

- Norenzayan, A. ve Kim, B. J. (2002). Across-cultural comparison of regulatory focus and its effect on the logical consistency of beliefs. Yayınlanmamış elyazması, University of British Columbia, Vancouver. RC
- Norenzayan, A., Smith, E. E., Kim, B. J. ve Nisbett, R. E. (basılıyor). "Cultural preferences for formal versus intuitive reasoning." *Cognitive Science*.
- Ohbuchi, K. I. ve Takahashi, Y. (1994). "Cultural styles of conflict management in Japanese and Americans: Passivity, covertness, and effectiveness of strategies." *Journal of Applied Psychology* 24, 1345-1366.
- Osherson, D. N., Smith, E. E., Wilkie, O., Lopez, A. ve Shafir, E. (1990). "Category-based induction." *Psychological Review* 97, 185-200.
- Park, D., Hedden, T., Jing, Q., Shulian, J., Yao, C. ve Nisbett, R. E. (2002). Culture and the aging mind. Yayınlanmamış elyazması, University of Michigan, Ann Arbor, MI.
- Peng, K. (1997). Naive dialecticism and its effects on reasoning and judgement about contradiction. Yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor, MI.
- . (2001) "Psychology of dialectical thinking." İçinde: N. J. Smelser ve P. B. Baltes, der., *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, C. 6 (ss. 3634-3637). Oxford: Elsevier Science.
- Peng, K., Keltner, D. ve Morikawa, S. (2002). Culture and judgment of facial expression. Yayınlanmamış elyazması, University of California, Berkeley.
- Peng, K. ve Knowles, E. (basılıyor). "Culture, ethnicity and the attribution of physical causality." *Personality and Social Psychology Bulletin*.
- Peng, K. ve Nisbett, R. E. (1999). "Culture, dialectics, and reasoning about contradiction." *American Psychologist* 54, 741-754.
- Peng, K. ve Nisbett, R. E. (2000). Cross-cultural Similarities and Differences in the Understanding of Physical Causality. Yayınlanmamış elyazması, University of California, Berkeley.
- Peng, K., Nisbett, R. E. ve Wong, N. (1997). "Validity problems of cross-cultural value comparison and possible solutions." *Psychological Methods* 2, 329-341.
- Piedmont, R. L. ve Chae, J. H. (1997). "Cross-cultural generalizability of the five-factor model of personality: Development and validation of the NEO-PI-R for Koreans." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 28, 131-155.
- Riegel, K. E (1973). "Dialectical operations: The final period of cognitive development." *Human Development* 18, 430-443.
- Rosemont, H., Jr. (1991). "Rights-bearing individuals and role-bearing persons." İçinde: M. I. Bockover (der.), *Rules, Rituals and Responsibility: Essays Dedicated to Herbert Fingarette*. LaSalle, IL: Open Court Press.

- Ross, L. (1977). "The intuitive psychologist and his shortcomings." İçinde: L. Berkowitz. (der.), *Advances in Experimental Social Psychology*, C. 10 (ss. 173-220). New York: Academic Press.
- Sanchez-Burks, J., Lee, E, Choi, I., Nisbett, R. E., Zhao, S. ve Koo, J. (2002). *Conversing across cultural ideologies: East-West communication styles in work and non-work contexts*. Yayınlanmamış elyazması, University of Southern California.
- Sastry, J. ve Ross, C. E. (1998). "Asian ethnicity and the sense of personal control." *Social Psychology Quarterly* 61, 101-120.
- Saul, J. R. (1992). *Voltaire's Bastards: The Dictatorship of Reason in the West*. New York: Random House.
- Shih, H. (1919). *Chung-kuo che-hsueh ski ta-kang* ('Çin Felsefesi Tarihinin Ana hatları'). Şangay: Commercial Press.
- Shore, R (1996). *Culture in Mind: Cognition, Culture and the Problem of Meaning*. New York: Oxford University Press.
- Shweder, R., Balle-Jensen, L. ve Goldstein, W. (basılıyor). "Who sleeps by whom revisited: A method for extracting the moral goods implicit in praxis." İçinde: P. J. Miller: J. J. Goodnow ve E. Kessell (der.), *Cultural Practices as Contexts for Development*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Simons, D. J. ve Levin, D. T (1997). "Change blindness." *Trends in Cognitive Sciences* 1, 261-267.
- Slovan, S. (1996). "The empirical case for two systems of reasoning." *Psychological Bulletin* 119, 30-22.
- Smith, L. B., Jones, S. S., Landau, R, Gershkoff-Stowe, L. ve Samuelson, L. (2002). "Object name learning provides on-the-job training for attention." *Psychological Science* 13, 13-19.
- Sowell, T, ed. (1978). *Essays and Data on American Ethnic Groups*. New York: The Urban Institute.
- Stevenson, H. W. ve Lee, S. (1996). "The academic achievement of Chinese students." İçinde: M. H. Bond (der.), *The Handbook of Chinese Psychology* (ss. 124-142). New York: Oxford University Press.
- Stevenson, H. W. ve Stigler, J. W. (1992). *The Learning Gap: Why Our Schools Are Failing and What We Can Learn from Japanese and Chinese Education*. New York: Summit Books.
- Stich, S. (1990). *The Fragmentation of Reason*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Tardif, T. (1996). "Nouns are not always learned before verbs: Evidence from Mandarin-speakers early vocabularies." *Developmental Psychology* 32, 492-504.
- Toulmin, S. ve Goodfield, J. (1961). *The Fabric of the Heavens: The Development of Astronomy and Physics*. New York: Harper & Row.

- Tönnies, E (1887/1988). *Community and Society*. New Brunswick, Oxford: Transaction Books.
- Trafimow, D., Triandis, H. C. ve Goto, S. G (1991). "Some tests of the distinction between the private self and the collective self." *Journal of Personality and Social Psychology* 60, 649-655.
- Triandis, H. C (1972). *The Analysis of Subjective Culture*. New York: Wiley.
- . (1994) *Culture and Social Behavior*. New York: McGraw-Hill.
- . (1995) *Individualism and Collectivism*. Boulder, co: Westview Press.
- Tweed, R. G. ve Lehman, D. (2002). "Learning considered within a cultural context: Confucian and Socratic approaches." *American Psychologist* 57, 89-99.
- Vranas, P. B. M. (2001). Respect for persons: An epistemic and pragmatic investigation. Yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor, MI.
- Vygotsky, L. S. (1930/1971). "The development of higher psychological functions." İçinde: J. Wertsch, (der.), *Soviet Activity Theory*. Armonk, NY: Sharpe.
- . (1978) *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wang, D. J. (1979). *The History of Chinese Logical Thought*. Şangay: People's Press of Shanghai.
- Watanabe, M. (1998). Styles of reasoning in Japan and the United States: Logic of education in two cultures. Amerikan Sosyoloji Derneği'nin San Francisco'daki toplantısında sunulan tebliğ.
- Weisz, J. R., Rothbaum, E. M. ve Blackburn, T. C (1984). "Standing out and standing in: The psychology of control in America and Japan." *American Psychologist* 39, 955-969.
- Whiting, B. B. ve Whiting, J. W M. (1975). *Children of Six Cultures: A Psycho-cultural Analysis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Whorf, B. L (1956). *Language, Thought and Reality*. New York: Wiley.
- Wilgoren, J. (9 Ağustos 2001). "World of debating grows and Vermont is the lab." *New York Times*, p. A12.
- Witkin, H. A. (1969). *Social Influences in the Development of Cognitive Style*. New York: Rand McNally.
- Witkin, H. A. ve Berry, J. W (1975). "Psychological differentiation in cross-cultural perspective." *Journal of Cross Cultural Psychology* 6, 4-87.
- Witkin, H. A., Dyk, R. B., Paterson, H. E., Goodenough, D. R. ve Karp, S. A. (1974). *Psychological Differentiation*. Potomac: Lawrence Erlbaum Associates.
- Witkin, H. A. ve Goodenough, D. R. (1977). "Field dependence and inter-personal behavior." *Psychological Bulletin* 84, 661-689.
- Witkin, H. A., Lewis, H. B., Hertzman, M., Machover, K, Meissner, P. B. ve Karp, S. A. (1954). *Personality Through Perception*. New York: Harper.
- Yamaguchi, S., Gelfand, M., Mizuno, M. ve Zemba, Y. (1997). Illusion of collective control or illusion of personal control: Biased judgment about a chance event

in Japan and the U. S. Asya Sosyal Psikoloji Derneği'nin ikinci konferansında (Kyoto, Japonya) sunulan tebliğ.

Yang, K S. ve Bond, M. H. (1990). "Exploring implicit personality theories with indigenous or imported constructs: The Chinese case." *Journal of Personality and Social Psychology* 58, 1087-1095.

Yates, J. E. ve Curley, S. P. (1996). "Contingency judgment: Primacy effects and attention decrement." *Acta Psychologica* 62, 293-302.

Yates, J. E., Lee, J. ve Bush, J. (1997). "General knowledge overconfidence: Cross-national variation." *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 63, 138-147.

RICHARD E. NISBETT

DOĞULULAR İLE BATILILAR NASIL

-VE NEDEN-

BİRBİRİNDEN FARKLI DÜŞÜNÜRLER?

DÜŞÜNCENİN COĞRAFYASI

Profesör Nisbett'in kültürel psikoloji alanında çığır açacak uluslararası araştırmalarını belgeleyen **Düşüncenin Coğrafyası**, doğruluğuyla ikna edici ve vardığı sonuçlarla şaşırtıcı görünen bir dizi karşılaştırmalı incelemede şu tür sorulara yanıt arıyor:

- Kadim Çinliler neden Yunanlılar gibi geometride değil de sadece cebir ve aritmetikte başarılı olmuşlardır?
- Doğu Asyalılar bir nesneyi çevresinden soyutlamakta neden zorlanırlar?
- Batılı bebekler isimleri fiillerden daha hızlı öğrenirken, Doğu Asya'da neden tam tersi geçerlidir?
- Bu bilişsel farklılıkların uluslararası siyasetin geleceği açısından ne gibi sonuçları olabilir? Bunlar Fukuyama'nın "tarihin sonu" senaryosunu mu, yoksa Huntington'un "uygarlıklar çatışması"nı mı desteklemektedir?

Nisbett'in de belirttiği gibi, insanların dünya hakkındaki farklı düşünce ve görüşlerinin nedeni farklı ekolojiler, toplumsal yapılar, felsefeler ve eğitim sistemleridir. Feng şui'den metafiziğe, karşılaştırmalı dilbilimden ekonomi tarihine kadar, Aristoteles'in çocuklarıyla Konfüçyüs'ün soydaşları bir uçurumla birbirinden ayrılmaktadır.

Kültürler arası anlayışa gereksinim duyduğumuz ve işbirliğinin hiç bu kadar önemli olmadığı bir dönemde elinizdeki kitap, o uçurumun haritasıyla birlikte, aradaki boşluğu kapatabilecek köprünün bir taşığını da sunuyor.

